

ODESA ВІСНИК
NATIONAL UNIVERSITY ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
HERALD УНІВЕРСИТЕТУ
Volume 20. Issue 2 (36). Том 20. Випуск 2 (36).
In 2 parts У 2 частинах
Part 1. 2015 Частина 1. 2015
SERIES PSYCHOLOGY СЕРІЯ ПСИХОЛОГІЯ

ISSN 2304-1609

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD

Series: Psychology

Scientific journal

Published four times a year

Series founded in July, 2006

Volume 20. Issue 2 (36)

In 2 parts

Part 1. 2015

Odesa
«Astroprint»
2015

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Психологія

Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 20. Випуск 2 (36)

У 2 частинах

Частина 1. 2015

*Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції
«Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації
життєвого шляху», присвяченої 150-річчю Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова*

Одеса

«Астропринт»

2015

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. О. Іваниця** (*заступник головного редактора*), **В. М. Хмарський** (*заступник головного редактора*), **С. М. Андрієвський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **В. В. Глебов**, **Л. М. Голубенко**, **Л. М. Дунаєва**, **В. В. Заморов**, **В. С. Круглов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **О. В. Сминтина**, **В. І. Труба**, **О. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія серії:

Т. П. Вісковатова — д. психол. н. (*науковий редактор*), **В. І. Подшивалкіна** — д. соціол. н. (*заступник наукового редактора*), **З. О. Кіреєва** — д. психол. н., **Т. П. Чернявська** — д. психол. н., **Н. В. Родіна** — д. психол. н., **Ж. П. Вірна** — д. психол. н., **Л. В. Засєкіна** — д. психол. н., **В. Й. Бочелюк** — д. психол. н.

Відповідальний редактор **Кононенко Оксана Іванівна** — к. психол. н., доцент

Editorial board of the journal:

I. M. Koval (*Editor-in-Chief*), **O. V. Zaporozhchenko** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. O. Ivanytsia** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. M. Hmarskiy** (*Deputy Editor-in-Chief*), **S. M. Andrievsky**, **Yu. F. Vaksman**, **V. V. Glebov**, **L. M. Golubenko**, **L. M. Dunaeva**, **V. V. Zamorov**, **V. E. Kruglov**, **V. G. Kushnir**, **V. V. Menchuk**, **O. V. Smyntyna**, **V. I. Truba**, **O. V. Tyurin**, **E. A. Cherkez**, **E. M. Chernoiivanenko**

Editorial board of the series:

T. P. Viskovatova — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences (*Scientific editor*), **V. I. Podshivalkina** — ScD in sociology — Doctor of Sociological Sciences (*Deputy scientific editor*), **Z. O. Kireyeva** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **T. P. Chernyavska** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **N. V. Rodina** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **J. P. Virna** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **L. V. Zasyekina** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **V. Y. Bochelyuk** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences

Executive editor **Kononenko Oksana** — PhD in Psychology, Associate Professor

З 17-го тому

«Вісник ОНУ. Серія: Психологія»
має власну подвійну нумерацію

ЗМІСТ

Секція 1

Розвиток особистості протягом життєвого шляху

Борисова А. О.

Трансформація картини світу іноземних студентів у процесі розвитку особистісних ресурсів міжкультурної адаптації 9

Варіна Г. Б., Гузь Н. В.

Особливості дослідження когнітивного компонента професійної стійкості майбутнього практичного психолога в процесі навчання у ВНЗ 20

Волошин В. Н.

Влияние морали и нравственности на развитие психики в трудах И. А. Сикорского 28

Голубенко О. І.

Аварія на ЧАЕС як умова трансформації способу життя ліквідаторів 39

Григорьева С. В.

Исследование динамики привязанности в семьях, имеющих ребенка с церебральными проблемами 47

Джеджера О. В.

Поняття «ефективність» та його психологічний зміст 56

Дишкант О. В.

Індивідуально-психологічні особливості рятувальників з різними рівнями схильності до ризику 66

Каменська Н. Л., Кременчуцька М. К.

Гендерні особливості інтелекту: від юності до зрілості 74

Карпінська О. М.

Пріоритетні цінності людей похилого віку, що навчаються 81

Корчакова Н. В.

Справедливість ресурсного обміну як лінія вікового генезу просоціальної поведінки 89

Курова А. В.

Задоволеність життям та суб'єктивне благополуччя особистості 98

Кушнір О. А.

Эмоциональная устойчивость в структуре профессиональной надёжности лётного состава и пути её совершенствования средствами теоретической подготовки 105

Либ И. И.

Сравнительное исследование субъектов, начинающих предпринимательскую деятельность, и успешных предпринимателей 115

Мосол Н. О. Перинатальний період як особливий етап становлення особистості	125
Норчук Ю. В. Теоретико-методологічні засади дослідження особистісного та професійного становлення майбутніх військовослужбовців	133
Савченко О. В. Стиль розв’язання проблемно-конфліктної ситуації як аспект аналізу життєвого шляху особистості	142
Ткаченко О. А. Просторово-часова організація тексту навчальної ситуації як умова актуалізації діалогічної спрямованості учителя	153
Туркова Д. М. Рефлексія модальних наративів майбутніми практичними психологами	162
Ушакова В. Р. Стан материнської сфери в період очікування та народження дитини у жінок	169
Інформація для авторів	178

Секція 1
РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ
ПРОТЯГОМ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

УДК 159.9.072.4

Борисова Аліна Олексіївна

завідувач кафедри іноземних мов,
керівник Центру міжнародної освіти та співробітництва,
Харківський державний університет харчування та торгівлі.
E-mail: baa62@ukr.net.
ORCID: orcid.org/0000–0001–9478–9329

ТРАНСФОРМАЦІЯ КАРТИНИ СВІТУ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНИХ РЕСУРСІВ МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ

У роботі досліджено процес міжкультурної адаптації студентів-іноземців. Розроблено та впроваджено програму психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації. Обґрунтовано, що програма супроводу має реалізовуватися у трьох напрямках. Показано, що цими напрямками є: загальне сприяння адаптації, розвиток універсальних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій, розвиток етноспецифічних ресурсів адаптації. Доведено, що розвиток універсальних та етноспецифічних ресурсів міжкультурної адаптації є фактором оптимізації (позитивної трансформації) картини світу студентів-іноземців.

Ключові слова: картина світу, міжкультурна адаптація, ресурси адаптації, етнотолерантність, етноідентичність, ресурси подолання.

Постановка проблеми. Найважливішим етапом життєвого шляху будь-якої людини є обрання майбутньої професії та отримання відповідної освіти. Від процесуальних особливостей та результатів здійснення цього життєвого вибору багато в чому залежить успішність та благополуччя особистості в усіх сферах її буття. На сьогодні значна кількість молоді з тих чи інших причин отримує вищу освіту у навчальних закладах інших країн. Кожен з таких студентів під час навчання проходить складний процес «множинної» адаптації — не тільки до умов навчання та перебування у конкретному виші, але й до соціокультурних особливостей країни навчання. Некерованість процесу соціально-психологічного та соціокультурного пристосування студентів-іноземців може призводити до суттєвих негативних наслідків щодо їх психічного і фізичного благополуччя, забрудненя соціальної взаємодії. Отже, дослідження особливостей перебігу та особистісних факторів міжкультурної адаптації є досить актуальним завданням сучасної вікової та педагогічної психології.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблеми соціально-психологічного пристосування трудових, освітніх, політичних та ін. мігрантів знайшли своє відображення у дослідженнях значної кількості науковців (Г. Андреева, Дж. Беррі, Н. Іванова, Н. Лебедева, І. Мнацаканян, А. Налчаджян, Б. Паригін, С. Рижова, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, Г. Триандіс та ін.). Для позначення процесу, у перебігу якого відбувається призвичаювання мігранта (візитера) до нових для себе умов країни перебування, викорис-

товують поняття «етнокультурна адаптація», «соціокультурна адаптація», «аккультурація», «інкультурація», «міжкультурна адаптація» та ін. Втім, найбільш прийнятним є термін «міжкультурна адаптація», оскільки, за твердженням Т. Стефаненко, провідної дослідниці проблем цього напрямку, саме культура є основним фактором, який полягає в основі етнічних розбіжностей психіки людей [4]. Таким чином, провідне життєве завдання, яке постає перед молодою людиною, яка приїздить задля отримання вищої освіти в іншу країну, це — «міжкультурна адаптація» — «складний процес, в разі успішного завершення якого людина досягає відповідності (сумісності) з новим культурним середовищем, приймаючи його традиції як свої власні та діючи у відповідності до них» [4, с. 326].

У сучасних психологічних дослідженнях визначено прояви успішності міжкультурної адаптації, це — активна конструктивна участь людини в соціальному та культурному житті нового соціуму, повноправна взаємодія з її представниками, відчуття психологічного благополуччя та насиченості життя важливими позитивними подіями [4]. Досліджено базовий фоновий феномен адаптації — «культурний шок», який є симптомокомплексом негативних переживань: підвищеної напруги, втрати, відстороненості та відчуженості, знедоленості, тривоги, образи та обурення, безпорадності, соціальної неадекватності та ін. [5]. Описано наслідки несприятливого перебігу культурного шоку — деструктивні зміни в етнопсихологічному статусі студентів-іноземців, внаслідок чого найпоширенішими побічними ефектами процесу міжкультурної адаптації, окрім нервово-психічних проблем, є спотворення етнічної ідентичності [3] та зниження етнічної толерантності [2]. Також виявлено зовнішні та внутрішні чинники успішності адаптації до нового соціокультурного середовища, етапи та стратегії проходження (Дж. Беррі, П. Бок, С. Єніколов, Н. Іванова, Н. Лебедева, І. Мнацаканян, К. Оберг, Л. Почебут, С. Рижова, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, О. Татарко, Г. Тріандіс, Є. Шлягіна та ін.). Втім, не всі важливі аспекти проблеми міжкультурної адаптації знайшли своє відображення у роботах вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, відкритим залишається питання взаємозв'язку особливостей перебігу міжкультурної адаптації та картини світу як провідного світоглядного утворення студентів-іноземців.

Мета статті — дослідити особливості трансформації картини світу студентів-іноземців у процесі міжкультурної адаптації у країні навчання.

Результати дослідження. Картина світу є базовим світоглядним феноменом людини, що виникає та змінюється як результат суб'єктивної інтерпретації людиною зовнішньої та внутрішньої реальності. Значення картини світу полягає в тому, що вона дозволяє людині орієнтуватися у тому, що відбувається, приймати більш-менш адекватні рішення та реалізовувати їх у цілеспрямованій поведінці [1].

Теоретико-методологічною основою нашого дослідження було положення про те, що для розуміння сутності змін, що відбуваються у психіці студента-іноземця під час перебування в країні навчання, найбільш важливою психологічною категорією є категорія «картина світу». Саме це світоглядне утворення підлягає найбільшому тиску з боку етнокультурних особли-

ностей нового суспільства та зазнає найсуттєвішої трансформації під час міжкультурної адаптації. Виходячи з цього, в якості гіпотези дослідження було висунуто припущення, що цілеспрямований розвиток особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців може бути фактором позитивних змін у змістових особливостях їх картини світу.

Для перевірки цієї гіпотези на базі державних навчальних закладів IV рівня акредитації м. Харкова було проведено емпіричне дослідження, в якому прийняли участь 72 іноземних студента віком 19–25 років, громадян Китаю, країн Африки, арабських країн та країн сходу колишнього СРСР. 35 з них склали експериментальну групу, 37 — контрольну.

На першому етапі дослідження було вивчено показники успішності міжкультурної адаптації та особливості розвитку особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців.

У наших попередніх роботах обґрунтовано можливість виділення універсальних (необхідних будь-якій людині в будь-якій складній ситуації) та етноспецифічних ресурсів міжкультурної адаптації. Проведені дослідження дозволили довести, що до універсальних ресурсів належать життєстійкість, толерантність до невизначеності, здатність до конструктивного копінгу, до етноспецифічних — позитивна етнічна ідентичність та етнічна толерантність (Борисова А. Універсальні та етноспецифічні ресурси міжкультурної адаптації студентів-іноземців, 2015). Отже, психологічну діагностику особистісних ресурсів міжкультурної адаптації було здійснено за допомогою відповідних методик:

– універсальні ресурси подолання складних життєвих ситуацій: Короткої версії тесту життєстійкості М. Кузнецова та ін.; Опитувальника копінг-стратегій К. Кравера та ін.; Опитувальника толерантності до невизначеності С. Баднера;

– етноспецифічні ресурси адаптації: Методики вимірювання вираженості етнічної ідентичності Дж. Фінні; Опитувальника типів етнічної ідентичності Г. Солдатової; Методики «Індекс толерантності» Г. Солдатової.

Показники успішності процесу міжкультурної адаптації досліджено за допомогою Опитувальника адаптації особистості до нового соціокультурного середовища Л. Янковського, Методики оцінки якості життя Р. Еліота, Опитувальника культурного шоку І. Мнацаканян.

Порівняння результатів контрольної та експериментальної групи за результатами констатувального вимірювання не виявило між ними статистично значущих розбіжностей за діагностованими показниками.

Із залученням експериментальної групи було проведено формувальний експеримент, сутність якого полягала у впровадженні комплексної програми психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації. Психолого-педагогічні інтервенції розробленої програми у залежності від їх спрямованості та психологічного змісту проводилися в аудиторній (спільна діяльність студентів та агента інтервенцій — психолога, куратора студентської групи, працівника підрозділу по роботі з іноземними громадянами в межах навчально-виховного процесу вишу), позааудиторній (спільна діяльність студентів та агентів інтервенцій у соціальному середовищі поза

ВНЗ) та індивідуальній (взаємодія психолога зі студентом) формах. Характеристику реалізованої корекційно-розвивальної Програми супроводу наведено у табл. 1.

Таблиця 1

**Програма психолого-педагогічного супроводу
міжкультурної адаптації іноземних студентів у країні навчання**

Форма роботи	Психолого-педагогічні інтервенції
Напрямок роботи: Загальне сприяння процесу міжкультурної адаптації	
Аудиторна	Психологічний курс-факультатив «Психологія міжкультурної адаптації»
	Перегляд відеоматеріалів, що сприяють знайомству з соціокультурними особливостями країни навчання та рідних країн інших студентів
	Психологічний тренінг міжкультурної комунікації
Позааудиторна	Ознайомчі екскурсії (музеї, виставки, культурно-мистецькі заходи)
	Заходи у системі виховної роботи вишу з залученням іноземних студентів та студентів-громадян України
	Індивідуальні психологічні консультації з проблем міжкультурної адаптації та інтеграції
Самостійна робота	Виконання «домашніх завдань» за тематикою курсу «Психологія міжкультурної адаптації»
	Робота з роздавальним матеріалом, реферування літератури за проблемами міжкультурної адаптації
	Підготовка індивідуальних та колективних проєктів з ознайомлення інших студентів та викладачів вишу з особливостями рідної культури
	Підготовка індивідуальних та колективних проєктів з метою ознайомлення інших студентів із особливостями країни навчання та інших країн світу
Напрямок роботи: Розвиток універсальних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій	
Аудиторна	Комплексний психологічний тренінг: життєстійкості; толерантності до невизначеності; асертивності; долаючої поведінки
Позааудиторна	Індивідуальні психологічні консультації з проблем протистояння складним життєвим обставинам
Самостійна робота	Ведення «Щоденника» особистісного розвитку, зміцнення витривалості та здатності ефективного подолання деструктивного впливу складних життєвих обставин
Напрямок роботи: Розвиток етноспецифічних ресурсів міжкультурної адаптації	
Аудиторна	Психологічний курс-факультатив «Психологія міжетнічної толерантності»
	Тренінг етнічної толерантності та позитивної етнічної ідентичності
Позааудиторна	Індивідуальні психологічні консультації
Самостійна робота	Ведення психологічного «Щоденника» — фіксація та усвідомлення епізодів толерантного та інтолерантного поведіння (власного та оточуючих)
	Виконання «домашніх завдань» на усвідомлення проблем ідентичності

Після завершення програми було проведене контрольне дослідження. Оцінка ефективності програми, реалізованої у рамках формуального експерименту, здійснювалася шляхом зіставлення показників успішності процесу та особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців контрольної та експериментальної груп за класичною схемою «до / після». Результати експериментальної групи наведено у табл. 2 та 3.

Таблиця 2

Показники успішності міжкультурної адаптації до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу

	Показники адаптації за тестом Л. Янковського						Якість життя	Культурний шок
	Адаптивність	Конформність	Інтерактивність	Депресивність	Ностальгія	Відчуженість		
1	7,34	11,86	6,89	10,77	9,73	9,3	19,8	5,51
2	10,13	10,02	9,54	7,53	6,49	6,7	27,4	3,24
t	2,721**	нз	2,054*	2,813**	2,249*	2,115*	3,02**	2,948**

Примітки: * — $p < 0,05$; ** — $p < 0,01$.

Дані, наведені у табл. 2, показують, що результатами участі експериментальної групи у Програмі психолого-педагогічного супроводу є певні позитивні зрушення в оцінках схильності реалізовувати різні стратегії соціокультурного пристосування та у суб'єктивних показниках успішності міжкультурної адаптації. Так, на статистично значущому рівні зросли оцінки адаптивних стратегій адаптації (активність та інтерактивність), знизилася тенденція до депресивності, ностальгії та відчуженості. Суттєвими позитивними результатами є також зростання суб'єктивної задоволеності життям та послаблення культурного шоку.

Результати, наведені у табл. 3, показують наявність статистично значущих позитивних змін у досліджуваних експериментальної групи:

- щодо універсальних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій — відзначається збільшення показників життєстійкості та здатності обирати продуктивні стратегії копінг поведінки (активне подолання, планування, пошук інструментальної соціальної підтримки, позитивне переформулювання проблеми та особистісне зростання); знижено оцінки інтолерантності до невизначеності та схильності удаватися до деструктивних стратегій копіngu (заперечення, поведінковий та мисленевий відхід від проблеми);

- щодо етноспецифічних ресурсів міжкультурної адаптації — зазначено зростання показників за когнітивним і афективними компонентами вираженості етнічної ідентичності та збільшення сформованості її нормального (сбалансованого), виявлення зростання етнічної толерантності та зниження етнотолерантності, етноізоляціонізму та етноеготізму в етнічній ідентичності.

Таблиця 3

Показники особистісних ресурсів міжкультурної адаптації до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу

Показники особистісних ресурсів міжкультурної адаптації	Результати		t
	1	2	
Життєстійкість	24,31	32,95	2,298***
Інтолерантність до невизначеності*	74,73	59,3	3,215****
Копінг-стратегії**:			
активне подолання	7,2	10,6	3,367****
планування	6,7	9,8	2,819****
пошук соціальної підтримки інструментального характеру	5,2	8,4	3,094****
позитивне переформулювання	4,4	8,2	4,215****
заперечення	8,4	5,9	2,115****
поведінковий відхід від проблеми	7,9	5,5	2,576****
мисленнєвий відхід від проблеми	8,4	5,3	2,612****
Вираженість етнічної ідентичності:			
когнітивний компонент	9,9	14,32	2,334***
афективний компонент	15,01	21,29	2,591***
Типи етнічної ідентичності:			
етнонігілізм	4,9	2,3	2,891****
норма	7,4	10,15	2,716****
етноізоляціонізм	6,2	3,01	3,299****
етноогоїзм	4,43	2,15	3,515****
Етнічна толерантність	74,3	89,27	2,415****

Примітки: * — у відповідності до своїх процедурних особливостей, опитувальник толерантності до невизначеності С. Баднера визначає інтолерантність; ** — наведено дані за копінг-стратегіями, оцінки яких зазнали статистично значущих змін; *** — $p < 0,05$; **** — $p < 0,01$; ***** — $p < 0,001$.

У контрольній групі зазначених конструктивних змін зафіксовано не було, отже, результати табл. 2 та 3 дозволяють стверджувати, що позитивна динаміка показників успішності та міжкультурної адаптації розвитку її особистісних ресурсів у студентів-іноземців експериментальної групи є результатом саме впровадження Програми психологічного супроводу.

Для перевірки гіпотези про те, що цілеспрямований розвиток особистісних ресурсів міжкультурної адаптації студентів-іноземців є фактором позитивних змін в змістових особливостях їх картини світу, було проведено зіставлення результатів її діагностики до та після впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу. При підборі методик психологічної діагностики особливостей картини світу студентів-іноземців ми спиралися на уявлення про те, що структурно цей психічний феномен може бути диференційований на: уявлення про себе (образ-Я), уявлення про інших людей, уявлення про навколишній світ, уявлення про своє життя [5, с. 41]. На основі цього положення було обрано такі методики: Метод діагностики міжособистісних ставлень Л. Собчик — МДМС (діагностовані змістові аспекти картини світу — образ Я, образ інших); Особистісний диференціал — ОД (аспекти — образ Я, образ інших); Методика «Атрибутивні характеристики» — АХ (аспекти — образ Я, образ інших); Тест смисложиттєвих

орієнтацій Д. Леонт'єва — СЖО (аспект — уявлення про життя); Опитувальник соціальних аксіом SAS-60 М. Бонда та К. Леунга (аспекти — образ інших, уявлення про оточуючий світ, уявлення про життя); Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман — ШБП (аспекти — образ Я, образ інших, уявлення про світ). Результати експериментальної групи наведено у табл. 4–7.

Таблиця 4

Особливості образу-Я в картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації

	МДМС: доброзичливість	ОД			АХ		СЖО: Локус контролю — Я	ШБП		
		Оцінка	Сила	Активність	Позитивні	Негативні		Цінність власного Я	Ступінь самоконтролю	Ступінь удачливості, везіння
1	1,29	6,03	5,6	5,83	6,4	5,3	17,58	3,64	3,49	3,76
2	4,1	8,45	6,2	6,35	7,8	3,9	22,13	4,72	4,51	4,21
t	2,315*	2,224**	нз	нз	2,145*	2,23*	2,546*	2,391**	2,415*	нз

Примітки: * — $p < 0,05$; ** — $p < 0,01$.

Результати, наведені у табл. 4, показують що внаслідок участі студентів-іноземців експериментальної групи у Програмі супроводу міжкультурної адаптації досягнуто таких позитивних змін в особливостях картини світу щодо образу-Я: збільшення доброзичливості у ставленні до оточуючих; зростання самоповаги та самоприйняття; підвищення кількості позитивних та зниження кількості негативних характеристик в етнічних автостереотипах; зміцнення впевненості у власній здатності керувати власним життям; укріплення переконань у цінності своєї особистості та здатності до самоконтролю.

Таблиця 5

Особливості образу інших у картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації

	МДМС: доброзичливість	ОД			АХ		ШБП: Доброта людей	SAS: Соціальний цинізм
		Оцінка	Сила	Активність	Позитивні	Негативні		
1	0,89	5,43	5,54	6,12	5,9	7,4	3,81	3,85
2	1,74	7,21	6,83	6,87	8,4	4,8	4,01	3,01
t	2,316*	2,724**	2,276*	нз	3,156**	2,984**	нз	2,212*

Примітки: * — $p < 0,05$; ** — $p < 0,01$.

Таблиця 6

Особливості уявлення про оточуючий світ студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації

	SAS			ШВП			
	Соціальна гнучкість	Контроль долі	Релігійність	Прихильність оточуючого світу	Справедливість світу	Контрольованість світу	Випадковість як принцип розподілення подій
1	3,41	3,21	3,35	3,61	3,86	3,42	3,93
2	4,23	3,16	3,22	4,35	4,02	4,91	3,71
t	2,015*	нз	нз	2,116*	нз	3,315**	нз

Примітки: * — $p < 0,05$; ** — $p < 0,01$.

Дані табл. 5 показують, що результатами участі студентів експериментальної групи в формуальному експерименті стали такі зміни картини світу в аспекті образу інших: збільшення схильності сприймати оточуючих як людей доброзичливих; зростання рівня поваги та впевненості у їх енергійності та рішучості; збільшення кількості позитивних та зниження кількості негативних характеристик в етнічних гетеростереотипах; послаблення негативних переконань щодо природи людини взагалі.

Дані табл. 6 засвідчують, що розвиток особистісних ресурсів міжкультурної адаптації виявився фактором таких позитивних змін в уявленнях студентів-іноземців про оточуючий світ: укріпленні віри у наявності багатьох доступних альтернативних варіантів розв'язання проблемних ситуацій; зміцнення переконання у контрольованості світу як здатності людини впливати на події.

Таблиця 7

Особливості образу власного життя у картині світу студентів-іноземців до (1) та після (2) впровадження Програми психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації

	СЖО					SAS: Нагорода за зусилля
	Ціль	Процес	Результат	Локус контролю життя	Загальний	
1	28,15	27,8	23,19	26,34	92,13	3,34
2	33,64	31,84	24,21	30,28	110,51	4,01
t	2,444*	нз	нз	3,224**	2,356*	2,056*

Примітки: * — $p < 0,05$; ** — $p < 0,01$.

Дані, наведені у табл. 7, показують, що після участі студентів-іноземців у Програмі психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації у

них можна відзначити збільшення загального рівня осмисленості життя, зміцнення впевненості у наявності значущих цілей на майбутнє та у керуваності життєвого шляху; укріплення переконання у винагороджуваності та позитивних результатах цілеспрямованих зусиль з налагоджування власного життя.

У контрольній групі зазначених позитивних змін виявлено не було. Отже, дані табл. 4–7 дозволяють стверджувати, що результатом проведеного дослідження є підтвердження гіпотези про те, що цілеспрямований розвиток особистісних ресурсів міжкультурної адаптації є фактором оптимізації (позитивної трансформації) особливостей картини світу студентів-іноземців.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Процес міжкультурної адаптації іноземних студентів потребує психолого-педагогічного супроводу з боку психологічної служби навчального закладу.

Найбільшому тиску з боку етнокультурних особливостей нового суспільства підлягає базове світоглядне утворення у психіці студентів-іноземців — картина світу, яка зазнає суттєвої трансформації під час міжкультурної адаптації.

Напрямами інтервенцій із психолого-педагогічного супроводу міжкультурної адаптації є: загальне сприяння процесу адаптації, розвиток особистісних ресурсів подолання та етноспецифічних ресурсів адаптації.

Розвиток особистісних ресурсів міжкультурної адаптації є фактором оптимізації (позитивної трансформації) змістових особливостей картини світу студентів-іноземців під час перебування у країні навчання.

Перспективи дослідження полягають у подальшому з'ясуванні особистісних та соціальних факторів оптимізації картини світу студентів-іноземців.

Список використаних джерел та літератури

1. Берулава Г. А. Образ мира как ориентировочная основа индивидуальных паттернов психической активности / Г. А. Берулава, М. М. Берулава // Роль стереотипов в психической активности личности. — М. : Гуманитарная наука, 2010. — 157 с.
2. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология / Л. Г. Почебут. — СПб. : Питер, 2012. — 336 с.
3. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. — М. : Смысл, 1998. — 389 с.
4. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. — М. : Институт психологии РАН, «Академический проект», 1999. — 320 с.
5. Oberg K. Cultural Shock : Adjustment to new cultural environments / K. Oberg // Practical anthropology. — 1960. — № 7. — P. 177–182.

References

1. Berulava G. A. Obraz my`ra kak ory`enty`rovochnaya osnova y`ndy`vy`dual`nykh patternov psy`xu`cheskoj akty`vnosty` / G. A. Berulava, M. M. Berulava // Rol` stereoty`pov v psy`xu`cheskoj akty`vnosty` ly`chnosty`. — M. : Gumany`tarnaya nauka, 2010. — 157 s.
2. Pochebut L. G. Kross-kul`turnaya y` etny`cheskaya psy`xology`ya / L. G. Pochebut. — SPb. : Py`ter, 2012. — 336 s.

3. Soldatova G. U. Psy`xology`ya mezhzhatny`cheskoj napryazhennosty` / G. U. Soldatova. — М. : Smysl, 1998. — 389 s.
4. Stefanenko T. G. Etnopsy`xology`ya / T. G. Stefanenko. — М. : Y`nsty`tut psy`xology`y` RAN, «Akademy`chesky`j proekt», 1999. — 320 s.
5. Oberg K. Cultural Shock : Adjustment to new cultural environments / K. Oberg // Practical anthropology. — 1960. — № 7. — P. 177–182.

Борисова Алина Алексеевна

заведующая кафедрой иностранных языков,
руководитель Центра международного образования и сотрудничества,
Харьковский государственный университет питания и торговли

**ТРАНСФОРМАЦИЯ КАРТИНЫ МИРА ИНОСТРАННЫХ
СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТНЫХ РЕСУРСОВ
МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ**

Резюме

В работе исследован процесс межкультурной адаптации студентов-иностранцев. Разработана и апробирована программа психолого-педагогического сопровождения межкультурной адаптации. Обосновано, что программа сопровождения должна реализовываться в трех направлениях. Показано, что этими направлениями являются: общее содействие адаптации, развитие универсальных ресурсов преодоления сложностей, развитие этноспецифических ресурсов адаптации. Доказано, что развитие универсальных и этноспецифических ресурсов адаптации является фактором оптимизации (позитивной трансформации) картины мира студентов-иностранцев.

Ключевые слова: картина мира, межкультурная адаптация, ресурсы адаптации, этнотолерантность, этноидентичность, ресурсы преодоления.

Borysova Alina

Head of the Department for International Cooperation,
International students Director, Head of the Chair of foreign languages,
Kharkiv State University of Food Technology and Trade

**TRANSFORMATION OF THE OF STUDENTS-FOREIGNERS WORLD
PICTURE IN THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY
RESOURCES OF CROSS-CULTURAL ADAPTATION**

Abstract

The article of research is transformation of the world picture in the process of cross-cultural adaptation of students-foreigners. Research hypothesis — purposeful development of personality resources of cross-cultural adaptation of students-foreigners is the factor of optimization (positive transformation) of the world picture. The methods of research — the methods of psychological diagnostics of strategies of cross-cultural adaptation, subjective quality of life, culture shock, universal resources of difficult life situations overcoming, ethno-specific resources of adaptation. The program of psychological and pedagogical accompaniment of cross-cultural adaptation is worked out. The program sent to the general assistance of adaptation, development of universal resources of overcoming (hardiness, tolerance for ambiguity, coping) and ethno-specific resources of cross-cultural adaptation (ethnic tolerance and ethnic

identity). Realization of the program allowed to prove its positive influence on the indexes of cross-cultural adaptation. The result of participation of students-foreigners in the program of psychological and pedagogical accompaniment of cross-cultural adaptation is transformation of the of world picture features. Diagnosed changes of the world picture: forming of positive ideas about itself and people, persuasion about life sense, beliefs about positive nature of the social world. The exposure of positive transformation of the world picture proves that development of personality resources of cross-cultural adaptation is the factor of optimization of the world picture.

Key words: world picture, cross-cultural adaptation, resources of adaptation, ethnic tolerance, ethnic identity, resources of overcoming.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2015

УДК 378.091.212:159.9.072:005.336.2

Варіна Ганна Борисівна

старший викладач кафедри практичної психології
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: anyaberdnik@rambler.ru
ORCID 0000–0002–0087–4264

Гузь Наталія Василівна

к. психол. н., доцент кафедри практичної психології
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: nata.org@mail.ru
ORCID 0000–0001–9086–6980

**ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТА
ПРОФЕСІЙНОЇ СТІЙКОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПРАКТИЧНОГО
ПСИХОЛОГА В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ВНЗ**

У статті представлено дослідження когнітивного компонента професійної стійкості майбутнього практичного психолога. Професійна стійкість — це така властивість особистості, в якій проявляється інтенсивність, дієвість і стійкість професійної спрямованості. В структуру когнітивного компонента входять: знання про закономірності майбутнього професійної діяльності у галузі практичної психології; знання про принципи, напрямки, технології психологічної діяльності; предметно-специфічні знання; знання про себе. З дослідження бачимо, що більшість студентів-психологів орієнтовані на самовдосконалення у професійній діяльності, прагнуть оволодіти внутрішніми компонентами діяльності та готові до конструктивного самоствердження, але мають низький рівень інтеріоризації внутрішнього досвіду та теоретичних знань у практичні вміння.

Ключові слова: професійна стійкість, мотивація, конкурентоспроможність, професіоналізм, спрямованість особистості.

Постановка проблеми. В умовах зміни освітніх стереотипів, що швидко змінюються, соціальних, економічних умов професійна діяльність значно ускладнюється, пред'являючи тим самим підвищені вимоги до працівника, актуалізує психологічні ресурси особистості. Якість, стійкість, успішність професійної діяльності зумовлюються особливостями психологічної готовності та професійної стійкості фахівця.

Усвідомлення майбутнім практичним психологом співвідношення вимог професії зі своїми особистісними властивостями спонукає до конструювання власної особистості в рамках професіоналізації і створює умови для конструювання себе як професіонала. Професіоналізм майбутнього фахівця — це не лише досягнення їм високих професійних результатів, не тільки продуктивність праці, але неодмінно і наявність психологічних компонентів — внутрішнього ставлення особистості до праці, стан її психологічних

якостей [5]. А. К. Маркова виділяє дві сторони професіоналізму: 1. Стан мотиваційної сфери професійної діяльності людини (які мотиви спонукають фахівця, який сенс має в його житті професійна діяльність, яку мету він особисто прагне досягти, наскільки він задоволений працею і т. д.); 2. Стан операціональної сфери професійної діяльності особистості — це ті засоби, які використовує особистість (її трудові дії, прийоми професійного мислення та ін), і ті ресурси, які вона вкладає (професійна свідомість, професійні здібності і т. д.) для втілення наявних мотивів. Операціональна сфера професіонала включає його професійно важливі якості, без яких неможливо успішне здійснення практичної діяльності [4]. Саме до операціональної сфери діяльності ми й відносимо професійну стійкість особистості, тобто таке злиття фахівця зі своєю професією, коли професійна діяльність стає для людини «трудовою домінантою» [5, с.40]. Проблема професійної стійкості особистості вперше сформулював К. К. Платонов, на думку якого професійна стійкість — це така властивість особистості, в якій проявляється інтенсивність, дієвість і стійкість професійної спрямованості [6]. Окремі аспекти професійної стійкості висвітлені в працях В. Г. Асеева, Л. І. Божович, Ф. Є. Василюка, Г. Л. Гаврілової, Л. П. Гримак, К. М. Дурай-Новакової, Є. Ф. Зеєра, П. Б. Зільбермана, В. О. Іваннікова, З. К. Коргієвої, П. Л. Коропової, І. Д. Лушникова, В. С. Мерліна, О. Г. Мороза, Т. В. Осадчава, Н. О. Подимова, П. Є. Решетникова, Е. Е. Симанюка, В. Е. Чудновського та ін. Питання професійної стійкості молодого працівника розглядалися в роботах Н. М. Скородумова і Є. С. Чугунової, де професійна стійкість є такою властивістю особистості, яка виражається в позитивному ставленні людини до трудової діяльності. Дослідники наголошують, що найвищий рівень професійної стійкості знаходить своє відображення в тому, що молоді робітники, отримуючи задоволення в праці, рекомендують навчати цієї професії інших [2, с. 39]. Таким чином, проблематикою роботи виступає необхідність виокремлення та дослідження компонентів моделі професійної стійкості майбутнього фахівця в якості конструкту професіоналізму.

Мета статті — дослідження структури когнітивного компонента професійної стійкості майбутнього практичного психолога.

Результати дослідження. У результаті теоретичного аналізу нам удалося виявити компоненти професійної стійкості майбутнього практичного психолога: когнітивний, емоційно-вольовий, мотиваційний, діяльнісний.

У теорії і практиці вищої освіти сьогодні різко практикується так звана парадигма накопичення знань, що протистоїть особистісній, гуманістичній спрямованості підготовки психолога-практика. Цей відгомін релятивізму, проте, не враховує, що висококваліфікований, професійно стійкий психолог зможе повноцінно виконати своє призначення, якщо він озброєний глибокими знаннями закономірностей, інтеріорізацією набутого теоретичного досвіду у так званих «польових» умовах, тобто на практиці, й вільно володіє механізмами власного самовизначення, самоврядування і самовдосконалення [5].

У професійному становленні психолога найбільш істотну роль відіграють знання не самі по собі, а їх система і цілісність. Якщо суб'єкт праці

володіє системністю і цілісністю знань, то він у професійній діяльності в набагато меншому ступені залежатиме від зовнішніх чинників, проявлятиме велику стійкість в роботі. В основі когнітивного компонента професійно-особистісної стійкості психолога також лежать знання його про себе. Німецький психолог Н. Енкельман відзначає: «Людина не стоїть на місці, а значить треба вчасно дізнаватися про всі зміни в собі» [1]. Оцінка своїх сил, здібностей, можливостей пов'язана з розвитком самосвідомості особистості і обумовлює виникнення прагнення до досягнень, розвитку мотиваційної сфери. Стійкість, адекватність, висота самооцінки — основа для формування таких рис особистості, як впевненість в собі, відчуття власної гідності і ін. Таким чином, щабель знань про закономірності майбутнього професійної діяльності у галузі практичної психології, знань про принципи, напрямки, технології психологічної діяльності, предметно-специфічних знань, знань про відповідність власних особистісних якостей майбутнього психолога вимогам професії забезпечують психологу широту орієнтування в соціальному і професійному просторі, дає впевненість у своїх силах. Ці знання створюють фахівцю передумови для побудови авторської психологічної системи діяльності, дозволяють розвивати прагнення до рефлексії, образ «Я», виражати і відстоювати свою точку зору, відчувати себе активним суб'єктом професійної діяльності.

Експериментальне дослідження проводилося на базі Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Україна) серед студентів 4–5-го курсів спеціальності «Практична психологія», «Біологія. Практична психологія», «Соціальна педагогіка. Практична психологія». Вибірка рандомізована в обсязі 140 студентів. З метою діагностики рівня сформованості когнітивного компонента професійної стійкості майбутнього практичного психолога нами були використані такі методики: методика «Структура мотивації», Експрес-діагностика особистісної конкурентоспроможності, методика «Діагностика спрямованості особистості практичного психолога». В результаті обробки даних за методикою «Структура мотивації», що орієнтована на дослідження мотивації досягнення та мотивації відношення, виявлені такі процентні співвідношення:

Відповідно до категорії «Мотивація досягнення», виявлено що домінуючими мотивами виступають:

– для студентів IV курсу першорядними виявлені мотивація досягнення успіху (62,4 %), внутрішні мотиви (55,7 %), тобто орієнтація на самовдосконалення у професійній діяльності, прагнення оволодіти внутрішніми компонентами діяльності і як результат досягнення успіху. Також значно підвищилося значення пізнавальної діяльності (40,5 %) на шляху самореалізації;

– для студентів V курсу домінуючими виявлені мотиви досягнення успіху (65,7 %), змагальний мотив (51,8 %) та пізнавальний мотив (46,4 %), тобто прагнення досягти успіху за рахунок знаннево-практичного приросту компетентностей у майбутній діяльності, що обумовлено змагальним компонентом, як прагнення особистості до конкурентоспроможності на сучасному нестабільному ринку праці.

Таблиця 1

Дослідження структури мотивації майбутнього практичного психолога

Основні мотиви професійної діяльності	Процентне співвідношення	
	IV курс	V курс
Мотивація досягнення		
Пізнавальний мотив	40,5	46,4
Змагальний мотив	24,6	51,8
Мотив досягнення успіху	62,4	65,7
Внутрішній мотив	55,7	33,7
Мотив зазначення результатів	37,2	25,2
Мотив складності завдання (суб'єктивна оцінка складності завдання)	19,8	22,4
Мотивація відношення		
Мотив ініціації	48,6	58,4
Мотив самооцінки вольового зусилля	29,5	30,5
Мотив самооблізації (на вольове зусилля)	18,7	24,7
Мотив самооцінки особистісного потенціалу	51,4	56,3
Мотив особистісного осмислення праці (особистісний зміст)	31,3	37,9
Мотив позитивного особистісного очікування	61,3	64,5

За шкалою «Мотивація відношення» виявлено, що:

– для студентів IV курсу найбільш розвиненими є мотиви позитивного особистісного очікування (61,3 %), самооцінки особистісного потенціалу (51,4 %), ініціації (48,6 %), тобто спостерігається тенденція активного розвитку ініціативності та особистісного потенціалу з позиції позитивного сприйняття власної «Я-концепції», але утруднює цей процес низький рівень сформованості прагнення до саморегуляції внутрішніх станів, що може спричинити виникнення негативних психічних станів (тривожності, фрустрації);

– для студентів V курсу значущими виступають мотиви позитивного особистісного очікування (64,5 %), самооцінки особистісного потенціалу (56,3 %), ініціації (58,4 %), що також свідчить про прагнення всебічної самореалізації, але ускладнюється даний процес низьким рівнем вольової регуляції.

За результатами методики «Вивчення мотивації навчання у ВНЗ» виявлено, що домінуючим для студентів IV та V курсів виступає мотив оволодіння професією, але низьке прагнення до когнітивного компонента у професійній діяльності (низьке відсоткове значення мотиву здобуття знань) ускладнює процес розвитку професійної компетентності та інтеріоризації теоретичних знань та практичного досвіду.

Експрес-діагностика особистісної конкурентоспроможності, представлена у формі біполярної шкали, спрямована на визначення наявного рівня базових критеріїв конкурентоспроможності.

Таким чином, виявлено, що більшість студентів IV та V курсу мають середній рівень особистісної конкурентоспроможності. В результаті аналізу взаємозв'язку рівня конкурентоспроможності і мотивації навчальної діяльності можна зробити такі висновки. Провідними навчальними

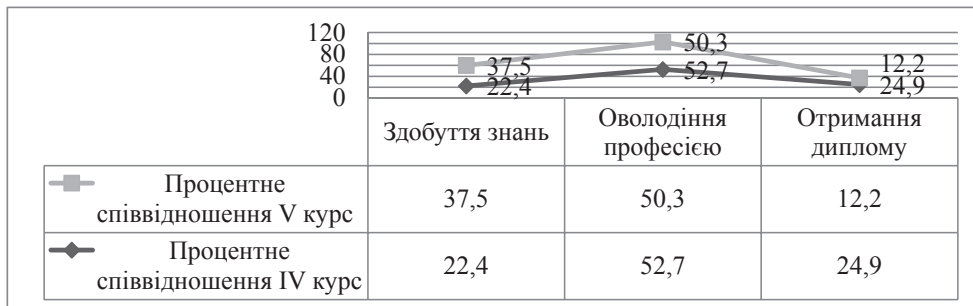

Рис. 1. Вивчення мотивації навчання у ВНЗ

Таблиця 2

Діагностика рівнів особистісної конкурентоспроможності

Рівні ОК	Процентне співвідношення	
	IV курс	V курс
Високий рівень	21,3	31,2
Середній рівень	37,8	42,4
Незначний рівень	19,6	18,9
Незначне переважання властивостей, що перешкоджають прояву ОК	14,5	5,3
Виразений рівень переважання властивостей, що перешкоджають прояву ОК	4,7	2,2
Високий рівень домінування властивостей, що перешкоджають прояву ОК	2,1	0

мотивами висококонкурентних студентів є «придбання знань», «оволодіння професією», при цьому «отримання диплома» — не прерогатива. Можливо, це пояснюється тим, що для даної групи факт отримання диплома про вищу освіту не викликає сумнівів і сам собою розуміється. У загальній картині вираженості мотивів характерним є пріоритет «професійних», що пояснюється налаштованістю на досягнення успіху в професії. У студентів з середнім рівнем особистісної конкурентоспроможності переважають шкали «придбання знань» та «оволодіння професією», але при цьому спостерігається тенденція до збільшення за шкалою «отримання диплома», яка є переважаючою для студентів з низьким рівнем особистісної конкурентоспроможності. Це може бути пояснено тим, що процес навчання не сприймається ними як шлях до особистого благополуччя, засіб просування по життєвій драбині, тому найбільш цінним для них є не професійні знання, а документ. Іншими словами, навчання у вузі для багатьох з них — формальний процес, головна мета якого — отримання диплома про вищу освіту.

В результаті діагностики виявлено, що домінуючим мотивом (82,3 % — V курс та 79,8 % — IV курс) є прагматичний, тобто у більшості студентів системою домінуючих потреб є плани і успіхи при виконанні певної діяльності, інакше кажучи, особистість орієнтується на конкретні результати своєї діяльності, які, у свою чергу, визначають особистісну цінність

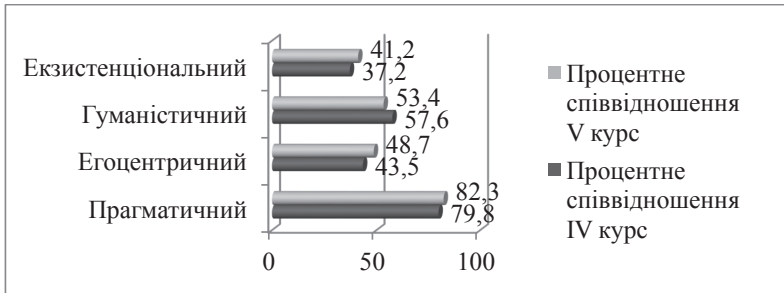

Рис. 2. Визначення типу спрямованості майбутнього практичного психолога

і значимість. У 53,4 % (V курс) та 57,6 % (IV курс) виявлено гуманістичний тип спрямованості — це такий вид спрямованості, при якому цілі, інтереси та потреби інших людей набувають першорядного значення. У спілкуванні такі люди толерантні, автентичні, емпатійні. Серед 48,7 % (V курс) та 43,5 % (IV курс) проявляється егоцентричний тип спрямованості — мета, інтереси, потреби особистості носять переважно егоїстичний характер і займають центральне місце в ієрархії цінностей. Екзистенціальний тип спрямованості особистості проявляється у 41,2 % студентів V курсу та 37,2 % — IV курсу. Тобто для студентів домінуючою потребою виступає потреба у внутрішній діяльності, яка характеризується високим рівнем самоаналізу, прагненням до самовдосконалення та самореалізації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Формування професійної стійкості є одним з найважливіших компонентів підготовки майбутнього практичного психолога, що зможе за запитом сучасного українського суспільства вирішувати низку різнопланових завдань у різних галузях. З дослідження бачимо, що більшість студентів-психологів орієнтовані на самовдосконалення у професійній діяльності, прагнуть оволодіти внутрішніми компонентами діяльності та готові до конструктивного самоствердження, але не володіють інтегральними навичками інтеріоризації внутрішнього досвіду та теоретичних знань у практичні вміння, не прагнуть до самоосвіти, що може спричинити труднощі безпосередньо у професійній адаптації та діяльності загалом. Перспективами подальших досліджень виступає впровадження корекційної програми «Оптимізація процесів формування професійної стійкості майбутнього практичного психолога» у процес підготовки майбутнього фахівця.

Список використаних джерел і літератури

1. Енкельман Н. Процвітати з радістю: Зб. ст. [Текст] / Н. Енкельман. — М.: СП «Интерексгюрт»; Економіка, 1993.
2. Ковальчук Э. М. Формирование профессиональной устойчивости учащихся средних профессионально-технических училищ: дис... канд. пед. наук: 13.00. 01. — К., 1988. — 152 с.
3. Кучер В. А. Подходы к определению понятий профессиональной устойчивости / В. А. Кучер // Педагогический журнал. — Ногинск: АНАЛИТИКА РОДИС, 2011. — № 1. — С. 83–96.

4. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. — М. : Знание, 1996. — 308 с.
5. Панок В. Г. Особистість практикуючого психолога. Психотерапевтична ситуація. Основи практичної психології: Підручник / В. Г. Панок, Л. І. Уманець. — К.: Либідь, 1999. — 428 с.
6. Платонов К. К. Вопросы психологии труда. — М.: Медицина, 1970. — 264 с.

References

1. Enkel'man, N. Procvitati z radistju: Festschrift/ N. Enkel'man. — М.: SP «Interesksgjurt»; Ekonomika, 1993.
2. Koval'chuk Je.M. Formirovanie professional'noj ustojchivosti uchashhihsja srednih professional'no-tehnicheskikh uchilishh. Dis... kand. ped. nauk: 13.00. 01. — К., 1988. — 152 s.
3. Kucher V. A. Podhody k opredeleniju ponjatij professional'noj ustojchivosti /V. A. Kucher// Pedagogicheskij zhurnal. — Noginsk: ANALITIKA RODIS, 2011. — № 1. — S.83–96.
4. Markova A. K. Psihologija professionalizma / A. K. Markova. М. : Znanie, 1996. — 308 s.
5. Panok V. G., Umanec' L. I. Osobistist' praktikujuchogo psihologa. Psihoterapevtichna situacija. Osnovi praktichnoi psihologii: Pidruchnik./ V. G. Panok, L. I. Umanec'. — К.: Libid', 1999. — 428s.
6. Platonov K. K. Voprosy psihologii truda. — М.: Medicina, 1970. — 264 s.

Варина Анна Борисовна

старший преподаватель кафедры практической психологии
Мелитопольского государственного педагогического университета
имени Богдана Хмельницкого

Гузь Наталья Васильевна

кандидат психологических наук, доцент кафедры практической психологии
Мелитопольского государственного педагогического университета
имени Богдана Хмельницкого

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ КОГНИТИВНОГО КОМПОНЕНТА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БУДУЩИХ ПРАКТИЧЕСКИХ ПСИХОЛОГОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

Резюме

В статье представлено исследование когнитивного компонента профессиональной устойчивости будущего психолога. Профессиональная устойчивость — это такое свойство личности, в котором проявляется интенсивность, действенность и устойчивость профессиональной направленности. В структуру когнитивного компонента входят: знания о закономерностях будущего профессиональной деятельности в области практической психологии; знания о принципах, направлениях, технологиях психологической деятельности; предметно-специфические знания; знания о себе. По результатам исследования видим, что большинство студентов-психологов, ориентированных на самосовершенствование в профессиональной деятельности, стремятся овладеть внутренними компонентами деятельности и готовы к конструктивному самоутверждению, но имеют низкий уровень интериоризации внутреннего опыта и теоретических знаний в практические умения.

Ключевые слова: профессиональная устойчивость, мотивация, конкурентоспособность, профессионализм, направленность личности.

Varina Anna

Senior Lecturer, Department of Applied Psychology
Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky

Guz Natalia

Ph.D., Associate Professor, Department of Applied Psychology
Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky

**PARTICULARLY RESEARCH ON THE COGNITIVE COMPONENT
OF PROFESSIONAL STABILITY OF FUTURE PRACTICAL
PSYCHOLOGISTS IN THE STUDY AT THE UNIVERSITY**

Abstract

The article presents a study of the cognitive component of a sustainable future professional psychologist. Professional stability — it is property of the person, which manifests the intensity, effectiveness and sustainability of professional orientation. The structure of the cognitive component includes: knowledge of the laws of the future professional work in the field of practical psychology; knowledge of the principles, direction, technology psychological activities; domain-specific knowledge; knowledge of the self. According to the survey see that most students of psychology focused on self-improvement in professional activities, seeking to acquire the activities of the internal components and are ready for constructive self-assertion, but have a low level of internalization of inner experience and theoretical knowledge into practical skills. In the result of theoretical analysis, it has been found out that in the conditions of future professional activity the learning role in overcoming stress and optimizing unfavorable emotional states begins to belong to emotional and volitional self-regulation as a component of professional stability, in whose process inner personality man's resources are revealed that give him relative freedom of the circumstances, providing an opportunity of self-actualization even in the most difficult conditions. In intensive and difficult conditions man can manage his state, using different ways of self-influence and self-regulation. Formation of professional stability is one of the most important components of the preparation of the future psychologist who will be able to request the modern Ukrainian society to solve a number of diverse tasks in various industries.

Key words: professional stability, motivation, competitive ability, professionalism, orientation of the person.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2015

УДК 159.923

Волошин Владимир Николаевич

аспирант, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України
лабораторія історії психології імені В. А. Роменця

e-mail: voloshin.v.n@mail.ru.

ORCID 0000–0001–9286–8293

**ВЛИЯНИЕ МОРАЛИ И ПРАВСТВЕННОСТИ НА РАЗВИТИЕ
ПСИХИКИ В ТРУДАХ И. А. СИКОРСКОГО**

Автор провел анализ влияния морали и нравственности на организм и психику человека. Выделил основные этапы и проблемы этого процесса. Мораль и нравственность могут как улучшить работу человеческого тела и психики, так и ухудшить ее, а в некоторых случаях даже привести к летальному исходу. Нравственные идеалы выступают путеводной звездой человека по жизни. Потеря нравственных идеалов достаточно часто приводит к таким человеческим бедам, как алкоголизм и самоубийство.

Ключевые слова: мораль, нравственность, инстинкт, моральное развитие, нравственные страдания, жизненные ценности и ориентиры.

Постановка проблемы. Человек принадлежит к миру животных. Геном его и шимпанзе идентичен на 95–98,5 %. То есть биологически мы не очень отличаемся. В чем же заключается разница между нами? Что отличает нас от других животных? Где эта особенность находится? Она лежит в царстве духовного мира, в большей мере в такой составной ее части, как нравственность.

Цель исследования. Проанализировать роль морали в развитии психики человека, опираясь на труды И. О. Сикорского.

Анализ последних исследований и публикаций. После прекращения существования СССР изучением творческого наследия И. О. Сикорского занималось не мало ученых. На протяжении последних несколько лет это были Е. Б. Мурзина, И. А. Петухова, Е. В. Лаврова, Н. П. Дичек, О. В. Мазяр. Они исследовали наследие И. О. Сикорского в контексте детской психологии, психологи творчества и т. п. Некоторые из них (Е. Б. Мурзина) уделили немного внимания наработкам ученого о влиянии морали на психику человека. Но так как тематика их исследований была другой, то пласт наработок И. О. Сикорского по влиянию морали на развитие психики человека остался почти не тронутым.

Именно за счет морали и нравственности человек выделился среди остальных животных. На них держится весь человеческий мир. Ориентируясь более на мораль и нравственность, чем на инстинкты, мы строим свое поведение. «Мораль — сугубо духовный способ регуляции поведения. В этом ее высшее совершенство и сила...» [11, с. 5]. Сразу четко разграничим эти два понятия. В своей основе мораль — это динамичный свод общечеловеческих норм, правил поведения. Почему динамичный? Моральные

нормы меняются как количественно, так и качественно вместе с развитием человечества. Живя в стаде, человек руководствовался одними нормами, перейдя в племена, роды — другими. В то же время мораль — это не какие-то строгие нормы, а это прежде всего искусство построения красивых отношений на основе вечных ее альфы и омеги. «Одной из общепризнанных характеристик истинных моральных добродетелей есть их универсальность и постоянное возобновление в культурной жизни, даже в самых сложных деструктивных, регрессивных социальных положениях, острых жизненных коллизиях» [15, с. 31]. Что же относительно нравственности, то ею является применение морали в жизни каждого человека. Но использование не по принципу прокрустова ложа, а процесс активного применения морали в жизни. Под активным понимается преломление моральных норм через опыт человека. «Нравственный мир личности не есть нечто раз и навсегда данное. Это диалектический процесс постоянного развития и обогащения нравственного опыта...» [12, с. 39]. «Развитие нравственного сознания представляет собой, по сути, превращение одних качественно своеобразных форм нравственного развития в другие, более совершенные. Узловыми пунктами этого процесса является построение качественно новых психологических образований — функциональной системы, представляющей собой единство нравственных знаний и морального опыта, сочетание нравственных знаний, чувств и привычек» [16, с. 14]. Таким образом объясняется смена иерархии ценностей личности в зависимости от возраста, образа жизни, социального положения и т. д. Это дает нам понимание разнообразия нравственных взглядов. Каждому человеку свойственны сугубо индивидуальные нравственные взгляды, в основе которых лежит общечеловеческая мораль. То есть при стыке с жизнью, на фундаменте морали в человеке вырастает неповторимое нравственное здание. «Моральные качества личности индивидуальны» [17, с. 163].

В наше время существует несколько взглядов на источник нравственного развития. Первый и наиболее известный — это воспитание. Второй, не очень распространённый, — генетический, в котором есть несколько теорий. «...Предпосылкой безнравственности является врожденное отсутствие биологических предпосылок (материального субстрата), необходимых для морального развития личности» [14, с. 134]. Нравственная эволюция личности — это «...взрыв пассионарности, концентрация огромной психической энергии в отдельном человеке, которая возникает, по Л. Н. Гумилеву, в результате особых генетических мутаций под влиянием повышенной солнечной активности. Пассионарная энергия не имеет знака: она порождает и злодеев и святых» [13, с. 80].

Проблема морали и нравственности является всечеловеческой и вечно актуальной. Много известных людей посвятили свои труды изучению данного вопроса. Среди них и И. А. Сикорский. Это известный общественный деятель и ученый с мировым именем конца XIX начала XX века. Как ни парадоксально, за рубежом он оказался более известен, чем на родине. Причиной тому послужило различие его идеологии и идеологии СССР. Творческий вклад в психологию И. О. Сикорского многогранен. Ученый стоял

у истоков научной психологии, им основано несколько направлений психологии: детская психология — первый в мире психологический эксперимент с детьми (1880 г.), патопсихология. Кстати, И. А. Сикорский создал в своем собственном доме первый в мире Врачебно-педагогический институт (1904 г.), в котором обучались и исследовались дети с отклонениями в развитии. После прекращения существования СССР, в котором было табу на все, что связано с именем ученого, начались исследования его наследия. Это труды В. В. Большаковой, А. И. Винберга, Д. С. Тимофеева, Е. Б. Мурзиной, А. Т. Губко, В. И. Менжулина и др. Анализ этих трудов показал, что предшественники сделали акцент на исследовании трудов И. А. Сикорского о детской, возрастной и педагогической психологии. Таким образом, они обделили вниманием наработки ученого о влиянии морали на развитие психики человека. Поэтому целесообразно основательно исследовать данную тематику.

Значительную часть своей жизни ученый посвятил изучению влияния морали на человека: как на тело, так и на душу. Именно этот аспект его творчества наиболее заинтересовал нас. Почему так случилось? Труды И. А. Сикорского о влиянии морали на психику человека малоисследованы. Кроме того, несмотря на то, что в 1968 г. ВОЗ провозгласила: «Здоровье — свойство человека выполнять свои биосоциальные функции в изменяющейся среде, с перегрузками и без потерь, при условии отсутствия болезней и дефектов. Здоровье бывает физическим, психическим и нравственным» [9, с. 3], в наше время уделяется незначительное или не совсем корректное внимание проблеме нравственного воспитания человека, и это отображается на его психическом и физическом состоянии. Соответственно большинство наших граждан не являются здоровыми. Как именно проблемы нравственности и морали влияют на человека?

Прежде всего, обратим внимания на действие морали и нравственности по отношению к физическому телу. А именно: результаты нравственных страданий. «Нравственные страдания так же убивают организм, как и физические, но они страшнее физических, потому что они поражают высший орган жизни — нервную систему и поражают ее во всех частях, не оставляя свободного места» [7, с. 3]. А пораженная нервная система приводит к сбою всех иннервирующихся ею органов. То есть от нравственных страданий происходят нарушения в работе всего человеческого организма. «Нравственные страдания отражаются на всех без исключения процессах в организме. Они ослабляют и нарушают все питательные процессы в теле» [7, с. 15]. Из-за того, что органы работают неважно, человек сразу ощущает сильную усталость, которая, прежде всего, проявляется на уровне физического тела. «Самым очевидным признаком нравственных страданий является упадок физических сил, т. е. ослабление мышечных сокращений» [7, с. 4]. Так как нравственные страдания сильнее всего влияют на нервную систему, то наиболее пострадавшим органом является мозг. С одной стороны, истощение нервных клеток, с другой — нарушение кровеносной системы мозга. «Сужение сосудов, вызываемое нравственными страданиями, отзывается самыми тяжелыми последствиями на деятель-

ности сердца и на отправлениях головного мозга» [7, с. 11–12]. Это, в свою очередь, приводит к разным психическим расстройствам. «...Продолжительное расстройство мозгового кровообращения неумолимым образом приводит к психическим заболеваниям. Заботы, горе, тоска, нравственные страдания всегда вызывают сужение питающих мозг сосудов и тем самым вызывают глубокое физическое истощение этого органа» [7, с. 16]. Как же минимизировать (потому что избавиться от него невозможно) тот вред, который вызывают нравственные страдания? И. А. Сикорский предложил такой способ: «...Вред, наносимый организму нравственными страданиями, устраняется этической практикой и верой в нравственные идеалы: воздействия этого рода оказывают на весь организм — на сердце, на дыхание, на мозг — влияние, противоположное во всех отношениях тому, которое вызывается нравственными страданиями» [7, с. 19–20].

Кроме уже отмеченного действия морали и нравственности на физическое тело человека, проанализируем их влияние на развитие психики человека. Первые признаки нравственного поведения ребенка видны, по словам И. А. Сикорского, уже в конце второго года жизни. Они проявляются в сочувствующем выражении лица при виде страждущего близкого человека. Это подтверждают и современные исследователи. «Нравственный мир человека начинает складываться, формироваться уже в раннем детском возрасте... В этот период жизни человека его нравственный мир формируется преимущественно на чувственно-эмоциональном уровне и носит конкретно-чувственный характер, с большой примесью фантазии и воображения» [12, с. 36–37]. Исходя из этого, следует заключить, что процесс нравственного воспитания начинается ранее двух лет, и если мы опоздаем или поведем себя невнимательно и неправильно в процессе воспитания, то будем иметь значительные проблемы. О чем и говорил И. А. Сикорский: «Многие неправильности в характере человека и в его способностях получают свое начало в раннем детстве» [5, с. 3]. Это отметили в своих выступлениях на Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна, состоявшейся в 2009 г., Л. Н. Антилогова и А. А. Чернова. «Значимость семьи в формировании исследуемого нами феномена заключается, прежде всего, в том, что в семье происходит развитие речи ребенка. Подражая речевым образцам взрослых, индивид одновременно заимствует образцы нравственных представлений, чувств, оценок, ценностей. Подобные образцы, как онтогенетически наиболее ранние, становятся значительным внутренним фактором, определяющим поведение ребенка. Это особенно ярко проявляется в ситуациях нравственного выбора: в данных условиях индивид идентифицирует себя с усвоенными образцами и в соответствии с их характером осуществляет свой выбор» [16, с. 16]. «Духовно-нравственное воспитание, которое обеспечивается целостностью и гибкостью воспитательных воздействий взрослых на детей, в различных ситуациях взросления позволяет воедино связать такие направления развития, как интеллектуальное, общекультурное и социально-нравственное, так как именно духовно-нравственное воспитание является, по сути, природосоо-

бразным и включает в себя синтез интеллектуального и эмоционального, рационального и духовного» [16, с. 327].

Другим очень важным периодом влияния морали на психику человека является юность, в которой формируются ведущие идеалы будущей жизни. И. А. Сикорский отмечал: «Правильно проведенная юность вносит в зрелый возраст не только программы и планы, но и тот запас энергии и внутреннего идейного напряжения, который является истинным зерном будущего большого дерева индивидуальной жизни» [5, с. 35]. Исходя из этого, очень важно, чтобы в юношеском периоде человек проявлял большую активность. А поле ее применения было конструктивным, а не деструктивным для общества. Для этого молодому человеку нужен свой ментор, свой идеал, на который он будет ориентироваться, которому будет подражать. «Роль положительного примера особенно велика в воздействии на нравственное формирование молодого человека» [10, с. 26]. В этом плане значительно проигрывают те страны и нации, у которых нет своих героев, или они у них неумело, не целостно созданы. Тогда в жизни юношества нет ориентиров. В свое время еще Конфуций отметил, что упадок традиций провоцирует снижение моральных ценностей. В данном контексте уместно такое его изречение: «Нет ничего лучшего, чем следовать древним». Но это не слепое воспроизведение, а построение нового на лучших основах прошлого. Поэтому для здорового развития молодых людей в обществе должны существовать идеалы, которые будут служить им путеводной звездой.

Третьим по значительности периодом влияния морали на психику человека, по И. А. Сикорскому, является старость. Подходя к концу жизни, человек обладает огромным багажом опыта, которым охотно делится, желая, чтобы последующие поколения не допускали тех же ошибок. «Все стремления старческой души обратились в один сплошной нравственный долг» [8, с. 249]. Ему бы только делиться и делиться им. Но, в силу разных обстоятельств, переступив порог старости, человек теряет много социальных связей. Поэтому не может осуществить свой нравственный долг, что приносит ему много страданий, и, как результат, с одной стороны, происходит сокращение его жизненного пути, с другой — безвозвратная утрата мудрости для общества.

Потеря нравственных идеалов приводит к возникновению многих проблем. Рассмотрим некоторые из них: алкоголизм и суицид.

Одной из распространённых причин возникновения алкоголизма является потеря моральных и экзистенциальных ценностей и ориентиров. Данная беда с каждым годом становится все сильнее и сильнее. Причиной тому служит ускорение ритма жизни. Из-за происходящих изменений в мире «сегодняшние» жизненные ценности и ориентиры завтра могут оказаться неактуальными. За один день все то, что составляло смысл жизни, терпит крах. Тогда человек не знает: «куда дальше двигаться» и «зачем». Жизнь теряет для него смысл. Начинаются поиски его или бегство от этого. Многие люди в такой ситуации находят убежище и успокоение своего экзистенциального кризиса в употреблении наркотических веществ. Чаше

всего это употребление алкоголя. Как ни парадоксально, ища убежище и находя его сначала в спиртных напитках, человек все больше и больше обостряет свой кризис и перекрывает пути для выхода из него. Он несёт потери не только в физическом плане, шаг за шагом его нравственность тает, словно айсберг, попавший в течение Гольфстрим. «Алкоголизация вызывает общее расстройство здоровья с преимущественным поражением высших сторон, а именно: чувства, воли, нравственности и работоспособности» [3, с. 4]. Получается замкнутый круг, который сложно разомкнуть. Если посмотреть на эту проблему со стороны социума, то, исходя из исследований И. А. Сикорского, получаем: «Последствия алкогольной дегенерации обыкновенно выражаются по трем различным статистикам: 1) возрастает число душевных болезней, 2) в обществе возрастает количество преступлений, 3) понижается работоспособность населения» [3, с. 5].

Как выйти из этого порочного круга? Что нужно делать? Путеводной звездой здесь послужит, как отмечал И. А. Сикорский, образование. «Оно (образование) представляет собой истинное противоядие алкоголизму: алкоголь лишает мысль ясности, а в больших дозах вызывает умственную спутанность, а образование дает силу и ясность уму» [3, с. 10]. Комплексное проведение разной просветительской деятельности (лекции, семинары, встречи и т. п.) значительно уменьшат употребление алкоголя среди населения. Что подразумевается под комплексным? Это участие разных организаций, официальных и частных лиц. Эффективность подобного подхода продемонстрировали коллеги из Швейцарии. Когда для решения подобной проблемы они акцентировали внимание не на детальном изложении проблемы населению, а на задействовании разных источников. Были подключены социальные службы, церковь, медики и известные личности, которые излагали одну и ту же информацию. Эффективность данного подхода намного превысила предыдущие результаты. Но следует обратить внимание, что должна проводиться не только разъяснительная деятельность о вреде алкоголя, так как это вторичное проявление, а нужно работать с ядром проблемы — с потерей жизненных ценностей и ориентиров. Потому что, как построить жизненный путь, зная, где ты есть (на это укажет разъяснительная работа о вреде алкоголизма), но не зная, куда двигаться, к чему стремиться (отсутствие ценностей и ориентиров)? Для чего это делать? Часто пройдя лечение у наркологов, психиатров, психологов алкозависимые возвращаются к пагубной привычке. Почему это происходит? Преодолев зависимость физического тела, они не разрешили проблему души, которая ее породила. А проблема эта кроется в отсутствии жизненных ценностей и ориентиров. Создав совместными усилиями такие маяки в жизни человека, автоматически снизим количество рецидивов.

Еще одной серьезной проблемой, вытекающей из отсутствия жизненных ценностей и ориентиров, является самоубийство. На этом еще в свое время акцентировал внимание И. А. Сикорский. «В вопросах самоубийства наибольшее значение имеют религиозная и философская директивы: о цели жизни, о долге перед другими, о долге перед самой жизнью, о воображаемом, но, в сущности, глубоко ошибочном праве разрушить собствен-

ную жизнь и т. д.» [4, с. 8]. Человек такое существо, которое всегда и все хочет систематизировать, расставить по местам. Его пугает неизвестность. В ней чувствуется своя ничтожность в сравнении с миром, бытийное одиночество. Человек «живет» тогда, когда он имеет, от чего оттолкнуться, и знает, куда следовать. В жизни каждого есть моменты наступления экзистенциального кризиса, это всегда сильная боль, ощущение безысходности. Каждый выходит из него своим путем. После краха предыдущих ценностей и ориентиров у большинства людей появляются новые. В данном контексте не имеет значения: верит ли искренне в них человек, или видит их шаткость, противоречие. Некоторые люди не могут создать себе новых ценностей и ориентиров, или процесс создания затягивается на длительное время. Тогда, в зависимости от ряда субъективных причин, во многих случаях возникает депрессия. Спасаясь от нее, кто-то прибегает к наркотикам, кто-то к религии или чему-то другому, а кто-то, не выдерживая нагрузки кризиса, находит выход в самоубийстве. Данный выход называют по-разному, к примеру: слабоволие, бегство от себя, бегство от жизни, бегство от смерти путем взятия на себя решения «жить или умереть» и т. п. Но сути дела это не меняет — жизнь человека прекращается безвозвратно. Что же делать, чтобы уменьшить количество таких исходов? Нужно постоянно идеализировать жизнь. «Идеализированные и потому сильные душевные акты не остаются для человека без последствий. Самым первым и ближайшим последствием их является усиление самого процесса жизни. Идеализм поэтому является сильнейшим предохранительным средством против самоубийства. В свою очередь, нарастание самоубийств указывает на упадок идеализма в обществе» [2, с. 6]. Возникает логический вопрос: «А что такое идеализация?». «Идеализация есть необходимое условие высшего усовершенствования жизни. Мы создаем себе идеалы жизни: религиозные, научные, художественные, общественные, социальные и, наконец, личные. Последние касаются, главным образом, усовершенствования нашего психизма» [2, с. 4]. Если в обществе постоянно проводить комплексную идеологическую работу (акцентируем еще раз внимание на этом) и осуществлять ее так, как об этом говорилось выше, приводя в пример Швейцарию, то сможем значительно снизить количество суицидов. Потому что, как отмечал И. А. Сикорский, «все идеальные акты психизма способны сразу провести душевный переворот, переродить человека, дать иное направление все его силам — его уму, воле и чувству» [2, с. 7].

Результат исследования. Проанализированы труды И. О. Сикорского, в которых он исследовал влияние морали на развитие психики человека. Проведены параллели между результатами его трудов и трудов современников. Определенно место морали в развитии психики человека.

Заключение и перспективы дальнейшего исследования.

– Пользуясь моралью и нравственностью, ориентируясь на них, человек выстраивает линию своей жизни.

– В развитии психики мораль занимает лидирующую позицию. Поэтому на протяжении всей жизни человека развитию его нравственной стороны нужно уделять особое внимание.

– Процесс развития нравственности динамичен, он продолжается всю жизнь.

– Моральные и нравственные страдания приносят огромный вред человеческому организму.

– Самое большое влияние мораль и нравственность оказывает на психику человека юности и старости.

– Одной из главных причин алкоголизма и суицида является потеря жизненных ценностей и ориентиров. В работе с данными проблемами перспективно обратить внимание на создание и укрепление моральных ценностей.

– Для преодоления потери и переоценки ценностей и ориентиров нужно проводить комплексную работу.

– Мораль и нравственность необходимы человеку для гармонизации отношений с окружающей средой.

Список использованных источников и литературы

1. Аболина Т. Этика и политика: национальный и мировой опыт: по материалам научной конференции // Зб. науч. трудов. Философские '2009. — К., 2009. — С. 28–53.
2. Антилогова Л. Н. Психологические факторы развития нравственного сознания личности // Психология человека в современном мире. Том 6. Духовно-нравственное становление человека в современном российском обществе. Проблема индивидуальности в трудах отечественных психологов (Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г.) / Отв. ред.: А. Л. Журавлев, М. И. Воловикова, Т. А. Ребеко. — М.: Институт психологии РАН, 2009. — 412 с.
3. Билич Г. Л. Основы валеологии / Г. Л. Билич, Л. В. Назарова. — СПб.: Водoley, 1998. — 560 с. Лапина Т. С. Мораль как социальный регулятор поведения личности. — М.: Знание, 1974.
4. Горелова Т. А. Доминанты морального сознания и поведения: эволюционный аспект // Иллюстрированный научно-популярный журнал «Наука». — 2005. — С. 78–86.
5. Маковецкий А. М. Нравственный мир личности, его структура и проблемы формирования // Этика и эстетика. Республиканский межведомственный научный сборник. Выпуск 27. Моральные и эстетические аспекты современного научно-технического прогресса. — К.: Вища школа, 1981. — С. 34–39.
6. Морозов А. М. Нравственный ателиоз (философские изыскания о нравственности как психиатрической категории, не лишённые научной, практической и социальной ценности) // Архив психиатрии Научно-практический журнал 4(31). — К.: ОБЩ «Био Граф», 2002. С. 133–139.
7. Мораль: сознание и поведение / Ред. С. Я. Лебедев. — М.: Наука, 1986. — 272 с.
8. Сикорский И. А. Идеализация и материализация жизни (Речь, произнесённая на Московском съезде психиатров в память С. С. Корсакова, 11 сентября 1911 г.) // Проф. И. А. Сикорский. — Издание второе. — Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1912. — 14 с.
9. Сикорский И. А. Надвигающийся великий кризис от вина / Проф. И. А. Сикорский. — К.: Тип. «С. В. Кульженко», 1912. — 14 с.
10. Сикорский И. А. Психологическая борьба с самоубийством в юные годы / Проф. И. А. Сикорский. — Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерёв и К, 1913. — 44 с.
11. Сикорский И. А. Психологические основы воспитания и обучения / Проф. И. А. Сикорский. — Издание третье, дополненное. — Киев: Лито-типография Тов. И. Н. Кушнерёв и К, 1909. — 112 с.
12. Сикорский И. А. О лечении и воспитании недоразвитых, отсталых и слабоумных детей / Проф. И. А. Сикорский. — Издание второе, дополненное. — Киев: Лито-типография Тов. И. Н. Кушнерёв и К, 1904. — 44 с.

13. Сикорский И. А. Физиология нравственных страданий. Публичная лекция, читанная с благотворительной целью 20 марта 1890 года / Проф. И. А. Сикорский–К.: Лито-типография Тов. И. Н. Кушнерёв и К*, 1890. — 20 с.
14. Сикорский И. А. Три возраста человеческой жизни (Психологический очерк посвящается юношам и старцам) / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. — 1901. — Т. 6. — С. 241–250.
15. Чернова А. А. Проблемы духовно-нравственного развития и воспитания детей и подростков в современном обществе // Психология человека в современном мире. Том 6. Духовно-нравственное становление человека в современном российском обществе. Проблема индивидуальности в трудах отечественных психологов (Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г.) / Отв. ред.: А. Л. Журавлев, М. И. Воловикова, Т. А. Ребеко. — М.: Институт психологии РАН, 2009. — 412 с.
16. Эйнгорн Н. К. Специфика морали, ее отражение в основных свойствах нравственного воспитания // Специфика морали и нравственного воспитания личности. Сборник научных трудов. — Свердловск: Изд. УрГУ, 1983. 144 с.

References

1. Abolina T. *Etika i politika nacionalnii i mirovoi opit po materialam nauchnoi konferencii* // 36. nauchn. trudov. Filosovskie '2009. K. 2009. S. 28–53.
2. AntilogoVA L. N. *Psihologicheskie faktory razvitiya npravstvennogo soznaniya lichnosti* // *Psihologiya cheloveka v sovremennom mire. Tom 6. Duhovno-nravstvennoe stanovlenie cheloveka v sovremennom rossiyskom obschestve. Problema individual'nosti v trudah otechestvennykh psihologov (Materialy Vserossiyskoy yubileynoy nauchnoy konferentsii, posvyaschennoy 120-letiyu so dnya rozhdeniya S. L. Rubinshteyna, 15–16 oktyabrya 2009 g.)* / *Otv. red.: A. L. Zhuravlev, M. I. Volovikova, T. A. Rebeko.* — М.: Institut psihologii RAN, 2009. — 412s
3. Bilich G. L. *Osnovy valeologii* / G. L. Bilich, L. V. Nazarova. — SPb.: Vodoley, 1998. — 560 s. Lapina T. S. *Moral' kak sotsial'nyj regul'yator povedeniya lichnosti.* — М.: Znanie, 1974.
4. Gorelova T. A. *Dominantny moral'nogo soznaniya i povedeniya: evolyutsionnyy aspekt* // *Ilyustrirovannyj nauchno-populyarnyj zhurnal «Nauka», 2005. S. 78–86.*
5. Makovetskiy A. M. *Nravstvennyy mir lichnosti, ego struktura i problemy formirovaniya* // *Etika i estetika Respublikanskiy mezhdovedomstvennyy nauchnyy sbornik Vypusk 27 Moral'nye i esteticheskie aspekty sovremennogo nauchno-tehnicheskogo progressa* — K.: Vischa shkola, 1981. S. 34–39.
6. Morozov A. M. *Nravstvennyy atelioz (filosofskie izyskaniya o npravstvennosti kak psihiatricheskoy kategorii, ne lishennye nauchnoy, prakticheskoy i sotsial'noy tsennosti)* // *Arhiv psihiatrii Nauchno-prakticheskij zhurnal 4(31) K.: OBSch «Bii Graf», 2002. S. 133–139.*
7. *Moral': soznanie i povedenie* Redaktor S. Ya. Lebedev. М.: Nauka, 1986 g. 272 s.
8. Sikorskiy I. A. *Idealizatsiya i materializatsiya zhizni: (Rech', proiznesennaya na Moskovskom sezde psihiatrov v pamyat' S. S. Korsakova, 11 sentyabrya 1911 g.)* // Prof. I. A. Sikorskiy. — *Izdanie vtoroje.* — Kiev: Tip. S. V. Kul'zhenko, 1912. — 14 s.
9. Sikorskiy I. A. *Nadvigajushhijsja velikij krizis ot vina* / Prof. I. A. Sikorskiy. — K.: Tip. «S. V. Kul'zhenko», 1912. — 14 s.
10. Sikorskiy I. A. *Psihologicheskaya bor'ba s samoubiytvom v yunye gody* / Prof. I. A. Sikorskiy. — Kiev: Tipografiya T-va I. N. Kushnerev i K, 1913. — 44 s.
11. Sikorskiy I. A. *Psihologicheskie osnovy vospitaniya i obucheniya.* / Prof. I. A. Sikorskiy. — *Izdanie tret'e, dopolnennoe.* — Kiev: Lito-tipografiya Tov. I. N. Kushnerev i K, 1909. — 112 s.
12. Sikorskiy I. A. *O lechenii i vospitanii nedorazvitykh, otstalykh i slaboumnykh detey.* / Prof. I. A. Sikorskiy. — *Izdanie vtoroje, dopolnennoe.* — Kiev: Lito-tipografiya Tov. I. N. Kushnerev i K, 1904. — 44 s.
13. Sikorskiy I. A. *Fiziologiya npravstvennykh stradaniy. Publichnaya lektsiya chitannaya s blagotvoritel'noy tsel'yu 20 marta 1890 goda* / Prof. I. A. Sikorskiy–K.: Lito-tipografiya Tov. I. N. Kushnerev i K*, 1890. — 20 s.

14. Sikorskiy I. A. Tri vozrasta chelovecheskoy zhizni (Psihologicheskii ocherk posvyaschaetsya yunosham i startsam) / Prof. I. A. Sikorskiy // Voprosy nervno-psihicheskoy meditsiny. — 1901. — Т. 6. — С. 241-250.
15. Chernova A. A. Problemy duhovno-nravstvennogo razvitiya i vospitaniya detey i podrostkov v sovremennom obschestve // Psihologiya cheloveka v sovremennom mire. Tom 6. Duhovno-nravstvennoe stanovlenie cheloveka v sovremennom rossiyskom obschestve. Problema individual'nosti v trudah otechestvennykh psihologov (Materialy Vserossiyskoy yubileynoy nauchnoy konferentsii, posvyaschennoy 120-letiyu so dnya rozhdeniya S. L. Rubinshteyna, 15-16 oktyabrya 2009 g.) / Otv. red.: A. L. Zhuravlev, M. I. Volovikova, T. A. Rebeke. — М.: Institut psihologii RAN, 2009. — 412 s.
16. Eynhorn N. K. Spetsifika morali, ee otrazhenie v osnovnykh svoystvakh nravstvennogo vospitaniya // Spetsifika morali i nravstvennogo vospitaniya lichnosti. Sbornik nauchnykh trudov. Sverdlovsk: Izd. UrGU, 1983. 144 s

Волошин Володимир Миколайович

аспірант, лабораторія історії психології імені В. А. Роменця,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ВПЛИВ МОРАЛІ І МОРАЛЬНОСТІ НА РОЗВИТОК ПСИХІКИ В ПРАЦЯХ І. О. СІКОРСЬКОГО

Резюме

Автор провів аналіз впливу моралі і моральності на організм та психіку людини. Виділив основні етапи і проблеми цього процесу. Мораль та моральність можуть як покращити функціонування людського тіла і психіки, так і погіршити їх, а в деяких випадках навіть призвести до смерті. Моральні ідеали є направляючою зіркою людини на її життєвому шляху. Втрата моральних ідеалів достатньо часто призводить до таких людських бід, як алкоголізм і самогубство.

Ключові слова: мораль, моральність, інстинкт, моральний розвиток, моральні страждання, життєві цінності та орієнтири.

Vladimir Voloshin

Postgraduate, Institute of Psychology named by G. S. Kostuk
of The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

A MORAL'S AND MORALITY INFLUENCE AT PEOPLE'S MENTALITY IN THE I. A. SIKORSKY'S WORKS

Abstract

Nowadays we often can hear that people needn't any moral and morality and it is remnant of the past. In this article which is based on the I. A. Sikorsky's works the author shows that it is not the case. The author analyzes a moral influence on human's psychology. The main stages and problems of moral's process are showed in the research. Also the author proposes the ways for solving the problems of moral development. A moral and morality can improve or worsen the functioning of the human body and psyche. Sometimes this deterioration can cause to the death of a person. Moral also as instincts is the regulator of human behavior. But the moral have more influence on behavior than instincts. A moral is certain code of norms and rules of behavior. Moral ideals are pointer of the way for people; moral ideals serve as a reliable support for them. Presently there are two leading views to the origin of moral. The first source

is education. The second — by birth from the genetic theory of moral development. Mental sufferings are harmful to the physical body of man. Primarily it affects the nervous system. The affected nervous system causes an imbalance in the entire human body. The loss of moral ideals often leads to such human problems as alcoholism and suicide. Every year the number of suicides is increasing. Also, more and more people are suffering from alcoholism. Creation, development and support of moral and existential values have an effective antidote to alcoholism and suicide.

Key words: moral, morality, instinct, moral norms, moral development, morality pain, moral and existential values, personality development.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2015

УДК 159.95

Голубенко О. І.

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

e-mail: olga_golubenko@inbox.ru

ORCID 0000–0003–2377–380X

АВАРІЯ НА ЧАЕС ЯК УМОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ СПОСОБУ ЖИТТЯ ЛІКВІДАТОРІВ

Роботу присвячено одному з аспектів проблеми віддалених психологічних наслідків аварії на ЧАЕС у ліквідаторів — трансформації способу життя. У статті наведено основні теоретичні положення даної теми, описано механізми та умови змін у способі життя людини. Також проаналізовано результати емпіричного дослідження способу життя ліквідаторів. До складу основної вибірки увійшли працівники МВС, що брали участь у ліквідаційних роботах на Чорнобильській АЕС, до складу контрольної — працівники МВС, які не мали такого досвіду. Нами було визначено та описано статистично значимі відмінності способу життя у представників обох груп.

Ключові слова: спосіб життя, трансформаційні процеси, ставлення до себе, суб'єктивний контроль, віддалені психологічні наслідки, психотравматична подія, Чорнобильська катастрофа.

Постановка проблеми. В нашому дослідженні спосіб життя розглядається в контексті індивідуальної моделі власного життя, яка складається з характеристики особливостей всіх життєвих сфер та їх компонентів, власного Я, оцінки включеності та здатності впливу на динамічний процес життєдіяльності, які вимірюються за допомогою суб'єктивної оцінки рівня якості, суб'єктивного ставлення та суб'єктивного рівня задоволеності.

Дослідженням проблеми трансформації способу життя займалися такі вчені, як К. А. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський, Д. Б. Даненова, І. М. Некрасова, М. Такала та інші. Трансформація способу життя — це складний безперервний процес. В останніх психологічних дослідженнях [1;2;4;5] основною умовою трансформації способу життя людини визначається отримання і засвоєння особистого життєвого досвіду, яке викликає необхідність перебудови ціннісної системи. Психологічним механізмом трансформації способу життя можна вважати процес прийняття особистістю нових чи змінених смислових та ціннісних конструктів, цей процес виражається у практичному перетворенні індивідуальної моделі власного життя.

В залежності від суб'єктивного значення факторів, які впливають на трансформаційні процеси способу життя, зміни можуть бути різними за характером, рівнем стійкості і силою вираженості. Чорнобильська катастрофа для ліквідаторів є подією високої суб'єктивної значимості. З роками зростає кількість ліквідаторів, які вважають, що аварія повністю зламала їх здоров'я і життя [3]. Таким чином, ми вважаємо доцільним розглядати аварію на ЧАЕС як умову трансформації способу життя ліквідаторів.

Мета статті — дослідити особливості трансформації способу життя ліквідаторів внаслідок аварії на ЧАЕС.

Результати дослідження. Поставленої мети, а саме, виявлення особливостей трансформації, ми досягли шляхом виявлення статистично значимої різниці між показниками способу життя ліквідаторів та осіб, які не є ліквідаторами. Таким чином, нами було підібрано 2 групи досліджуваних: основна та контрольна. До основної групи увійшли 176 працівників МВС, що брали участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС в 1986–1990 роках, до контрольної групи увійшли 129 працівників МВС України, що не брали участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Всього у дослідженні взяло участь 305 осіб. Респонденти обох груп чоловічої статі, віком від 47 до 65 років, з вищою освітою, зі стажем роботи в МВС України більш ніж 20 років. Приблизно 85 % респондентів на сьогоднішній день є пенсіонерами МВС України.

Для комплексного дослідження особливостей трансформації способу життя ліквідаторів ми застосували такий психодіагностичний інструментарій: опитувальник якості життя ВООЗ (ВООЗЯЖ-100), Опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю Є. Ф. Бажина, Є. А. Голинкіна, Л. М. Еткінда, Методику дослідження самоствавлення (тест МДС В. В. Століна, С. Р. Пантелеєва). На нашу думку, узагальнені дані обох вибірок, отримані в ході тестування, та подальша перевірка рівності середніх значень основної та контрольної груп за *t*-критерієм Ст'юдента — алгоритм визначення особливостей трансформації способу життя ліквідаторів.

Рівень задоволеності аспектами свого життя можна розглядати як оцінку способу життя, що склався. З метою виявлення різниці між основною та контрольною вибірками відносно задоволеності своїм способом життя ми використали опитувальник якості життя ВООЗ (ВООЗЯЖ-100), структура якого включає питання направлені на дослідження суб'єктивного сприйняття індивідом якості свого життя за такими сферами: фізичною, психологічною, сферою незалежності, соціальної активності, сферою навколишнього середовища та духовності.

Відповідно до результатів опитування, виявлено значні відмінності між групами відносно розглянутих аспектів. Кількісні показники трансформованих внаслідок аварії характеристик зафіксовано в таблиці 1. Нижче наведемо інтерпретацію цих даних.

Першою особливістю трансформації способу життя ліквідаторів, яку ми опишемо, є переживання фізичного болю та дискомфорту. Виявлено, що людей, які були задіяні у роботах з подолання наслідків техногенної катастрофи, більше турбують неприємні фізичні відчуття, вони низько оцінюють свої можливості щодо контролю над припиненням або зменшенням болю. Важливо зазначити, що біль вважається існуючим, якщо індивід стреджує, що він існує, навіть у випадку відсутності медичного обґрунтування чи підтвердження цього факту. Отже, це може бути наслідком погіршення здоров'я, а також результатом постійного очікування і тривожної уважності до власного фізичного стану.

Таблиця 1

**Результати основної та контрольної вибірок за опитувальником якості життя
ВООЗ (ВООЗЯЖ-100)**

Показники	Працівники МВС Укра- їни (ліквідато- ри аварії на ЧАЕС)	Працівники МВС Укра- їни	Різниця між гру- пами (за t-критерієм Ст'юдента)
Фізичний біль та дискомфорт	11,76	13,65	0,001
Життєва активність, енергія і втом- леність	11,90	13,91	0,001
Сон і відпочинок	12,76	15,09	0,000
Мислення, здатність до навчання, пам'ять та концентрація	12,14	13,96	0,001
Рухливість	12,48	15,04	0,000
Здатність до роботи	12,60	15,87	0,000
Особисті стосунки	13,76	15,83	0,001
Практична соціальна підтримка	13,02	14,48	0,001
Сексуальна активність	12,10	14,39	0,001
Транспорт	12,40	14,61	0,001
Фізична сфера	12,14	14,22	0,000
Рівень незалежності	12,43	14,45	0,001
Соціальні взаємовідносини	12,96	14,92	0,001
Всі сфери	76,11	84,16	0,001

Аварія також негативно вплинула на життєву активність та енергію ліквідаторів, їм часто не вистачає витривалості та ентузіазму для вирішення буденних завдань. Ліквідатори швидко втомлюються внаслідок будь-якої причини, це впливає на соціальні взаємостосунки, виникає залежність від інших людей, погіршується емоційний стан, знижується оцінка власних можливостей та активність при побудові життєвих планів та перспектив.

Також у ліквідаторів були виявлені проблеми зі сном, а саме, труднощі засипання, нічні пробудження або ранні ранкові пробудження, які супроводжуються нездатністю заснути знову, а також відсутність відчуття відпочинку від сну. Перелічені особливості є чітким відлунням психотравмуючої події, яка сталася в квітні в 1986 році.

Власні когнітивні функції ліквідатори оцінюють суттєво нижче, ніж представники контрольної групи. Нами було виявлено, що учасники ліквідаційних робіт на ЧАЕС, на відміну від представників контрольної групи, мають досить негативне уявлення стосовно продуктивності їх пізнавальних процесів, а саме: щодо здатності засвоєння нової інформації та щодо здатності до навчання; щодо об'єму, швидкості, точності та тривалості пам'яті; щодо критичності, глибини, швидкості, гнучкості мислення, ясності думки, на відміну від представників контрольної вибірки.

Рухливість, а саме свою здатність індивідів пересуватися без сторонньої допомоги з одного місця на інше (по місту, по країні) оцінюється ліквіда-

торами нижче, ніж працівниками МВС без досвіду ліквідаційних робіт. Результати по даній субшкалі свідчать про незадоволеність ліквідаторами потреби піти туди, куди вони хочуть, що впливає на їх спосіб життя. Окрім власної рухливості, на спосіб життя ліквідаторів також впливає доступність транспортних засобів, як особистих, так і громадських. Представники основної вибірки вважають, що доступний їм транспорт не дозволяє в повній мірі виконувати необхідні повсякденні справи, а також не надає змогу займатися тими видами діяльності, якими вони хочуть. Результати за обома субшкалами можна розцінювати як свідчення наявності у ліквідаторів нереалізованих потреб у прояві активності, у зв'язку з недостатністю фізичних та матеріальних ресурсів.

Наступною особливістю трансформації способу життя ліквідаторів є низька їх працездатність, тобто суб'єктивна оцінка використання власних ресурсів для роботи. В даному контексті робота розглядається як будь-який основний вид діяльності, що включає в себе оплачувану та неоплачувану працю, громадську роботу та повсякденну домашню роботу.

Також зміни відбулися і у сфері соціальних відносин ліквідаторів. Очікування та сподівання ліквідаторів стосовно дружельності, поваги, любові оточуючих значно перевищують реальний стан речей, тобто суб'єктивну оцінку реального стану речей. Ліквідатори низько оцінюють свою можливість кохати та бути коханими, встановлювати та підтримувати близькі стосунки з іншими, розділяти емоційно значимі моменти в житті. Ліквідатори аварії на ЧАЕС не задоволені рівнем своєї сексуальної активності і вважають, що це має негативний вплив на їх спосіб життя. При виникненні сімейних і особистих проблем ліквідатори звикли розраховувати на себе, майже не розділяючи відповідальність з близькими. Для ліквідаторів сім'я та друзі не є основним джерелом натхнення та схвалення в житті.

Ставлення до себе є наступним психологічним компонентом способу життя, який ми розглянемо. Для виявлення трансформацій способу життя ліквідаторів аварії на ЧАЕС за даним аспектом ми порівняли дані основної та контрольної груп, отримані за допомогою психодіагностичної методики дослідження ставлення до себе, розробленої В. В. Століним і С. Р. Пантілеевим. В основу тесту покладено знання щодо відмінностей в змісті уявлень про себе та відношення до себе. З накопиченням життєвого досвіду людина також отримує нові знання про себе, що впливають на зміст «Я-образу», трансформує ставлення до себе.

Таким чином, ми припускаємо, що аварія на ЧАЕС суттєво вплинула на ставлення до себе учасників ліквідаційних робіт. Даний вплив ми можемо класифікувати як негативний, про що свідчать результати, представлені в таблиці 2. У працівників МВС України, які отримали досвід участі у ліквідації наслідків техногенної катастрофи, на відміну від працівників МВС, які такого досвіду не мали, значно більш виражені показники внутрішньої конфліктності і самозвинувачення, а також у них нижчий, ніж у контрольної групи, показник впевненості в собі, відчуття цінності власного Я, очікувань позитивних оцінок себе та своїх дій з боку оточуючих.

Таблиця 2

Результати основної та контрольної вибірок за методикою дослідження ставлення до себе

Показники	Працівники МВС України (ліквідатори аварії на ЧАЕС)	Працівники МВС України	Різниця між групами (за t-критерієм Стю'дента)
Самовпевненість	6,04	7,125	0,000
Віддзеркалене ставлення до себе	6,34	7,5	0,001
Самоцінність	5,92	7,35	0,001
Внутрішня конфліктність	4,02	2,85	0,000
Самозвинувачення	4,73	3,15	0,000

Суб'єктивна оцінка особистістю рівня впливу на власне життя визначає ще один психологічний компонент способу життя. Для виявлення особливостей трансформації способу життя ліквідаторів за даним компонентом ми використали опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю», авторами якого є Є. Ф. Бажин, Є. А. Голинкіна, Л. М. Еткінда. Тест було розроблено на базі концепції локус-контролю Дж. Роттера. Основною розбіжністю між концепцією і методикою є те, що у Дж. Роттера локус-контролю вважається універсальним поняттям для будь-якого типу ситуацій, наприклад, для сфери досягнень і невдач, в той час як автори методики відокремлюють різні види контролю над різними сферами життя людини. Виходячи з цього, в опитувальнику виділяються такі досліджувані області: загальна інтернальність, інтернальність у сфері досягнень, інтернальність у сфері невдач, інтернальність у сфері сімейних відносин, інтернальність у сфері виробничих відносин, інтернальність у сфері міжособистісних відносин, інтернальність у сфері здоров'я і хвороб.

В результаті порівняння отриманих даних двох вибірок ми виявили особливості трансформації суб'єктивної оцінки власних можливостей впливу на життя ліквідаторів (таблиця 3). Отже, на відміну від контрольної групи, ліквідатори більш схильні звинувачувати себе у невдачах та неприємних подіях, які відбуваються в з ними.

Також ліквідатори в більшій мірі, ніж працівники МВС, проявляють суб'єктивний контроль по відношенню до виробничої діяльності, а саме, вони більше вірять в те, що їх дії можуть вплинути на їх професійний ріст, відносини в колективі, якість роботи.

Проте можливість впливу на своє здоров'я ліквідатори вважають менш вірогідним, ніж працівники МВС. Представники основної групи причинами захворювань вважають невідконтрольні їм фактори, так само і одужанням, за їх думкою, можливе лише в результаті втручання лікарів.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, спосіб життя респондентів з основної групи (ліквідатори аварії на ЧАЕС, працівники МВС) є менш благополучним, ніж спосіб життя респондентів з контрольної групи (працівники МВС) за трьома психологічними компонентами: 1) рівень задоволеності якістю життя за основними сферами; 2) оцінки

Таблиця 3

**Результати основної та контрольної вибірок за опитувальником
«Рівень суб'єктивного контролю»**

Показники	Працівники МВС України (ліквідатори аварії на ЧАЕС)	Працівники МВС України	Різниця між групами (за t-критерієм Ст'юдента)
У сфері невдач (Ін)	4,65	4	0,001
У виробничих відносинах (Ів)	4,58	3,5	0,001
У ставленні до здоров'я (Із)	4,64	5,98	0,001

власного «Я» як результат відображення накопиченого життєвого досвіду; 3) суб'єктивна оцінка включеності та здатності впливу на динамічний процес життєдіяльності.

Респонденти з основної групи менше задоволені якістю власного життя, що включає: наявність неприємних фізичних відчуттів, низьку оцінку своїх можливостей щодо контролю над припиненням або зменшенням болю; зниження життєвої активності енергії та витривалості; швидко втомлюваність; проблеми зі сном; низьку оцінку власних когнітивних функцій; погіршення працездатності; низьку оцінку своїх можливостей кохати та бути коханими, встановлювати та підтримувати близькі стосунки з іншими, розділяти емоційно значимі моменти в житті; недостатню задоволеність рівнем своєї сексуальної активності; низьку оцінку підтримки, практичної допомоги та полегшення зі сторони сім'ї та друзів.

Також відбулися трансформації у ставленні до себе ліквідаторів у результаті накопичення та реорганізації життєвого досвіду, а саме: виріс показник внутрішньої конфліктності і самозвинувачення; відбулося зниження показника впененості в собі, відчуття цінності власного Я, очікувань позитивних оцінок себе та своїх дій з боку оточуючих.

Що стосується трансформацій суб'єктивної оцінки ліквідаторів включеності та здатності впливу на динамічний процес життєдіяльності, то нами було визначено такі особливості: схильність звинувачувати себе у невдачах та неприємних подіях, які відбуваються з ними; віра в можливість впливати на їх професійний ріст, відносини в колективі, якість роботи; низька оцінка можливості впливу на своє здоров'я.

Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що Чорнобильська катастрофа вплинула на спосіб життя ліквідаторів переважно негативно. Перспективи подальшої роботи ми вбачаємо в дослідженні взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями ліквідаторів та їх способом життя.

Список використаних джерел і літератури

1. Брушлинский А. В. Психология субъекта в изменяющемся обществе / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. — 1996. — № 6. — С. 30–37.
2. Даненова Д. Б. Трансформация образа жизни и образа мира людей как психоисторическая проблема : дис. ... канд. психол. наук : 190001 / Даненова Дарина Борисовна. — Караганда, 2001. — 205 с.

3. Кузьменко Т. М. Особливості життєвих орієнтацій ліквідаторів аварії на ЧАЕС : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 / Кузьменко Т. М. НАН України. Ін-т соціології. — Київ, 2002. — 17 с.
4. Некрасова І. М. Підходи до діагностики способу життя людини / І. М. Некрасова // Психологія і суспільство. — 2010. — № 4. — С. 65–71.
5. Такала М. Понятіе «образа жизни» и его применение на уровне конкретных исследований / М. Такала // Психология личности и образ жизни / Под ред. Е. В. Шороховой. — Москва: Наука, 1987. — С. 204–212.

References

1. Brushlinskiy A. V. Psihologiya sub'ekta v izmenyayuschemsya obschestve//Psihologicheskii zhurnal. — 1996. — Т. 17 — # 6. — 30–37 s.
2. Danenova D. B. Transformatsiya obraza zhizni i obraza mira lyudey kak psihoistoricheskaya problema : dis. kand. psih. nauk : 190001 / DANENOVA Darina Borisovna — Karaganda, 2001.
3. Kuzmenko T. M. Osoblivosti zhittEvih oriEntatsiy likvidatoriv avariyi na ChAES : Avtoref. dis... kand. sotsiol. nauk : 22.00.03 / T. M. Kuzmenko; NAN UkraYini. In-t sotsiologiyi. — K., 2002. — 17 s.
4. Nekrasova I. M. Pidhodi do dIagnostiki sposobu zhittya lyudini // PsihologIya I suspIlstvo — 2010g., N 4–65–71 s.
5. Takala M. Ponyatie «obraza zhizni» i ego primeneniye na urovne konkretnyih issledovaniy// Psihologiya lichnosti i obraz zhizni. Pod red. E. V. Shorohovoy. — M.: Nauka, 1987. —.204–212 s.

Голубенко О. И.

аспирант Института социальной и политической психологии НАПН Украины

АВАРИЯ НА ЧАЭС КАК УСЛОВИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБРАЗА ЖИЗНИ ЛИКВИДАТОРОВ

Резюме

Работа посвящена одному из аспектов проблемы отдаленных психологических последствий аварии на ЧАЭС у ликвидаторов — трансформации образа жизни. В статье представлены основные теоретические положения данной темы, описаны механизмы и условия изменений в образе жизни человека. Также проанализированы результаты эмпирического исследования образа жизни ликвидаторов. В состав основной выборки вошли сотрудники МВД, которые принимали участие в ликвидационных работах на Чернобыльской АЭС, в состав контрольной — работники МВД, которые не имели подобного опыта. Нами были определены и описаны статистически значимые различия в образе жизни у представителей обеих групп.

Ключевые слова: образ жизни, трансформационные процессы, самоотношение, субъективный контроль, отдаленные психологические последствия, психотравмирующая ситуация, Чернобыльская катастрофа.

Golubenko O. I.

PhD student of the Institute of Social and Political Psychology NAPS Ukraine

**THE CHERNOBYL DISASTER AS A CONDITION
OF TRANSFORMATION LIQUIDATORS' LIFESTYLE**

Abstract

This work is devoted to one aspect of the problem of long-term psychological consequences of the Chernobyl disaster's liquidators — lifestyle's transformation. In the paper one can see the basic theoretical principles of the topic, describes the mechanisms and conditions for changes in a person's lifestyle. The results of an empirical research of liquidators' lifestyle were also analyzed. The core selection included employees of Ministry of Internal Affairs who participated in the liquidation works at the Chernobyl NPP and in the control group were employees of Ministry of Internal Affairs, who had no such experience. We have identified and described statistically significant differences in lifestyle among representatives of both groups.

Key words: lifestyle, transformation processes, self-attitude, subjective control, long-term psychological consequences, psycho-traumatic situation, Chernobyl disaster.

Стаття надійшла до редакції 08.03.2015

УДК 159.92

Григорьева Светлана Викторовна

нейропсихолог Центра развития речи «Loguar», психотерапевт ЕКПП

e-mail: art501@mail.ru

ORCID0000–0003–3405–9521

ИССЛЕДОВАНИЕ ДИНАМИКИ ПРИВЯЗАННОСТИ В СЕМЬЯХ, ИМЕЮЩИХ РЕБЕНКА С ЦЕРЕБРАЛЬНЫМИ ПРОБЛЕМАМИ

Цель исследования — предупреждение патологий развития. Описаны основные психологические особенности женщин-матерей и их отношений с их матерями в семьях, где растет ребенок с ДЦП. Показаны особенности зависимого поведения, вызванного привязанностью, и нарушения, проявляющиеся в контролируемом воспитании. Описана также бессознательно сформированная структура семьи и возможности выхода из симбиотических отношений.

Ключевые слова: онтогенез материнства, динамика привязанности, нарушения сепарации, роль объектных отношений в онтогенезе привязанности, эдипальный конфликт, самоидентификация, церебральные проблемы.

В действительности, «идеальный» ребенок — это тот, кого жестоко одурачили.

Жанин Шоссгет-Смиржель

Постановка проблемы. Вопросы привязанности, как одной из форм человеческих отношений, традиционно актуальны, как в научной, так и в прикладной психологии. В этом направлении исследователи пытаются прояснить закономерности возникновения и изменения отношений, адекватность связей, влияние разных типов отношений на качество развития ребенка.

Работая с детьми, страдающими ДЦП, мы часто фиксируем, что отношения мам к таким детям является примером привязанности в крайней ее степени — абсолютной привязанности. Эта связь обращает внимание и нуждается в научной проверке. Важно выявить истоки, причины, закономерности возникновения абсолютной привязанности и степень влияния такой формы отношений на реабилитацию детей с ДЦП и максимально эффективной траектории развития ребенка с ДЦП. Необходимо выработать практические рекомендации для специалистов и родителей, разработать соответствующие тренинги, чтобы наибольшее количество семей могли строить свою жизнь с максимально возможным качеством. В настоящем исследовании мы касаемся некоторых аспектов этой важной и значимой темы.

Цель статьи: выявить связь нарушений сепарации женщины со своей матерью и ее патологической привязанности к собственному ребенку.

В нашем исследовании мы использовали опросник Г. Г. Филипповой «Онтогенез материнства», в котором множество развернутых вопросов и проективные тесты: «я и моя мама», «я и мой ребенок», а также методика выявления психологических защит Келлермана — Плутчика.

Опросник дает информацию о психологических особенностях мам, их отношениях с близкими людьми и отношении их к ним в разные периоды жизни, помогает исследовать феномен идентификации. Результаты индивидуальных интервью далее сопоставляются в выборке.

Анализ последних исследований. Вопросы привязанности, как одной из форм человеческих отношений, традиционно актуальны, как в научной, так и в прикладной психологии. В этом направлении исследователи пытаются прояснить закономерности возникновения и изменения отношений, адекватность связей, влияние разных типов отношений на качество развития ребенка. основополагающие работы на эту тему есть у Джона Боулби и его предшественников К. Лоренца, И. Херманна, Р. Шпица, Д. Берлингема, Р. Хайндома, а также у его последователей Мэри Д. С. Эйнсуорт Мэйн, Каплана и Кэссиди [2, 4, 5, 8]. интереснейшие результаты экспериментальных исследований есть у многих отечественных психологов Н. М. Щелованова, Н. М. Аксариной, М. Ю. Кистяковской, М. И. Лисиной, Г. Г. Филипповой [7].

Результаты исследования. Контингент испытуемых составили 104 женщины, дети которых больны ДЦП и проходят лечение в Центре реабилитации детей-инвалидов.

Анализ информации, полученной от испытуемых, показал следующее.

Качество привязанности у 46 % испытуемых оказалось — прочное, а у 32 % — тревожное. По особенностям сепарации: у 50 % респондентов сепарация незавершенная с сохранением зависимости; адекватная у 35 % и незавершенная, с сопротивлением зависимости у 15 %.

Таким образом, мы можем предположить, что 72 % мам детей с ДЦП проявляли довольно большую зависимость от своих мам. Около 40 % мам стали посещать детский садик с полутора лет.

По ответам испытуемых, состояние во время беременности у них (64 %) было нормальное. В 37 % случаев роды протекали благополучно. Шевеление ребенка (63 %) было приятным. Для 50 % испытуемых ценность ребёнка — повышенная, для 25 % — адекватная. Бессознательно повторяя роль своей матери по отношению к своему ребенку, мама воспринимает своего младенца как самого лучшего и, как следствие, себя как самую лучшую мать. Тревога и вина за ее деструктивные стремления, направленные на тело собственной матери, остаются вытесненными [2].

Особенности прохождения первого постнатального периода новорожденности таковы, что около 77 % мам не испытывали состояния депрессии; у них не было чувства утраты. Если рассматривать депрессию, по Фрейду, как состояние утраты и потери, то послеродовая депрессия показывает особенности сепарации мамы и ребенка. Если мама, рожая ребенка, в своей субъективной реальности, как бы отдает часть себя и при этом часть ценную и нужную, то она грустит об этой части и переживает ее потерю. Если

у нее нет ощущения потери части себя, то эта часть воспринимается ею как нужная, и грустить не о чем. Объектом привязанности у рожениц остаются их мамы, с которыми после беременности у 56 % испытуемых отношения улучшились. У рожениц не было ощущения самостоятельности. У них не было ощущения того, что младенец, как часть их тела, стал независимым, потому что они сами оставались зависимыми от своих мам. Поэтому, возможно, у них и не было депрессии.

Фрейд и его сторонники особенности сепарирования женщины от своего новорожденного ребенка связывали с ее детским эдипальным конфликтом с матерью [8]. По их мнению, у девочки с мамой всегда есть постоянное соперничество, вначале за папу, затем за ребёнка и за внука, за успешную жизнь, за возможность показать маме свои достижения. И в такой борьбе и поиске согласия, симбиозе любви и ненависти, проходит формирование новой женской личности. Это становление происходило ущербно:

- если девочка, желая угодить маме, отказывалась от всех своих желаний, чтобы соответствовать маминым мечтам и фантазиям;
- если она никогда не провоцировала конфликты, никогда не сопротивлялась и не заявляла о своих потребностях;
- если во избежание негативного отношения мамы девочка отказалась от автономии;
- если она не могла и не имела право на предъявление своего «я», чтобы маму не расстроить;
- если она не имела возможности проявлять свою инициативу, чтобы не провоцировать чувство вины и т. д. и т. п. [6].

Такой особый подход, когда мама всегда всё контролирует, вызывает у ребёнка желание угодить ей, так, чтобы мама была довольна. В этом случае дочка готова на то, что бы отказаться от своих желаний и ни в чем не проявлять инициативу. Когда такая девочка вырастает, ее личность оказывается разделенной на части. Ненужная часть, мешающая отношению женщины со своей матерью, «отдается» ребёнку. Оставшаяся часть предназначается для того, чтобы остаться для мамы хорошей дочкой.

54 % наших испытуемых резко негативно высказались о возможности своей ранней беременности, 17 % высказались об этом с высокой тревожностью. При этом 57 % их мам отрицательно относятся к ранней беременности. А к факту ранней беременности собственной дочери отрицательно отнеслись 54 % матерей. В случае их собственной беременности 69 % женщин ответили, что им очень хотелось бы получить от мамы поддержку в такой ситуации. Они не верили в то, что мама их поддержит, и, вероятно, поэтому сами отрицательно высказываются по этому поводу, чтобы не подвергать сомнению то, что мама может их не поддержать. Вместе с тем такое же количество мам (70 %) категорически высказываются против аборт. Если уж случилась беременность, то это уже одно целое, неотделимое, как и она сама с мамой, и его никому нельзя отдавать. Как нельзя отделять себя от мамы. У них было желание угодить мамам и защищать их, соединиться с ними и быть с ними одним целым.

«Когда младенец замечает, что он не встретился со взглядом матери, чего он ожидал как чего-то само собой разумеющегося, он испытывает стыд по поводу своего ложного ожидания» [5]. Исходя из опросов, возникает предположение, что внутри отношений матери и ребёнка скрывается глубокое чувство стыда. Феноменологически стыд — это нечто вроде взрыва наоборот, или внутрь, который парализует и заставляет замереть. Стыд сочетается с желанием спрятаться, «провалиться сквозь землю». Феноменология стыда содержит также искушение у ребенка отказаться от собственной идентичности, для того чтобы обеспечить принятие со стороны родителей [5]. Достаточно часто бывает, что родитель пытается решить свою собственную проблему стыда через ребенка. Сильный страх испытать стыд может вызывать обратное состояние и провоцирует ситуации для его проявления. Иногда мамы детей с ДЦП из чувства стыда изолируют своих детей в доме и ограничивают их социальное общение с родственниками и сверстниками.

В этой связи показательно, что около 56 % испытуемых улучшили отношения со своими собственными мамами, когда у них родился больной ребенок. Именно рождение больного ребенка возвращает им внимание мамы, которого им так не хватало, и увеличивает их собственную привязанность к мамам. Но привязанность к ребенку в этом случае становится патологической — ребёнок оказывается психологически зависимым от других и не имеет своего собственного «Я». «Тонкий механизм развивающихся отношений между матерью и младенцем, особенно в первый период после рождения, может быть нарушен вторжением в эти отношения, когда ребенок еще не признал внешний мир и не пришел с ним к соглашению» [6]. Неуверенные в себе молодые мамы довольно легко отказываются от своих эмоциональных отношений с младенцем, следуя предписаниям «опытных» людей, «отвергая» младенца, «рационализируя это тем, что они делают только то, что позволено» [6]. Тем самым отвергая в себе единственную мать, необходимую для ребенка. Власть, которой обладает мать над психикой своего ребенка, пока она мала, естественна и в основном позитивна. Она становится опасной, когда по мере взросления ребенок отделяется от матери. В это время мать должна отпустить свои материнские инстинкты и ощутить свою энергию, и это осознание автоматически приведет ее к определенному отделению от ребенка. Иными словами, ей следует освободить свои материнские чувства от их естественного состояния, иначе их влияние станет для детей пагубным [3].

Ответы на следующие вопросы показали, что в 67 % случаев мамы реципиенток интересовались их эмоциональной жизнью — ее радостями и огорчениями. В противном случае, если желание матери — неоспоримый закон для дочери, желание быть хорошей дочкой и сохранять мамино внимание приводит к сокрытию своего несогласия и страху проявить инициативу. Агрессия несогласия, очень вероятно, перенаправляется внутрь, контейнируется в себе. Когда такая выросшая дочка беременеет, находясь в omnipotentном единстве с ребенком, она, возможно, вытесняет в его психическое пространство свой страх проявления агрессии. Но мамина

агрессивная энергия нужна ребенку, в первую очередь, для прохождения по родовым путям. Разрядка вне данной энергии происходит у мамы во время родов через поперечно-полосатый мышечный аппарат, тем эффективнее, чем более способен этот аппарат к координированной мускульной деятельности и способности к разрядке. Разрядка внутрь происходит через гладкую мускулатуру сосудов и слизистые оболочки. С биологической точки зрения, функция такого сложного нейромоторного координирования — «разрядка напряжения = удовольствие» понимается как высвобождение энергии наружу, через двигательный аппарат [2]. Но если мама привыкла не позволять агрессии проявляться, то, возможно, во время прохождения ребенком родовых путей блокируется ее поперечно-полосатый мышечный аппарат, так как он вызывается к действию агрессией, и происходит нарушение, приводящее к появлению у ребенка церебральной патологии.

Поскольку больные дети с ДЦП не могут жить отдельно, то такие семьи — пример абсолютной привязанности на всю жизнь.

Есть мнение, что в каждом поколении родители проецируют основную часть своей незрелости только в одного ребенка, таким образом, максимальная нарушенность сосредоточивается в каждом поколении в одном ребенке [9].

Особенности отношений женщины со своей матерью в детстве приводят к тому, что она распространяет воспринятое собой как дочкой на свою взрослую жизнь. Так, констатируя факт того, что «моя мама хорошая», 60 % респонденток причисляют себя к «хорошим мамам». И точно так же, как их мамы отзывались о них, как о хороших девочках, они отзываються о своих детях. В 76 % случаев мамы удовлетворены своими детьми. При такой ситуации потребность в изменении обстоятельств жизни и своих установок минимальна. Им проще отказаться от реальности, чем изменить свои установки в отношениях с собственной мамой и ребенком. И мамы «уходят» в отрицание и регрессивную защиту, что помогает им сохранить образ своей идеальности и близкой тесной привязанности. Они исполнили свою мечту, они получили абсолютную привязанность и они бессознательно боятся, что в случае, если ребенок научится ходить, они потеряют это.

Испытуемые, которые считают себя хорошими мамами и считают хорошими своих детей, сформировали такую позицию благодаря проективной идентификации. При ней маме незачем что-то менять и у нее нет потребности работать над ребенком; она абсолютно им удовлетворена, она удовлетворена собой как матерью. Неспособность пережить вину заставляет отрицать ситуацию в целом. Ф. Дольто говорила, что «все, что замалчивается в первом поколении, второе носит в своем теле» [9].

Больному ребёнку с ДЦП ежедневно необходима работа над усовершенствованием двигательных и когнитивных навыков. Не имея на это символического права для своего внутреннего ребенка (проявления инициативы со своей собственной мамой), она не дает его своему реальному ребенку. У многих мам в сознании не возникает образ ребенка, самостоятельно ходящего. Для работы по реабилитации ребенка необходимо иметь дефицит, который нужно устранить, и мотивацию мамы в изменении существующе-

го положения. Но, исходя из полученных данных, у них уже все хорошо. Они получили заветную привязанность.

От женщины ожидается продуктивная работа с ребёнком, а она не в состоянии быть инициативной, поскольку сама не прошла свой собственный этап инициативы. Если бы она признала амбивалентность отношений со своей мамой и внутренне смогла бы эту неоднозначную «маму», в том числе и с ее негативными качествами, в себе принять, она бы тогда дала себе право на проявление разных эмоций по отношению к маме. Тогда у неё появились бы свои желания и своя инициатива. Точно также, в проективной идентификации, она не может проявить инициативу в отношениях со своим ребёнком, потому что в отношениях с ребёнком она сама чувствует себя ребёнком [10].

Осознав право на полярные эмоции к своей маме и своему ребенку, исследуемые мамы смогут преодолеть страх отвержения. Право на инициативу, которое ими было отвергнуто для сохранения отношений со своей мамой, поможет справиться со своей инфантильностью (в переводе с фр. — «не умением говорить»). Теперь, совместно со своим ребенком, мама может развивать интенцию к саморазвитию. Формировать не образ матери, а образ отсутствия матери. Более того, мать должна сотрудничать с ребенком, чтобы достичь эффекта этого отсутствия. Так что достаточно хорошая мать умеет самоустраниться, чтобы освободить ребенку пространство для удовольствия мыслить [3]. Послеродовые взаимоотношения улучшились с мамой у 56 % и с мужем у 42 %. Удовлетворение же от отношения своей мамы к себе и ребенку появилось у 74 % мам, а от отношений с отцом ребенка у 5 % мам.

Судя по ответам, их основная задача — быть любимой мамой. Совершенно очевидно, что муж и отец ребенка не вписывается в эти отношения и вытесняется, приняв на себя груз негативного переноса. Роль папы у девочки в детстве не была проявлена и, точно также, сейчас став мамой болеющего ребенка, она вытесняет мужа, и возможно, что «в своей собственной детской истории отец, пытаюсь спастись от деструктивного влияния жены, жертвует ребенком, который остается под патогенным влиянием матери» [7].

Большинство матерей воспитывают ребенка сами, не только из-за слабости и нарциссичности отца, но и из-за того, что в объектных отношениях для него не предусмотрено место. Отец ребенка всего лишь исполняет роль контейнера негативных эмоций женщины. Конфликт вытеснен и требует баланса.

Анализируя историю, особенно периоды напряженности в обществе (что характерно для периода войн и кризисов), можно заметить, что в это время отдельные его члены больше стремятся к совместности и слиянию. Если вспомнить рассказы людей, переживших войну, то можно отметить нечто общее: «Было трудно, но мы все жили как одна семья». Однако мы помним, что при преобладании сил слияния вырастает менее дифференцированное потомство, которому трудно сепарироваться, а следовательно, оно вынуждено прибегнуть к эмоциональному разрыву, чтобы построить свою

идентичность [9]. Прежде всего, речь идет о вытесненных частях, которые в ее личном детском опыте ассоциируются с конфликтом и депривацией. В основном исследуемые мамы находятся в предепрессивной позиции, не допуская появления тревоги, связанной с потерей объекта и осознания своей амбивалентности. Использование таких психологических защит, как отрицание, реактивное образование, регрессия, может вызвать сложности с разделением реального и фантазийного.

Выводы и перспективы дальнейшего исследования. Таким образом, наше исследование позволило отследить развитие объектных отношений, отношений с реальностью, особенности процесса идентификации, прояснить психологические отношения в генезисе семей, воспитывающих ребенка с ДЦП. Перспективы дальнейшего исследования состоят в изучении роли отца в семьях, воспитывающих детей с ДЦП, а также, изучение динамики развития семьи от рождения ребенка с ДЦП до его взросления.

Список использованных источников и литературы

1. Балзам Р. Мать внутри матери [Электронный ресурс] // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2005. — № 2. — Режим доступа: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2885>
2. Гаддини Е. Агрессия и принцип удовольствия: к психоаналитической теории агрессии [Электронный ресурс] // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2004. — № 2. — Режим доступа : <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=3000/>
3. Кристева Ю. Матери владеют ключом к свободе [Электронный ресурс] / Ю. Кристева. — Режим доступа: <http://www.psychologies.ru/people/razgovor-s-ekspertom/yuliya-kristeva-materi-vladeyut-klyuchom-k-svobode/>
4. Олифирович Н. И., Малейчук Г. И. Репарация и самовосстановление: от симбиоза к сепарации [Электронный ресурс] // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2009. — № 2. — Режим доступа: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2957/>
5. Рехардт Э., Иконен П. П. Происхождение стыда и его проявления [Электронный ресурс] // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2009. — № 4. — Режим доступа: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2743/>
6. Самарина Н. П. Взаимодействие матери и ребенка в первые месяцы после рождения [Электронный ресурс] // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2007. — № 3. — Режим доступа: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=26437/>
7. Старовойтов В. В. Проблема эмоциональной привязанности: психоаналитический взгляд [Электронный ресурс] // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2002. — № 2. — Режим доступа: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2880/>
8. Филлис Тайсон. Роберт Тайсон. // Психоаналитические теории развития [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://azps.ru/hrest/29/8496723.html/>
9. Хамитова И. Ю. Межпоколенные связи. Влияние семейной истории на личную историю ребенка [Электронный ресурс] // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2003. — № 4. — Режим доступа: http://pedlib.ru/Books/1/0395/1_0395-24.shtml/
10. Шишак О. І. Постать чоловіка в контексті материнської ідентифікації жінки / О. І. Шишак // Дитяча та юнацька психотерапія: теорія і практика / за ред. Г. В. Католик. — Львів: Астролябія, 2009. — С. 122–127.

References

1. Balzam R. Mat' vnutri materi [elektronnij resurs] /Zhurnal prakticheskoy psihologii i psihoanaliza, 2005, №2/ — rezhim dostupa: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2885>
2. Gaddini E. Agressija i princip udovol'stvija: k psihoanaliticheskoj teorii agressii [elektronnij resurs] /Zhurnal prakticheskoy psihologii i psihoanaliza, 2004, №2—rezhim dostupa : <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=3000/>
3. Kristeva Ju. Materi vladejut ključhom k svobode [elektronnij resurs] / Ju. Kristeva. — rezhim dostupa: <http://www.psychologies.ru/people/razgovor-s-ekspertom/yuliya-kristeva-materi-vladejut-ključhom-k-svobode/>
4. Olifirovich N.I., Malejchuk G.I. [elektronnij resurs] Reparacija i samovosstanovlenie: ot simbioza k separacii/Zhurnal prakticheskoy psihologii i psihoanaliza, 2009, №2 — rezhim dostupa: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2957/>
5. Rehardt Je., Ikonen P. P. Proishozhdenie styda i ego projavlenija [elektronnij resurs] /Zhurnal prakticheskoy psihologii i psihoanaliza, 2009, №4— rezhim dostupa: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2743/>
6. Samarina N. P. Vzaimodejstvie materi i rebenka v pervye mesjacy posle rozhdenija [elektronnij resurs] /Zhurnal prakticheskoy psihologii i psihoanaliza, 2007, №3 —rezhim dostupa: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=26437/>
7. Starovojtov V. V. Problema jemocional'noj privjazannosti: psihoanaliticheskij vzgljad [elektronnij resurs] /Zhurnal prakticheskoy psihologii i psihoanaliza, 2002, №2— rezhim dostupa: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2880/>
8. Fillis Tajson. Robert Tajson. [elektronnij resurs] /Psihoanaliticheskie teorii razvitija— rezhim dostupa: <http://azps.ru/hrest/29/8496723.html/>
9. Hamitova I. Ju. Mezhpokolennye svjazi. Vlijanie semejnoj istorii na lichnuju istoriju rebenka [elektronnij resurs] /Zhurnal prakticheskoy psihologii i psihoanaliza, 2003, №4 —ezhim dostupa: http://pedlib.ru/Books/1/0395/1_0395-24.shtml/
10. Shishak O. I. Postat' cholovika v konteksti materins'koj identifikacii zhinki / O. I. Shishak // Ditjacha ta junac'ka psihoterapija: teorija i praktika / za red. G. V. Katolik. — L'viv: Astroljacija, 2009. — S. 122–127.

Григор'єва Світлана Вікторівна

нейропсихолог Центру розвитку мови «Loguar», психотерапевт ЄКПТ

ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ У РОДИНАХ, ЩО МАЮТЬ ДИТИНУ З ЦЕРЕБРАЛЬНИМИ ПРОБЛЕМАМИ

Резюме

Мета дослідження — попередження вад розвитку. Описано основні психологічні особливості жінок-матерів і їхніх відносин з їх матерями в сім'ях, де росте дитина з ДЦП. Показано особливості залежної поведінки, викликаної прихильністю, і порушення, що виникають при контрольованому вихованні. Описана також несвідомо сформована структура сім'ї та можливості виходу з симбіотичних стосунків.

Ключові слова: онтогенез материнства, динаміка прихильності, порушення сепарації, роль об'єктних відносин в онтогенезі прихильності, едіпальний конфлікт, самоідентифікація, церебральні проблеми.

Svetlana V. Grigorieva

neuropsychologist Centre for the Development of speech «Loguar»,
psychotherapist СРТ

RESEARCH OF DYNAMICS OF ATTACHMENT IN FAMILIES WITH CHILDREN WITH CEREBRAL PROBLEMS

Abstract

The purpose of research is prevention of pathologies. The basic psychological characteristics of mothers and their relationships with their mothers in families where a child with cerebral palsy grows. The features of dependent behavior, caused by attachment, as well as disturbances, manifested in a controlled breeding, are presented. Also described are unconsciously shaped structure of the family and the possibility of exit from the symbiotic relationship.

Studying the psychological characteristics of the women who delivered a sick child, we found that there is a personality profile of women who are tended to have an unhealthy baby. There are some reasons to believe that it is not a common problem, the child's illness, that makes these women similar, but on the contrary, they have the same psychological characteristics leading to the birth of a sick child. One of the most obvious common feature of these women is having no separation from their mothers. At a certain age, when they were children, their relationships with their mothers looking apart might seem wonderful; they were friendly, close, agreed. However, looking closer, it would be possible to fix a mother's complete control, her total leadership and, respectively, a lack of initiative and even the daughter's own opinion. Being a teenager, according to the ontogenesis laws, the maturing separation from the parents should take place and, on the other hand, this age is sensitive to form the girl's female identity. Instead of to integrate all the faces of mother's image, which are often conflicting, the one-sided, sublimated, and, therefore, unrealistic self-concept as mothers in the future is formed at the girl.

Key words: ontogeny of motherhood, the dynamics of attachment, separation violations, the role of object relations in the ontogeny of attachment, oedipal conflict, identity, cerebral problems.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015

УДК 159.9:005.336.1

Джеджеря О. В.

аспірант Рівненського державного гуманітарного університету

e-mail djedjera@mail.ru

ORCID 0000–0002–6158–9192

ПОНЯТТЯ «ЕФЕКТИВНІСТЬ» ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ

У статті надано аналіз поняття «ефективність». Розглянуті історичні витоки виникнення терміна «ефективність». Обґрунтовано значення здобутків економічної науки для виявлення психологічного сенсу ефективності. Надано характеристику теоретичних підходів до визначення сутності ефективності. На основі узагальнення теоретичних поглядів дослідників внесено уточнення щодо психологічного змісту поняття «ефективність».

Ключові слова: ефективність, ефективність суб'єкта, ефективність діяльності суб'єкта, ефект, диспозиційний підхід, ситуаційний підхід, онтологічний підхід.

Постановка проблеми. В умовах інтенсифікації усіх сфер суспільного життя актуалізується потреба в ефективних особистостях, спроможних ефективно діяти у складних життєвих умовах, зберігаючи працездатність і не шкодячи своєму фізичному і психічному здоров'ю.

Практична значущість зазначеної проблеми спричинила теоретичні пошуки в напрямі її розв'язання у багатьох галузях світоглядного і наукового знання: філософії (В. Афанасьєв, М. Андрющенко, В. Сагатовський, О. Разумовський, А. Урсул), праксеології (Т. Котарбінський, Т. Пшоловський, О. Ланге, Я. Зеленецький), економіки (А. Куценко, К. Морс, Р. Страйк, О. Пузанов), управління (Н. Волкова, О. Лала, Г. Смолян, М. Солодка, К. Тоболев), психології (В. Асеев, Л. Виготський, Є. Ільїн, О. Леонтьєв, В. Давидов, Л. Занков, Г. Ложкін, Ю. Орлов, Н. Повякель, Є. Трифонов, В. Шадріков, І. Шаповал, В. Якунин), педагогіки (Ю. Бабанський, В. Беспалько, В. Блінов, Л. Борисова, В. Данильчук, О. Дубасенюк, П. Зуєв, Л. Колесников, І. Матросова, В. Турченко, І. Шаповал).

Унаслідок розбіжностей у змісті предметів вивчення різних наук та, відповідно, у виборі наукових підходів і методів дослідження у науковому обігу сформувалися різні трактування ефективності. У зв'язку з цим, а також зважаючи на те, що процеси діяльності і поведінки у психології потребують оцінки в аспекті ефективності, є необхідність в уточненні поняття «ефективність» у контексті забезпечення високих результатів діяльності особистості.

Мета статті полягає в уточненні психологічного смислу поняття «ефективність» на основі аналізу теоретичних підходів до розуміння ефективності у психології.

Результати дослідження. Етимологія терміна «ефективність» зумовлена поняттям «ефект» (у перекладі з лат. effectus — виконання, дія; efficio — дію, виконую), що визначається як досягнутий результат, на-

слідок певних причин, сил, дій, заходів [19, с. 492] і вимірюється в абсолютних величинах.

Натомість категорія «ефективність» відображає відносні характеристики ефекту, у зв'язку з чим її нерідко ототожнюють з такими поняттями, як «результативність», «продуктивність», «успішність». Ця обставина є ще однією причиною розбіжностей в тлумаченнях ефективності.

Зазначена еkleктика спостерігається протягом доволі тривалої генези формування наукових поглядів щодо визначення сутності ефективності. Відомо, що перші спроби використання терміна «ефективність» здійснювалися ще у XVII ст. (В. Петті, Ф. Кене) з метою позначення результативності, раціональності управлінської діяльності уряду [13; 22]. Згодом на початку XIX ст. англійський економіст Д. Рікардо почав використовувати цю дефініцію у контексті оцінки капіталу як відношення результату до певного виду витрат і, таким чином, сприяв її упровадженню до наукового обігу як самостійної економічної категорії, що використовувалася для характеристики економічного ефекту [17].

Надалі вагомий внесок у розуміння сутності ефективності зробили розробники теорії менеджменту (Ч. Барнард, Г. Емерсон, Е. Мейо, М. Фоллет), котрі звернулися до питання функціональних можливостей виконання людиною діяльності. Зокрема, американському досліднику Г. Емерсону належить актуальна до сьогодні інтерпретація досліджуваного поняття, сформульована у контексті функціональності суб'єкта будь-якого виду доцільної діяльності, — він тлумачив ефективність як максимально вигідне співвідношення між витраченими зусиллями, грошима, обладнанням тощо і економічним результатом [22]. Зазначена теза отримала розвиток у працях представників «школи людських стосунків» Ч. Барнарда, Е. Мейо, М. Фоллет, які обґрунтували так звану філософію людських відносин, що базувалася на висновках про можливість підвищення ефективності управління та продуктивності діяльності працівників шляхом створення комфортних психологічних умов, мотивації їхньої поведінки [21]. Відтак, важливими характеристиками ефективності стали не лише кількісні показники продуктивності діяльності (стосовно досягнення результату протягом певного часу), але й її якісні аспекти, що стосувалися вибору успішних комбінацій індивідуальних розумових і фізичних дій.

Таким чином, у межах економічних вчень були обґрунтовані думки про необхідність врахування як економічних, так і психологічних аспектів ефективної діяльності, що значно поглиблювало зміст досліджуваної категорії і уможлиблювало її застосування для оцінки різноманітних дій у структурі будь-якої діяльності.

У сучасній економічній науці, як зазначає Г. Брик, сформувалися теоретико-сутнісний, цільовий та системний підходи, згідно з якими ефективність розглядається: у площині результативності діяльності або досягнення ефекту (у перекладі з латинської *efficere* означає «приносити користь», а *efficiens* — результативність); з позиції досягнення мети, що обумовлює якість і цінність результату; діяльності у контексті досягнення цілей

діяльності з урахуванням комплексного впливу чинників внутрішнього і зовнішнього середовища [5, с. 44–46].

Варто також згадати, що на початку ХХ ст., коли мали місце відчутні економічні і політичні кризові явища, актуалізувалося питання досягнення успіху, що знайшло відображення у теорії ефективної організації діяльності (праксеології) індивіда і колективу. На думку засновника праксеології Т. Котарбінського, успішність діяльності, яку він ототожнював з ефективністю, характеризується точністю (відповідністю продукту визначеному зразку), майстерністю (наявністю додаткових міркувань, багатофункціональністю продукту), чистотою (відповідністю визначеним цілям, тобто відсутністю «домішок») і корисністю (легкістю досягнення) дії [11, с. 123]. Автор був переконаний, що залежно від відповідності досягнень індивіда зазначеним характеристикам його дії можуть бути успішними, безуспішними і протиуспішними, а також такими, що полегшують досягнення мети (тобто визначаються співвідношенням міри успішності дії і ступеня наближення до мети). Важливо підкреслити, що за переконанням Т. Котарбінського, такі досягнення надають привабливості, цінності продукту діяльності [11].

Зазначену тезу ширше розвинув інший представник праксеології Я. Зеленецький, який тлумачив ефективність як «відношення сумарної цінності фактичних результатів діяльності до очікуваної сумарної цінності відповідних цілей» [8, с. 123] і вважав її тотожною доцільності діяльності.

Відповідно, як зазначає А. Урсул, у науковому обігу почали використовувати поняття цільової ефективності (або надійності), а також потребнісної ефективності — як ступеня «відображення потреби в меті» [14], що зумовило необхідність теоретичного аналізу ефективності ще й у контексті відношення результату діяльності індивіда до його потреб.

Як бачимо, зміст поняття ефективності формувався в напрямках відображення відношення результату діяльності до різних її аспектів (витрат, цілей, цінностей, потреб), що сприяло розумінню ефективності як відносної характеристики якості діяльності, в той час як у її результаті (або ефекті) відображалися абсолютні (безвідносні) показники, які отримували своє вираження в абсолютних одиницях.

Таким чином, ефективність набула значення однієї з найважливіших характеристик якості діяльності загалом та її результату зокрема, що стало підставою для її тлумачення як:

- характеристики якості (дієвості) цілеспрямованої діяльності людини «на різних рівнях пізнання сутності якостей, процесів, об'єктів і явищ матеріального світу» [10, с. 182];
- форми якісного і кількісного вираження результатів такої діяльності.

Як стверджує Т. Конратов, наявність якісної і кількісної сторін ефективності зумовлюють різноманітність її змісту, функцій, критеріїв і показників, а також форм презентації числових значень результатів діяльності відносно досягнення мети, цінності, задоволення потреби, а також задіяних витрат [10, с. 182].

Відповідно у сучасних дослідженнях опис ефективності здійснюється ще й з допомогою таких понять, як, наприклад:

- час (тривалість процесу діяльності від виникнення до завершення);
- зусилля (енерговитрати людини, застосовані для одержання результату діяльності);
- матеріально-фінансові засоби досягнення мети діяльності;
- соціальні наслідки застосування результату діяльності [6].

Беручи до уваги зазначений поняттєвий опис, можна погодитися з пропозицією щодо розподілу ефективності на види на основі таких показників якості цілеспрямованої діяльності та її результатів, як економічність, результативність і доцільність, що є підставою для виокремлення (як це пропонує Т. Кондратов) економічної ефективності (Е-ефективності), результативної ефективності (Р-ефективності), доцільної ефективності (Ц-ефективності) [10, с. 184].

При цьому бачиться доцільним зауваження Т. Бояриної і Ю. Кашубіної про те, що ефективність, яка характеризує будь-яку сферу суспільного життя, «набуває певних особливостей залежно від специфіки сфери застосування. Тому види ефективності не можуть бути ідентичними в різних випадках та повинні відображати якості, що притаманні досліджуванним об'єктам, явищам і процесам в певних обставинах» [3, с. 273].

Застосування категорії ефективності у психологічному дискурсі пов'язане з низкою труднощів, які зумовлені складністю визначення одиниць вимірювання психічних явищ і, як наслідок, певною суб'єктивністю їх оцінки в континуумі ефективності — неефективності. Крім того, використання понять «ефективний» та «неефективний» передбачає оцінку таких явищ за ознакою гірший — кращий, якої, як правило, уникають у психологічній практиці.

З іншого боку, здійснені психологічні дослідження доводять доцільність оцінювання ефективності загального стану психічних процесів або систем. Відповідно у психологічній науці сформувалися декілька підходів до трактування поняття «ефективність». Зокрема, варто погодитися з висновком Д. Боровикова про те, що найглибший аналіз ефективності проведений в межах диспозиційного, ситуаційного та онтологічного підходів [2, с.70].

Застосування диспозиційного підходу уможливорює пояснення ефективності, виходячи з диспозицій індивіда до прийняття і оцінки умов діяльності, його готовності діяти відповідним чином. В основу цього підходу покладено положення теорії діяльності про зумовленість поведінки особистості її внутрішньою позицією. Тому у працях представників цього підходу (Е. Зеєр, Є. Климов, А. Маркова) аналіз ефективності здійснюється у контексті поведінкових проявів особистості в напрямі досягнення професіоналізму (або професійної придатності) працівника та детермінації системою особистісних якостей.

Оскільки, згідно з переконаннями Е. Зеєра [7] та А. Маркової [12], діяльність виступає в єдності спонукальної (мотиваційної) та виконавчої (операціональної) сторін, то для її реалізації необхідні принаймні дві групи професійно важливих психічних якостей. Відповідно у психологічній

концепції професіоналізму, яку запропонувала А. Маркова, наголошується на важливості розвитку двох груп особистісних якостей, які забезпечують ефективну реалізацію діяльності: у мотиваційній сфері — мотивів, цілей та інтересів особистості; в операціональній сфері — її професійних здібностей, професійної свідомості та професійного мислення [12, с. 22–23].

У зазначеному контексті логічним бачиться висновок Є. Клімова про те, що людина може бути придатною або непридатною до виконання діяльності. При цьому автор тлумачить придатність (зокрема, професійну) як взаємовідповідність людини і професії, тобто взаємовідповідність «даної людини в даній області застосування її сил у даний час» [9, с. 78]. Отже, щоб бути ефективною, вона спрямовує свої зусилля на виконання певної діяльності, використовуючи для цього різноманітні засоби (зовнішні — речові і внутрішні — психічні), а в ситуації неефективності змушена змінювати свою поведінку: або використовувати (знаходити, впроваджувати) нові засоби, або знаходити нові підходи до виконання діяльності, які відповідають її можливостям.

Зазначена теза отримала відображення в поглядах Е. Зеєра — в авторській концепції професійного становлення особистості висловлюється думка про те, що у процесі засвоєння людиною професії та в ході її професійного самовдосконалення відбуваються важливі особистісні зміни, котрі призводять до професіоналізму як вищого рівня виконання професійної діяльності, забезпеченого передусім професійно важливими якостями — тими психологічними якостями особистості, які визначають продуктивність (якість, результативність) або ефективність мотиваційної та операціональної сторін діяльності [7, с. 25]. При цьому вчений наголошує на важливості обох зазначених сторін діяльності і особливо підкреслює те, що високі результати в ній залежать не лише від рівня оволодіння засобами і технологіями, але й значною мірою — від того «що спонукає людину... на які цінності спирається, заради чого вона займається даною справою, які свої внутрішні ресурси добровільно і згідно з внутрішніми спонуканнями вкладає у свою працю» [7, с. 9]. На цій основі формується визначення професіоналізму як внутрішньої характеристики особистості, яка володіє необхідним набором психічних якостей, що дають змогу здійснювати діяльність на високому рівні та досягати значущих професійних результатів [7, с. 21].

На підставі викладених поглядів стає можливим висновок про доцільність дослідження ефективності за показниками сформованості системи якостей та поведінки особистості.

Натомість прихильники ситуаційного підходу (Г. Андреева, Я. Коломінський, Р. Кричевський, А. Петровський) беруть до уваги й інші аспекти ефективності, які стосуються передусім характеристик умов діяльності, що мають місце в тій чи іншій ситуації. Зазначений підхід базується на концепції ситуаціоналізму (Р. Нісбітт, Д. Маднассон, Л. Росс) як варіанті пояснення проблеми детермінації соціальної поведінки особистості, а також зроблених у зв'язку з цим висновків [1] про доцільність вивчення найскладніших проявів особистості в конкретних ситуаціях.

На такій основі виникає можливість аналізувати ефективність діяльності особистості (наприклад, ситуаційна теорія лідерства) і групи (теорія ефективності групи) з урахуванням додаткових факторів: характеру завдання, вимог і впливу середовища, наявної інформації, які зумовлюють необхідність різних проявів поведінки та різних психічних якостей. Тобто, не заперечуючи важливості особистісних якостей, представники ситуаційного підходу підкреслюють необхідність гнучкого пристосування до конкретних умов з допомогою оптимального стилю поведінки (лідерства, керівництва, управління), орієнтованого на завдання, на відносини або посадові повноваження [16].

Переваги ситуаційного підходу бачаться ще й у розробленості інструментів дослідження ефективності групи. Зокрема, В. Кричевський пропонує використовувати для цього не психологічні, які вимірюються у числових еквівалентах (продуктивність (результативність)) і психологічні, які визначають різні аспекти ставлення членів групи до діяльності, до керівника та один до одного (задоволення від діяльності та один від одного, мотивація, авторитет керівника, самооцінка групи) критерії [12, с. 13].

Варто підкреслити практичну значущість даного підходу в аспекті забезпечення ефективності діяльності систем на організаційному та особистісному рівнях. З цією метою вченими розробляються різноманітні комплекси критеріїв ефективності організації, що є орієнтирами для її розвитку, як от комплекс критеріїв ефективності організації: продуктивність результатів діяльності, задоволення роботою і спеціальністю, керованість колективу, компетентність і професіоналізм підлеглих, стан дисципліни, динамізм (готовність до перебудови), згуртованість, морально-психологічний клімат [2, с. 73].

Водночас бачиться необхідним взяти до уваги зауваження Д. Боровикова відносно проблемності визначення ефективності такої складної системи, як організація у зв'язку з її залежністю від макроумов, що призводять до нерівномірності у значеннях обраних критеріїв у конкретних ситуаціях — домінування одних і нівелювання інших. Відповідно в таких умовах нерівномірними будуть і вимоги до діяльності працівника, що утруднює аналіз його ефективності. У зв'язку з цим, як зазначає автор, «ефективність по суті зводиться до співвідношення двох параметрів: результату і витрат на його досягнення» [2, с. 73].

На відміну від попередніх підходів онтологічний підхід (М. Главатский, Д. Боровиков, А. Филь, І. Павлов) спрямований на виявлення внутрішніх ресурсів ефективності особистості. Актуальність такого звернення переконливо доводить В. Братусь, який стверджує, що в наш час у психологічній науці відбувається повернення «якщо не душі у її повному розумінні, то... до душевності, до душевних проявів людини, до сенсу і призначення її життя» [4, с. 3].

Тому в основу даного підходу покладено положення про взаємодію людини зі світом, в якій зовнішні впливи переломлюються крізь призму внутрішніх психічних умов [18], що уможливорює характеристику категорії

ефективності у площині зумовленості психічними, біологічними та соціальними факторами.

Виходячи з зазначеного положення, Д. Боровиков здійснює теоретичне обґрунтування категорії ефективності у двох аспектах:

- ефективності суб'єкта як його потенціалу щодо розв'язання завдань різного ступеня складності;
- ефективної поведінки суб'єкта як відповідної особливостям ситуації, в якій він перебуває і яка приводить до корисного для суб'єкта результату [2, с. 73].

Можна погодитися з автором, що запропоноване трактування ефективності утворює підстави для визначення досить чітких орієнтирів її дослідження, що полягають: по-перше, у з'ясуванні рівня складності завдань, які спроможний виконувати суб'єкт, та у вивченні образів таких ситуацій, які визначають його діяльнісні досягнення (наприклад, успіх, благополуччя, щастя); по-друге, у вивченні спонукальних чинників діяльності і поведінки (цілей, цінностей, мотивів) та особливостей реалізації цілей; по-третє, у встановленні відповідності моделі поведінки суб'єкта особливостям соціальної ситуації життя і діяльності; по-четверте, у виявленні ступеня корисності отриманого суб'єктом результату.

Водночас важливо взяти до уваги й думку про те, що «ефективність діяльності — це не тільки її результативність, продуктивність, але й пристосованість системи до досягнення поставленого перед нею завдання» тобто постає питання вимірювання ціни, необхідної для виконання діяльності або величини як психічних, так і фізіологічних витрат енергії [15, с. 406]. Тобто діяльність людини супроводжується різним ступенем напруження, що виникає під час виконання, отже, її ефективність, на наш погляд, має вимірюватися ще й за критеріями функціональності суб'єкта, які визначають передусім його спроможність зберігати працездатність протягом тривалого часу і дотримуватися оптимального темпу виконання завдань.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Здійснений аналіз теоретичних поглядів щодо сутності ефективності уможливив її розуміння (у контексті діяльності особистості як її суб'єкта) як відносної функціональної характеристики якості діяльності суб'єкта, що відображає його спроможність досягати корисних результатів з найменшими витратами (найнижчою ціною) психічної і фізичної енергії та часу. При цьому необхідно підкреслити, що: по-перше, ефективність характеризує реальні результати та реальну ціну діяльності в конкретній реальній ситуації; по-друге, в категоріях «спроможність» і «результат» розкриваються можливості суб'єкта діяльності відносно її інструментального забезпечення в кожній конкретній ситуації у системному зв'язку з особистісними потребами і мотивами; по-третє, у контексті досягнення ефективності діяльності суб'єкта показник корисності результату відображає відповідність отриманого результату визначеним цим суб'єктом цілям і цінностям.

Подальше розроблення зазначеної проблеми бачиться перспективним в аспекті аналізу питань внутрішньої і зовнішньої детермінації ефективності діяльності особистості.

Список використаних джерел і літератури

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2 т. Т. 1 / под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова; сост. В. П. Лысенкова. — 1980. — 228 с.
2. Боровиков Д. А. Эффективность как социально-психологическая категория: онтологический подход / Дмитрий Александрович Боровиков // Вестник Удмуртского ун-та. — 2011. — № 3-2. — С. 69-76.
3. Боярина Т. В. Удосконалення класифікації ефективності на основі системного підходу / Т. В. Боярина, Ю. Б. Кашубіна // Проблеми економіки. — 2013. — № 1. — С. 271-276.
4. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии / Б. С. Братусь // Вопр. психологии. — 1997. — № 5. — С. 3-19.
5. Брик Г. В. Сутнісні підходи до з'ясування категорії «ефективність» / Г. В. Брик // Ефективне функціонування сільськогосподарських підприємств : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 60-річчю кафедри економіки підприємства Львівського нац. аграр. ун-ту 23-28 травня 2014 р. — Львів : Ліга-Прес, 2014. — С. 43-46.
6. Волкова Н. В. Визначення ефективності державного управління освітою / Н. В. Волкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journal/Dutp/2009-1.pdf>
7. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие для студ. вузов / Э. Ф. Зеер. — М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. — 336 с.
8. Зеленевский Я. Организация трудовых коллективов / Я. Зеленевский. — М. : Прогресс, 1976. — 280 с.
9. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. — Воронеж : НПО «Модэк», 1996. — 400с.
10. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский. — М. : Мысль, 1975. — 188 с.
11. Кричевский Р. Л. Если Вы — руководитель. Элементы психологии менеджмента в повседневной работе. — 3-е изд., доп. и перераб. / Р. Л. Кричевский. — М. : Дело, 1998. — 400 с.
12. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. — М. : МГФ «Знание», 1996. — 308 с.
13. Петти В. Экономические и статистические работы / В. Петти. — М. : Соцэкгиз, 1940. — 324 с.
14. Проблема эффективности в современной науке. Методологические аспекты / под ред. А. Д. Урсула. — Кишинев : Штиинца, 1985. — 255 с.
15. Психология : учеб. для экономич. вузов / под общ. ред. В. Н. Дружинина. — СПб. : Питер, 2000. — 672 с.
16. Раевская Н. Е. Психология менеджмента : конспект лекций / Н. Е. Раевская. — СПб. : Альфа, 2001. — 240 с.
17. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогообложения. Избранное / Д. Рикардо. — М. : Эксмо, 2007. — 960 с.
18. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. — СПб. : Питер, 2003. — 512 с.
19. Словник української мови [в 11 т.]. Т. 2 : Г-Ж / АПН УРСР; Ін-т мовознавства. — К. : Наук. думка, 1971. — 552 с.
20. Физикраты. Избранные экономические произведения. — М. : Эксмо, 2008. — 1200 с.
21. Харчишина О. В. Формування теорії організаційної культури в процесі еволюції наукових шкіл менеджменту [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rusnauka.com/3_ANR_2011/Economics/6_78895/doc.htm.
22. Эмерсон Г. Двенадцать принципов производительности / Г. Эмерсон. — М. : Экономика, 1992. — 224 с.

References

1. Ananov B. H. Yzbrannyye psykholohycheskye trudy : v 2 t. T. 1 [Selected Psychological Works: in 2 vol. — Volume 1], Moscow, 1980, 228 p. (in Russ.)
2. Boroovkykov D. A. Effektyvnost kak sotsyalno-psykholohycheskaia katehoryia: ontolohycheskyi podkhod [Effectiveness as a socio-psychological category: the ontological approach] Vestnyk Udmurtskoho un-ta, 2011, vol. 3-2, pp. 69-76. (in Russ.)

3. Boiaryna T. V. Udoskonalennia klasyfikatsii efektyvnosti na osnovi systemnoho pidkhdou [The perfectibility of classification of efficiency based on a systematic approach]. *Problemy ekonomiky*, 2013, vol.1, pp. 271–276. (in Ukr.)
4. Bratus B. S. K probleme cheloveka v psikhologii [To the problem of human in the psychology]. *Vopr. Psikhologii*, 1997, vol. 5, pp. 3–19. (in Russ.)
5. Bryk H. V. Sutnisni pidkhody do ziasuvannia katehorii «efektyvnist» [The essential approach to the definition of efficiency]. *Efektyvne funktsionuvannia silskohospodarskykh pidpriemstv : mater. III Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoj 60-richchju kafedry ekonomiky pidpriemstva Lvivskoho nats. ahrar. un-tu 23–28 travnia 2014 r.* [The effective functioning agricultural farms : doc. Intern. Sci. Conf. IIIrd dedicated to 60 anniv. Enterprise’s Chair of Economics Lviv Nat. Agricul. Un-tu 23–28 of May 2014 y.] (in Ukr.). Lviv, Liha-Pres, 2014, pp. 43–46. (in Ukr.)
6. Volkova N. V. Vyznachennia efektyvnosti derzhavnogo upravlinnia osvitoiu [Determining the efficiency the public administration of education] (in Ukr.). Available at: Rezhym dostupu : <http://www.nbu.gov.ua/e-journal/Dutp/2009-1.pdf>. (accessed 03.04.2015).
7. Zeer E. F. Psikhologiya professyi : ucheb. posobye dlia stud. Vuzov [Psychology occupations: Proc. Guide for students. universities], Moscow, Akademicheskij proekt Publ, Ekaterynburh, Delovaia knyha Publ., 2003, 336 p. (in Russ.)
8. Zelenevskij Ya. Orhanyzatsiya trudovykh kollektyvov [The organization of a labor collectives], Moscow, Prohress Publ., 1976, 280 p. (in Russ.)
9. Klymov E. A. Psikhologiya professyonal [The psychology of professional], Voronezh, NPO Modek Publ, 1996, 400 p. (in Russ.)
10. Kotarbinskij T. Traktat o khoroshei rabote [A treatise on the good work], Moscow, Mysl Publ., 1975, 188 p. (in Russ.)
11. Krychevskij R. L. Esly Vy — rukovodytel. Elementy psikhologii menedzhmenta v povsednevnoi rabote. 3-e yzd., dop. y pererab. [If you — the head. Elements of psychology of management in their daily work. 3rd ed., Ext. and rev.], Moscow, Delo Publ, 1998, 400 p. (in Russ.)
12. Markova A. K. Psikhologiya professyonalizma [Psychology professionalism], Moscow, MHF Znanye Publ, 1996, 308 p. (in Russ.)
13. Petty V. Ekonomicheskiye y statisticheskiye raboty [The economic and statistical work], Moscow, Sotsekhiz Publ, 1940, 324 p. (in Russ.)
14. Ursula A. D. Problema efektyvnosti v sovremennoi nauke. Metodologicheskiye aspekty [Efficiency problem in modern science. Methodological aspects], Kyshynev, Shtyynntsa Publ, 1985, 255 p. (in Russ.)
15. Druzhynyn V. N. Psikhologiya : ucheb. dlia ekonomych. Vuzov [Psychology: A Textbook. for economical. universities], St. Petersburg, Pyter Publ, 2000, 672 p. (in Russ.)
16. Raievskaia N. E. Psikhologiya menedzhmenta : konspekt lektsii [Psychology of Management, lecture notes], St. Petersburg, Alfa Publ., 2001, 240 p. (in Russ.)
17. Rykardo D. Nachala polytycheskoi ekonomyy y nalohooblozheniya. Yzbrannoe [Beginning of economic theory and taxation. Favorites], Moscow, Eksmo Publ., 2007, 960 p. (in Russ.)
18. Rubynshtein S. L. Bytye y soznanye [Being and consciousness], St. Petersburg, Pyter Publ, 2003, 512 p. (in Russ.)
19. Slovyk ukrainskoi movy [v 11 t.]. T. 2 [Dictionnaire Ukrainian Language [11 m.]. T. 2] : H-Zh / APN URSSR; In-t movoznavstva. Kiev, Nauk. Dumka Publ., 1971, 552 p. (in Ukr.)
20. Fyzyokraty. Yzbrannyye ekonomicheskiye proyzvedeniya [Physiocrats. Selected works of economic], Moscow, Eksmo Publ, 2008, 1200 p. (in Russ.)
21. Kharchyshyna O. V. Formuvannia teorii orhanizatsiinoi kultury v protsesi evoliutsii naukovykh shkil menedzhmentu [Formation of the theory of organizational culture in the evolution of scientific management schools] (in Ukr.) Available at: [www.rusnauka.com/3_ANR_2011 | Economics / 6_78895 / doc.htm](http://www.rusnauka.com/3_ANR_2011/Economics/6_78895/doc.htm). (accessed 01.04.2015).
22. Emerson H. Dvenadsat pryntsyrov proyzvoditelnosti [Twelve Principles of productivity], Moscow, Ekonomyka Publ., 1992, 224 p. (in Russ.)

Джеджера О. В.

аспирант Ровенского государственного гуманитарного университета

ПОНЯТИЕ «ЭФФЕКТИВНОСТЬ» И ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Резюме

В статье представлен анализ понятия «эффективность». Рассмотрены исторические истоки возникновения термина «эффективность». Обосновано значение достижений экономической науки для выявления психологического смысла эффективности. Представлено характеристику теоретических подходов к определению сущности эффективности. На основе обобщения теоретических взглядов исследователей внесены уточнения относительно психологического содержания понятия «эффективность».

Ключевые слова: эффективность, эффективность субъекта, эффективность деятельности субъекта, эффект, диспозиционный подход, ситуационный подход, онтологический подход.

Dzhedzhera O. V.

graduate student of Rivne State Humanitarian University

THE CONCEPT OF «EFFICIENCY» AND ITS PSYCHOLOGICAL MEANING

Abstract

The article emphasizes the sense of efficiency for a successful life personality, the substantiates necessity of a theoretical study of the problem of efficiency.

The purpose of the article is to detection the psychological meaning of notion of «efficiency» based on an analysis of existing theoretical approaches. Through analysis of scientific literature found that the category of «efficiency» is relative characteristic of result (effect) activity. Reveals the role of economic theories in development efficiency problems. It is proved that in economics laid down prerequisites for determining the psychological content of effectiveness: informed opinion about complex influence of factors external and internal environment on the effectiveness of human activities.

It was established at the beginning of the twentieth century in the definition of «efficiency» ratio was displayed results of operations and its various aspects (costs, goals, values, needs), and the essence of efficiency defined as: characteristics of quality of activity; form of qualitative and quantitative expressing of results of activity. It was found that in psychological science, exist there are different approaches of understanding the performance. The main ones are: dispositional — in terms of formation of the system of personal qualities and peculiarities behavior; situational — based on the analysis of human behavior in different activity situations; ontological — in the plane of conditionality activities by psychic, biological and social factors.

The conducted analysis made it possible to determine the activity effectiveness of the personality as a function of the relative quality characteristics of the subject, reflecting its ability to achieve useful results at the lowest cost (lowest price) psychic and physical energy and time.

Key words: efficiency, effectiveness of the subject, the effectiveness of activity of the subject, the effect, the dispositional approach, the situational approach, the ontological approach.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2015

УДК 159.9:159.94

Дишкант Олена Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри менеджменту організацій
Херсонського інституту міжрегіональної академії управління персоналом
crz_ros@mail.ru
ORCID 0000–0003–0398–6859

**ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЯТУВАЛЬНИКІВ
З РІЗНИМИ РІВНЯМИ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ**

У статті проведений аналіз сучасних поглядів на проблему ризику та на його місце в структурі особистості фахівців екстремальних професій. Визначено схильність до ризику рятувальника як його професійно важливу якість. Викладено результати вивчення схильності до ризику рятувальників та їх індивідуально-психологічних якостей. Розглянуто особливості виразності, розвитку індивідуально-психологічних якостей фахівців-рятувальників залежно від рівня їх схильності до ризику. Відмічено, що фахівцям з різними рівнями схильності до ризику притаманний різний набір особистісних якостей. Так рятувальники з високим рівнем схильності до ризику частіше стають лідерами у групі, характеризуються екстремальністю та соціальною спрямованістю, демонструють відкритість, товариськість, активність у встановленні як міжособистісних, так і соціальних контактів. Працівники з середнім рівнем є досить імпульсивними, іноді недостатньо емоційно стійкими, проте достатньо опірними стресовим впливам та негативним подразникам, такі рятувальники відрізняються раціональністю, практичністю, упевненістю в собі, адекватністю, їх поведінка врівноважена, націлена на конкретну практичну діяльність, але емоційні сплески та імпульсивність можуть змінювати її траєкторію. Фахівці з низьким рівнем схильності до ризику здебільшого характеризуються емоційною стабільністю, високим контролем емоцій та поведінки, стресостійкістю, поряд з цим вони є розсудливими та критичними при обранні партнерів по взаємодії, відрізняються м'якістю, поступливістю, іноді прагненням до незалежності, суперництва. Запропоновано враховувати дані результати в індивідуально-психологічній роботі з рятувальниками.

Ключові слова: схильність до ризику, особистість, рятувальник, особливі умови, поведінка, індивідуальні психологічні особливості, екстремальна ситуація, стресостійкість.

Постановка проблеми. Діяльність фахівців-рятувальників пов'язана із впливом на них негативних факторів і здійснюється в умовах виникнення різних надзвичайних ситуацій, що визначають високу складність, небезпеку і відповідальність виконання професійних завдань. У роботах К. І. Платонова, Г. М. Зараковського, В. О. Бодрова, О. О. Деркача, В. Г. Зазикіна, Ю. К. Стрелкова, В. О. Пономаренко, Л. Г. Дикої, Ю. Я. Голікова, О. М. Костіна та інших показано, що характерною особливістю подібних ситуацій є невизначеність моменту їх виникнення, характеру розвитку та наслідків. Крім цього ліквідація наслідків таких

надзвичайних ситуацій відбувається в умовах дефіциту часу та інформації, її інтерференції і т. д.

Причиною помилкових дій, аварій, катастроф і випадків загибелі або серйозних травм фахівців та постраждалих у ряді ситуацій є недостатній рівень розвитку здатності рятувальника діяти в умовах ризику [3]. Значення таких феноменів, як схильність і готовність до ризику, здатність до ефективних дій в умовах ризику, є особливо важливим для вирішення завдань оцінки та формування професійної придатності для представників «ризиконебезпечних» професій і, зокрема, фахівців-рятувальників.

Схильність до ризику є професійно важливою якістю рятувальника. Приймати складні рішення в екстремальних ситуаціях, не боячись взяти на себе відповідальність, — це, на наш погляд, є спрощеним визначенням поняття «схильність до ризику». Дослідження індивідуально-психологічних характеристик фахівців, яким властива ця якість, є вкрай важливим з боку визначення особливостей тих рятувальників, які здатні до рішучих дій в умовах, коли час йде на секунди, в умовах, коли немає ніякої інформації про те, що відбувається, в умовах, коли життя постраждалих або колег залежить від сміливості та професіоналізму рятувальника.

Мета роботи — проаналізувати різні трактовки ризику, розглянути результати дослідження схильності до ризику рятувальників, визначити особливості, які зумовлюють рівень виразності схильності до ризику в особистості.

Виклад основного матеріалу. Поведінка людини в небезпечній ситуації залежить не тільки від об'єктивних умов, але і від того, наскільки адекватно ці умови відбиваються в свідомості. Ступінь адекватності відображення суб'єктом небезпечних ситуацій, як показують дослідження, значною мірою залежить від його індивідуальних якостей. Наприклад, люди, які відрізняються слабкістю нервової системи, тривожністю, звичайно завищують ступінь небезпеки і можливості її реалізації. Людям же, які дуже піклуються про досягнення мети й одержання виграшу від цього, властиво часом, навпаки, занижувати рівень небезпеки і вважати її прояв менш ймовірним, ніж насправді [4]. Вплив особистісних якостей особливо сильно відбивається на здійсненні певних дій в умовах ризику при екстремальних ситуаціях. На виборі сильно позначається така якість особистості, як індивідуальна схильність до ризику. Таким чином, ризикована поведінка визначається, з одного боку, об'єктивно діючими ситуативними факторами, а з іншого боку — індивідуальними якостями суб'єкта. Спеціальному вивченню цих питань, і зокрема впливу особистісних якостей на ризиковану поведінку, було присвячене дослідження В. А. Петровського, який виявив ряд закономірностей поведінки людини в ситуації ризику. Він звернув увагу на два види прояву ризику: на категорію мотивованого (ситуативного) ризику, коли люди ризикують заради досягнення визначених вигод (виграшу, одержання схвалення, самоствердження і т. п.), і на категорію немотивованого (безкорисливого) ризику [2].

Х. Гейм (1971), вивчаючи термін «готовність до ризику» і весь зв'язаний з ним підхід, розглядає його як індивідуальну якість. При цьому він робить

висновок, що хоча така готовність і породжується ситуацією, але базується в основному на індивідуальних якостях робітника. Доказом того, що готовність до ризику зв'язана з індивідуальними якостями працівників, можна вважати результати ряду експериментальних досліджень. Австрійські вчені А. Миггенекер і К. Вайс (1954) за допомогою тестових іспитів робітників сталеливарного заводу встановили, що при високій готовності до ризику виявляється низька тенденція до захисту, яка корелює з нещасними випадками. Їхній співвітчизник А. Гора (1957) провів тестові й інструментальні іспити залізничників за показником готовності до ризику із застосуванням покарань за помилки (удари струму, критика). Дослідження показало достовірний зв'язок між готовністю до ризику і числом допущених помилок (які символізують нещасні випадки) [1].

Вивчення схильності до ризику як професійно-особистісної властивості припускає нами розгляд та всебічне вивчення індивідуально-психологічних особливостей фахівців з різним рівнем її виразності. Оскільки ми визначили, що схильність до ризику ми приймаємо як професійно важливу якість рятувальника, постає питання у визначенні особливостей, які зумовлюють рівень її виразності в особистості. Іншими словами, виявлення індивідуальних відмінностей у виразності тих чи інших властивостей особистості дозволить встановити, які з них та в якій мірі можуть визначати рівень схильності до ризику особистості.

В нашому дослідженні взяли участь 250 рятувальників віком від 20 до 45 років, які проходять службу на посадах пожежних, рятувальників, начальників караулів, піротехніків та начальників піротехнічних груп, в кількості 160 осіб, та рятувальники, які виконували роботи з пошуку, підйому, розмінування, транспортування та знешкодження боєприпасів, — в кількості 90 осіб.

За результатами вивчення схильності до ризику досліджувані розподілились таким чином:

До 1-ї групи досліджуваних — з високим рівнем схильності до ризику — увійшли 88 рятувальників (35,20 % з усіх опитаних). Стаж роботи випробовуваних на посаді склав від 1 до 19 років, вік опитаних від 24 до 49 років.

До 2-ї групи досліджуваних — середній рівень схильності до ризику — увійшли 105 рятувальників (42,00 % з усіх опитаних). Стаж роботи досліджуваних на посаді — від 1 до 20 років, вік — від 23 до 52 років.

3-ю групу досліджуваних — низький рівень схильності до ризику — склали 57 опитаних (22,80 % з усіх опитаних). Стаж роботи на посаді становить від 2 до 18 років, вік опитаних — від 24 до 48 років.

Дані, отримані за результатами проведення 16-факторного особистісного опитувальника Кеттелла (форма А), дозволили нам розглянути особливості виразності, розвитку індивідуально-психологічних якостей фахівців-рятувальників залежно від рівня їх схильності до ризику. При аналізі отриманих даних, що є показниками особистісних факторів, ми отримали такі результати, які наведено в таблиці 1.

Аналізуючи отримані дані, ми, перш за все, звертали увагу на виявлені достовірні розходження у виразності окремих індивідуально-психологіч-

них характеристиках рятувальників, що відрізняються різними ступенями виразності схильності до ризику.

Отже, першу низку достовірних розходжень зафіксовано за особистісним фактором «С», який характеризує емоційну стабільність людини. Так виявлено, що найнижчий рівень виразності даного фактора зафіксовано в 1-й групі досліджуваних, до якої увійшли фахівці з високим рівнем схильності до ризику.

Результати у порівнянні з 2-ю та 3-ю групами є достовірними на рівні $p \leq 0,05$. Спираючись на отримані результати, можна припустити, що високий рівень схильності до ризику фахівців зумовлений саме тими якостями, якими представлено цей фактор. Можна припустити, що такі якості, як імпульсивність, динамічність емоційних проявів, можуть зумовлювати схильність особистості до прийняття ризикованих рішень в умовах виконання професійного завдання. Надалі необхідно відстежити особливості прояву інших факторів, які в сукупності утворюють дещо іншу картину особистісних якостей рятувальників.

Таблиця 1

Показники виразності основних особистісних факторів у фахівців рятувальних підрозділів з різними показниками схильності до ризику

Фактор	1-а гр. (M ±m)	2-а гр. (M ±m)	3-я гр. (M ±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
A	8,08 ±0,25	7,14 ±0,31	7,31 ±0,47	1,04	0,67	0,42
B	6,77 ±0,32	6,12 ±0,40	6,29 ±0,38	0,51	0,68	0,35
C	5,93 ±0,41	7,49 ±0,55	7,00 ±0,33	2,67*	2,75*	0,15
E	8,12 ±0,74	7,33 ±0,42	4,22 ±0,29	1,33	3,14*	2,89*
F	8,22 ±0,36	5,11 ±0,44	4,10 ±0,30	2,11*	3,09*	1,47
G	8,20 ±0,41	8,97 ±0,65	8,06 ±0,28	0,44	0,18	0,32
H	9,77 ±0,40	7,22 ±0,71	7,05 ±0,61	1,99	1,86	0,38
I	3,12 ±0,62	4,05 ±0,40	4,71 ±0,33	1,28	1,31	0,63
L	3,22 ±0,36	4,00 ±0,67	6,71 ±0,59	0,66	2,38*	2,66*
M	4,12 ±0,18	3,99 ±0,55	4,74 ±0,37	1,38	0,63	1,28
N	7,22 ±0,47	6,14 ±0,38	4,88 ±0,31	0,51	2,30*	2,12*
O	5,44 ±0,62	5,22 ±0,71	7,69 ±0,25	0,70	2,33*	2,50*
Q1	8,68 ±0,70	7,69 ±0,44	5,98 ±0,44	1,41	2,89*	1,91
Q2	7,00 ±0,47	6,28 ±0,37	6,00 ±0,32	1,33	1,27	0,49
Q3	7,28 ±0,54	7,11 ±0,93	6,92 ±0,40	0,32	0,87	1,05
Q4	8,67 ±0,47	8,16 ±0,82	6,55 ±0,27	0,85	1,78	1,92
$p \leq 0,05$						

Протилежну тенденцію відмічено стосовно виразності фактора «E» — в 1-й групі відмічено найнижчі його показники ($t = 3,14$, $p \leq 0,05$ у порівнянні з 2-ю групою та $t = 2,89$, $p \leq 0,05$ у порівнянні з 3-ю групою досліджуваних). Особистісний фактор «E» свідчить про особливості власної позиції фахівця стосовно власної презентації в зовнішній світ. Це так звана соціальна позиція людини, яка виражається або домінантністю, або підпорядкованістю людини.

У виразності особистісного фактора «F» — стриманість — експресивність відмічено найнижчі оцінки в 3-й групі досліджуваних. Цей фактор

є показником виміру емоційної забарвленості та динамічності у процесах спілкування. Можна припустити, що рятувальники, які відрізняються низьким рівнем схильності до ризику, є обережними, схильними до стурбованості, песимістичними у сприйнятті дійсності та стриманими у прояві емоцій. Результати достовірності виразності даного фактора в 3-й групі відмічені на рівні $p \leq 0,05$ у порівнянні з досліджуваними 1-ї та 2-ї груп.

Іншу картину зафіксовано у виразності особистісного фактора «L», який є показником довірливості — підозрілості особистості. Встановлено, що високі оцінки даного фактора відмічаються в 3-й групі опитуваних, які відрізняються низьким рівнем схильності до ризику. В 1-й та 2-й групах цей показник достовірно вищий: $t = 2,38$, $p \leq 0,05$ та $t = 2,66$, $p \leq 0,05$ відповідно. Можна припустити, що фахівці 3-ї групи є більш обережними, схильні до безвідповідальності та дратівливості. Це також може бути показником внутрішньої напруженості фахівця, фрустрованості особистості, схильності до конформізму.

Відмітимо, що такий фактор, як «N», — прямолінійність — дипломатичність має найменший прояв у фахівців, що відрізняються низьким рівнем схильності до ризику. В 1-й та 2-й групах показник цього фактора є достовірно вищим ($t = 2,30$, $p \leq 0,05$ та $t = 2,12$, $p \leq 0,05$ відповідно). Аналізуючи ці дані, можна припустити, що випробовуваним 3-ї групи властиво демонструвати простоту, наївність, емоційність та прямолінійність. Досить часто такі фахівці недисципліновані, не мають звички прагнути більшого.

Проте особистісний фактор «O», навпаки, є найвищим серед всіх випробовуваних саме в 3-й групі фахівців — 7,69 бала. Порівняння результатів показало достовірність розходжень на рівні $p \leq 0,05$, що дозволяє говорити про дещо підвищений рівень тривожності фахівців з низьким рівнем схильності до ризику. Такі обстежувані характеризуються стурбованістю, невпевненістю в собі, чутливістю, схильністю до відчуття страху та частіше, ніж інші, відчувають почуття провини. Безумовно, цей фактор можна назвати головною перепоною для підвищення рівня схильності фахівця рятувального підрозділу до ризику.

Наступні достовірні розходження було виділено за фактором «Q₁», який виявився більш виразним в 1-й групі досліджуваних у порівнянні з 3-ю групою ($t = 2,89$, $p \leq 0,05$). За цими результатами можна сказати, що ті фахівці рятувальних підрозділів, які найбільш схильні до ризику, є експериментаторами за своєю сутністю, вони відрізняються розвиненим аналітичним мисленням, сприйнятливістю до змін.

Висновок. Вивчення індивідуальних відмінностей у виразності тих чи інших властивостей особистості дозволили встановити, які з них та в якій мірі можуть визначати рівень схильності до ризику рятувальників. Відмічено, що фахівцям із високим рівнем схильності до ризику властиво демонструвати відкритість, товариськість, активність у встановленні як міжособистісних, так і соціальних контактів. У поведінці проявляються експресивність, імпульсивність, соціальна сміливість, схильність до ризику. Також такі досліджувані частіше стають лідерами у групі, вони характеризуються екстремальністю та соціальною спрямованістю.

Фахівці із середнім рівнем схильності до ризику є досить імпульсивними, іноді недостатньо емоційно стійкими, проте достатньо опірними стресовим впливам та негативним подразникам. Поряд з цим такі рятувальники відрізняються раціональністю, практичністю, упевненістю в собі, адекватністю. Їх поведінка врівноважена, націлена на конкретну практичну діяльність, але емоційні сплески та імпульсивність можуть змінювати її траєкторію.

Рятувальники з низьким рівнем схильності до ризику достовірно частіше демонструють щире відкритість новим міжособистісним контактам, спрямовані на взаємодію. Поряд з цим вони є розсудливими та критичними при обранні партнерів по взаємодії. Цих рятувальників відрізняє м'якість, поступливість, іноді прагнення до незалежності, суперництва. У сфері емоційно-вольових особливостей здебільшого характеризуються емоційною стабільністю, високим контролем емоцій та поведінки, стресостійкістю. В поведінці такі фахівці частіше врівноважені, стабільні. Поряд з цим може спостерігатись низька чутливість, розвинена уява, прагматичність, можлива невпевненість у своїх силах.

Зазначені компоненти слід сприймати як визначальні у процесі професійно-психологічного відбору кандидатів на службу та моніторингу успішності професійної діяльності рятувальних підрозділів ДСНС України.

Список використаних джерел і літератури

1. Безродний А. В. Схильність до ризику як особистісна детермінанта небезпечної діяльності / А. В. Безродний // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. — Харків: УЦЗУ, 2010. — № 7. — С. 37–45.
2. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский — М.: ТОО «Горбунок», 1992. — 223 с.
3. Приходько Ю. О. Вплив умов діяльності на психіку пожежників-рятувальників з різним рівнем професіоналізації // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія психологія. — Харків, 2007. — № 759, вип. 37. — С. 200–203.
4. Хлонь О. М. Статистична оцінка показників професійного ризику працівників кримінальної міліції як одна з передумов забезпечення професійної надійності / О. М. Хлонь // Юридична психологія та педагогіка. — 2010. — № 7. — С. 191–202.

Transliteration translation of the list of sources

1. Bezrodnyi A. V. Inclination to risk as personal determiner of dangerous activity / A. V. Bezrodnyi // Extremal and critical psychology problems. Collection of research papers. — Kharkiv: University of Civil Defense of Ukraine, 2010. — No. 7. — P. 37–45.
2. Petrovskii V. A. Psychology of maladaptive behaviour / V. A. Petrovskii — M.: 'Horbunok', 1992. — 223 p.
3. Prykhodko J. O. Influence of conditions of activity on the psyche of firefighters, rescue workers with different levels of professionalization // Bulletin of National Karazin University of Kharkiv. Psychology Issue. — Kharkiv, 2007. — No. 759, Publication 37. — P. 200–203.
4. Khlon O. M. Statistical estimation of professional risk index of criminal police officers as as one of the preconditions for professional reliability ensuring / O. M. Khlon // Juridical psychology and pedagogic. — 2010. — No. 7. — P. 191–202.

Дишкант Елена Владимировна

кандидат психологических наук, доцент кафедры менеджмента организаций
Херсонского института межрегиональной академии управления персоналом

ИНДИВИДУАЛЬНО ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СПАСАТЕЛЕЙ С РАЗНЫМИ УРОВНЯМИ СКЛОННОСТИ К РИСКУ

Резюме

В данной статье проведен анализ современных взглядов на проблему риска и на его место в структуре личности специалистов экстремальных профессий. Склонность к риску спасателя определена как его профессионально важное качество. Изложены результаты изучения склонности к риску спасателей и их индивидуально психологических качеств. Рассмотрены особенности выразительности, развития индивидуально психологических качеств специалистов-спасателей в зависимости от уровня их склонности к риску. Отмечено, что специалистам с разными уровнями склонности к риску присущ разный набор личностных качеств. Так спасатели с высоким уровнем склонности к риску чаще становятся лидерами в группе, характеризуются экстернальностью и социальной направленностью, демонстрируют открытость, общительность, активность в установлении как межличностных, так и социальных контактов. Работники со средним уровнем являются достаточно импульсивными, иногда недостаточно эмоционально стойкими, однако демонстрируют достаточную сопротивляемость стрессовым влияниям и негативным раздражителям, такие спасатели отличаются рациональностью, практичностью, уверенностью в себе, адекватностью, их поведение уравновешено, нацелено на конкретную практическую деятельность, но эмоциональные всплески и импульсивность могут изменять ее траекторию. Специалисты с низким уровнем склонности к риску, по большей части, характеризуются эмоциональной стабильностью, высоким контролем эмоций, вместе с этим они являются рассудительными и критичными при избрании партнеров по взаимодействию, отличаются мягкостью, покладистостью, иногда стремлением к независимости, соперничеству. Предложено учитывать данные результаты в индивидуально психологической работе со спасателями.

Ключевые слова: склонность к риску, личность, спасатель, особые условия, поведение, индивидуальные психологические особенности, экстремальная ситуация, стрессоустойчивость.

Dishkant O. V.

Psychology PhD, associate professor of organizations' management department
of Kherson Interregional Academy of Personnel Management

RESCUERS' INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL FEATURES WITH DIFFERENT LEVELS OF INCLINATION TO RISK

Abstract

This paper analyzed the current views on the problem of risk and in its place in the personality structure of extreme professions experts. Inclination to risk was determined as an important professional strength. Results of study the rescuers' inclination to risk and their personal psychological features were developed. It was considered expressiveness, development of individual psychological qualities of professional rescuers depending on their inclination to risk level. It is noted that professionals with different levels of risk exposure have a different set of personality traits. In

such a manner the rescuers with high level of inclination to risk often become leaders in the group, are characterized by extremity and social orientation, they demonstrate openness, sociability, capacity in establishing both interpersonal and social contacts. Employees with medium level are quite impulsive, sometimes not enough emotionally stable, but they are able to work under pressure and distinguish themselves as well-minded, pragmatic, self-confident, valid and their behavior is balanced, focused on a specific practice, but emotional outbursts and impulsivity can change its trajectory. The rescuers with low level of inclination to risk mostly characterized by emotional stability, high level of emotions and behavior control, resistance to stress, for another thing they are sober and critical choosing partners for cooperation, they outstand by softness, pliability, sometimes the need for independence and competition. It is suggested for taking the results into account in individual psychological work with rescuers.

Key words: inclination to risk, personality, rescuer, special conditions, behavior, individual psychological features, extremal situation, resistance to stress.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2015

УДК 159.922

Каменська Н. Л.

доцент кафедри загальної психології та психології розвитку
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: kamenskaya@itstep.org
ORCID: 0000–0002–9121–3962

Кременчуцька М. К.

доцент кафедри соціальної допомоги та практичної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: mkk@ukr.net
ORCID: 0000–0002–8588–1016

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕЛЕКТУ: ВІД ЮНОСТІ ДО ЗРІЛОСТІ

У статті наводяться результати дослідження динаміки інтелектуальних особливостей чоловіків і жінок у віковому періоді від юності до пізньої зрілості. Метою дослідження було визначити вплив статі та віку людей на вираженість різних інтелектуальних здібностей. Були отримані дані, що показують взаємний вплив статі та віку на динаміку розвитку інтелекту. Розглянуто соціальний інтелект як інтелектуальну здатність, що має позитивну динаміку розвитку з віком, особливо у жінок.

Ключові слова: загальний інтелект, соціальний інтелект, стать, віковий розвиток, зрілий вік.

Постановка проблеми. Особливості інтелекту чоловіків і жінок давно привертають увагу дослідників. Тим не менш отримані ними дані вкрай суперечливі. У відношенні гендерної стереотипізації уявлень про інтелект в літературі є інформація, заснована на вивченні імпліцитних концепцій інтелекту (R. Sternberg, H. Azuma & K. Kashiwagi, Л. М. Векслер, Р. М. Грановська, М. О. Холодна та ін.) [7, 8].

Згідно з даними положеннями, найбільш поширеною важливою ознакою «чоловічої» інтелектуальності є когнітивно-раціональний вимір, «жіночої» — соціально-емоційний вимір [5].

Аналіз причин гендерних відмінностей в інтелекті буде неповним, якщо не згадати про ті зміни, які відбуваються за віком. Якщо в дитячому віці розвитку інтелекту надається особливе значення (нікому не хочеться мати відстаючих дітей), то інтелект в зрілому віці наче відходить на другий план, поступаючись місцем соціально-психологічним феноменам адаптації. Це має відношення, перш за все, до загального інтелекту, який розуміється як здатність до абстрактного мислення, ефективного використання вивчених схем і символів, що «прив'язує» цей інтелект до завдань, які мають переважно одне правильне рішення.

У лонгітюдних дослідженнях встановлено, що показники інтелекту мають досить високу онтогенетичну стабільність. Крім того, виявлені психічні функції і показники, які мають прогностичну валідність по відношенню до оцінки інтелекту в більш пізньому віці. Особливе місце в цьому

ряду займає вивчення можливостей прогнозування інтелекту на основі більш ранніх передумов (Н. С. Лейтес, І. В. Равіч-Щербо, В. Н. Дружинін, Ю. І. Машбиць, М. Л. Смольсон).

За останні роки з'явилися дослідження, що присвячені сфері мислення людей зрілого та старшого віку. Закономірно зростає інтерес до проблем формування індивідуально-психологічних відмінностей, опису варіантів, траєкторій і детермінант розвитку (М. К. Акімова, Г. В. Бурменська, Л. А. Венгер, О. К. Дусавіцькій, Ю. М. Швалб та ін.) [5].

Проте динаміка інтелекту, а також гендерні зміни взаємозв'язків у період дорослості висвітлені недостатньо добре. Ці обставини і обумовило актуальність дослідження.

Мета статті. Дана стаття представляє результати дослідження динаміки інтелекту на різних етапах дорослості і особливостей у структурі інтелекту чоловіків і жінок.

Результати дослідження. Для вивчення інтелекту використовувалися Культурно-вільний тест інтелекту Р. Кеттелла (CFIT), 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (16-PF, фактор В) і методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда і М. Саллівена [2].

На думку Р. Кеттелла, загальний фактор інтелекту має психологічний сенс, якщо спиратися на двофакторну модель: «загальний флюїдний фактор» (або «вільний» інтелект) і «загальний кристалічний фактор» (або «зв'язаний» інтелект) [3]. Методика CFIT дозволяє виявити рівень «вільного інтелекту», який формується переважно під впливом біологічних детермінант, і не пов'язана з засвоєнням яких-небудь специфічних знань, навичок, вмінь.

Методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда і М. Саллівена дозволяє не тільки вимірювати загальний рівень розвитку соціального інтелекту, але й оцінювати окремі здатності до розуміння поведінки людей: здатність передбачати наслідки поведінки, адекватно відображати вербальну і невербальну експресію, розуміти логіку розвитку складних ситуацій міжособистісної взаємодії, розуміти внутрішні мотиви поведінки людей [4].

Фактор В особистісного опитувальника Р. Кеттелла орієнтований на вимірювання оперативності мислення та загального рівня вербальної культури та ерудиції, що валідно для оцінювання «зв'язаного» інтелекту.

Загальна вибірка склала 120 осіб у віці від 20 до 60 років, з них чоловіків (М) — 50, жінок (Ж) — 70. У результаті проведеного дослідження були виявлені особливості динаміки інтелекту чоловіків і жінок. У цілому по вибірці чоловіки дійсно проходять інтелектуальні тести краще, ніж жінки.

На малюнку можна побачити середні значення показника В по кожній з груп і розкид всередині кожної з груп (мінімуми і максимуми в результатах). Значимість відмінностей означає, що статистично вони дійсно існують. Виходить, що чоловіки в середньому набирають на 1,1 стена більше, ніж жінки, які проходять той же самий тест в тих же умовах, і цей результат статистично значущий.

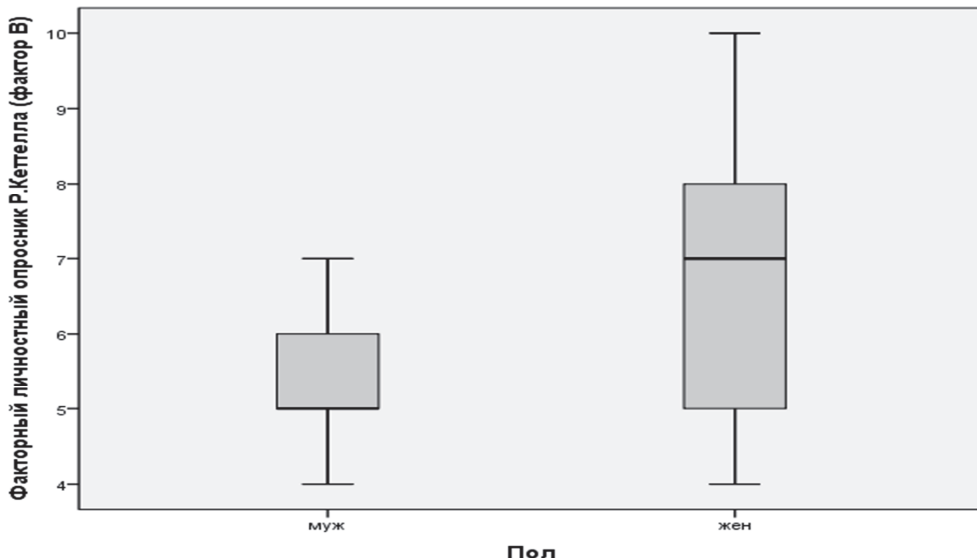

Рис. 1. Фактор В опросника Р. Кеттелла ($F(1,498)=21,735, p=0,00$)

Що стосується показника IQ по культурно-вільному тесту інтелекту Р. Кеттелла, то достовірних відмінностей в загальних показниках виявлено не було. Тим не менш слід зазначити, що середні показники у чоловіків були вище, ніж у жінок ($\bar{x}_m = 115,9 \pm 3,3$; $\bar{x}_j = 113,2 \pm 2,8$).

Показники рівня соціального інтелекту знаходяться на рівні вище середнього, однак в цілому по групі чоловіків і жінок не виявляється значущих відмінностей.

Таблиця

Таблиця показників інтелекту

Показники	стать	±σ		
		20–45 років	46–60 років	По групі
IQ (бали)	чоловіки	116,3±2,8	114,5±2,1	115,9±3,3
CFIT Р. Кеттелла	жінки	115,0±3,8	111,4±2,8	113,2±2,8
Фактор В (стени)	чоловіки	6,6±0,4	6,4±0,3	6,5±1,6
16-Ф Р. Кеттелла	жінки	5,7±0,3	5,1±0,4	5,4±1,1
Соціальний інтелект	чоловіки	35,1±1,2	34,4±1,0	34,7±5,5
(сума) Д. Гілфорд	жінки	35,2±1,2	38,8±1,3	36,9±4,2

Оскільки дослідження не носило характер лонгітуда, а являло собою роботу з різновіковими і різностатевими групами, зупинимося на таблиці суміщених показників (таб.). Перевірка впливу на інтелектуальні показники фактора віку дала наступні результати.

Дані демонструють основні відмінності між чоловіками і жінками, отримані нами в дослідженні. Вони полягають не стільки в загальних показниках інтелектуального розвитку, скільки у вікових відмінностях прояву інтелектуальних здібностей чоловіків і жінок.

Молоді люди значно випереджають більш старших випробовуваних за показниками інтелекту. Ця різниця нівелюється досвідом, тим не менш, багато дослідників вважають, що зниження інтелекту, яке «формально зв'язується з віком, насправді є результати відмінностей між поколіннями або спільнотами людей» [1]. Вони вважають, що реальне зниження здібностей, мабуть, відбувається вже після того, як вік людини значно перевищив 60 років, і набагато сильніше пов'язано зі станом здоров'я конкретної людини, ніж з її хронологічним віком.

Найбільш часто те, що притягається теоретичне обґрунтування для пояснення вікових змін в інтелектуальній діяльності, — це розходження текучих і кристалізованих здібностей. Плинні здібності — це ті, що необхідні в реакції на щось нове, моментальна оцінка ситуації. Кристалізовані здатності базуються на накопиченому досвіді. З опорою на це розходження було показано, що плинні здатності відображають старіння людини з віком, в той час як здатність до кристалізації інформації стійка щодо цих вікових змін. Таким чином, інтелект у повсякденному житті як прояв кристалізованих здібностей не повинен зазнавати значних змін на відміну від загального інтелекту, що супроводжується спадом продуктивності інтелектуальних функцій [6].

Однак результати дозволяють побачити одну цікаву закономірність — з віком чоловіки «втрачають» темп розвитку соціального інтелекту, а жінки «набирають».

Вікова динаміка соціального інтелекту відрізняється від динаміки загального інтелекту. Соціальний інтелект як інтегральна здатність до адаптації людини в соціумі і до орієнтування в розумінні наслідків поведінки, а так само до передбачення вчинків людей є критерієм соціальної зрілості. Формуючись в онтогенезі, завдяки взаємодії з соціальним оточенням ця здатність має необмежений потенціал розвитку.

Результати дослідження підкріплюють тезу про те, що ознакою «чоловічої» інтелектуальності більш є когнітивно-раціональний вимір, а «жіночої» — соціально-емоційний вимір. У жінок важливу роль відіграють як вербальні, так і невербальні складові соціального інтелекту, що спираються на два різних канали сприйняття і переробки інформації: неусвідомлений (невербальний) канал і раціональний (вербальний) канал. Жінки більш орієнтовані на людські переживання і більш конформні, ніж чоловіки. Можливо, така чутливість до характеру і відтінків людських взаємин дозволяє більш ефективно засвоювати соціальний досвід, який є середовищем для реалізації та розвитку потенцій соціального інтелекту.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Припущення про відмінності в інтелекті виправдало себе більше для віку, ніж для статі, так як достовірно підтвердити відмінності в рівні інтелекту чоловіків і жінок нам не вдалося. Можна відзначити, що динаміка інтелекту в чоловіків і жінок на різних етапах дорослості суттєво розрізняється. І якщо загальні тенденції змін у міру дорослішання є єдиними і для чоловіків, і для жінок, то після 45 років вони починають якісно відрізнятися.

У чоловіків спостерігається стабілізація інтелектуального потенціалу. У жінок при незначному зниженні загальних інтелектуальних здібностей спостерігається розвиток соціального інтелекту, що в цілому веде до зрівнювання інтелектуальних можливостей чоловіків і жінок.

Перспективним напрямком подальших досліджень є аналіз інтелектуальних можливостей літніх людей та дослідження адаптивної ролі соціального інтелекту в цьому віці.

Список використаних джерел і літератури

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. — СПб.: Питер Ком, 2007. — С. 302–305.
2. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. — СПб.: Питер Ком, 1999. — 528 с.
3. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. — СПб.: Питер, 2002. — 625 с.
4. Бьюзен Т. Могущество социального интеллекта / Пер. с англ. Е. Г. Гендель. — Мн.: ООО «Попурри», 2004. — 381 с.
5. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. — К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. — 240 с.
6. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина. — М.: ТЦ «Сфера», 2001. — 464 с.
7. Смутьсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту: монографія / Смутьсон М. Л. — К.: Нора-Друк, 2003. — 298 с.
8. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная — М., 2002. — 467 с.

References

1. Anastazy, A., & Urbyna S. (2007). Psykholohycheskoe testyrovanye [Psychological testing]. (pp. 302–305). SPb.: Pyter Kom [in Russian].
2. Burlachuk, L. F., & Morozov, S. M. (1999). Slovar`-spravochnik po psihodiagnostike [Reference Dictionary of psychological diagnostics]. SPb.: Pyter Kom [in Russian].
3. Druzhinin, V. N. (2002). Psihologiiia obshchikh sposobnostei` [Psychology general abilities]. SPb.: Peter [in Russian].
4. B`iuzen, T. (2004). Mogushchestvo sotcial`nogo intellekta [The power of social intelligence]. Mn.: ООО «Popurri» [in Belorussian].
5. Maksymenko, S. D. (2006). Heneza zdiisnennia osobystosti [Genesis implementation personality]. K.: Vydavnytstvo TOV «KMM»
6. Kulagina, I. Iu. (2001). Vozrastnaia psihologiiia [Age Psychology]. M.: TTC «Sfera» [in Russian].
7. Smul'son, M. L. (2003). Psihologija rozvytku intelektu: monografija [Psychology of the development of intelligence: a monograph]. — K.: Nora-Druk [in Ukrainian].
8. Holodnaia, M. A. (2002). Psihologiiia intellekta: paradoksy` issledovaniia [Psychology of Intelligence: Paradoxes of research]. Moscow [in Russian].

Каменская Н. Л.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры общей психологии и психологии развития
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

Кременчуцкая М. К.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры социальной помощи и практической психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

**ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИНТЕЛЛЕКТА: ОТ ЮНОСТИ
ДО ЗРЕЛОСТИ**

Резюме

В данной статье приводятся результаты исследования динамики интеллектуальных особенностей мужчин и женщин в возрастном периоде от юности до поздней зрелости. Целью исследования было установить влияние пола и возраста людей на выраженность различных интеллектуальных способностей. Были получены данные, показывающие взаимное влияние пола и возраста на динамику развития интеллекта. Рассмотрен социальный интеллект как интеллектуальная способность, имеющая положительную динамику развития с возрастом, особенно у женщин.

Ключевые слова: общий интеллект, социальный интеллект, пол, возрастное развитие, зрелый возраст.

Kamenska N. L.

candidate of psychological Sciences, associate Professor of department
of general psychology and psychology of personality development
of Odessa I. I. Mechnikov National University

Kremenchutska M. K.

candidate of psychological Sciences, associate Professor of department
of social assistance and practical psychology
of Odessa I. I. Mechnikov National University

**GENDER FEATURES OF INTELLIGENCE: FROM YOUTH
TO ADULTHOOD**

Abstract

The paper presents the results of a study of the dynamics of intelligence at different stages of adulthood. The subject of the study was gender-specific intellectual abilities. Purpose of the study was to test the hypothesis that the age structure of the intelligence of men and women gets specific features. Methodological basis was the position of the two-factor model of intelligence R. Cattell and the theory of social intelligence G. Guilford.

Men pass intelligence tests better than women. The significance of differences means that statistically they do exist ($F(1,498) = 21,735, p = 0,00$). There were no differences in understanding the motives of human behavior and situations of interpersonal interaction between groups divided by gender (of social intelligence testing).

Set age-related differences in the manifestation of mental abilities of men and women. Young people are slightly ahead of the older men in terms of intelligence with an overall safety performance levels of general intelligence. In the women's group

at decrease indicators of general intelligence with age (statistically not confirmed) increased social intelligence.

Promising area of future research is to analyze the intellectual capacities of older people and the study of the adaptive role of social intelligence at this age.

Key words: overall intelligence, social intelligence, gender, age development, adulthood.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2015

УДК 159.922.63+316.61

О. М. Карпінська

аспірантка кафедри загальної психології та психології розвитку особистості

ОНУ імені І. І. Мечникова

e-mail: zen666@rambler.ru

ORCID ID 0000–0003–1847–3765

ПРІОРИТЕТНІ ЦІННОСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЩО НАВЧАЮТЬСЯ

Обговорюються теоретичні аспекти формування певної ієрархії цінностей у похилому віці, їх зв'язок із фізіологічними, психологічними, особистісними та соціокультурними рівнями життя. Показано, що здоров'я як цінність є досить вагомим критерієм для подальшого розвитку, а серед домінуючих інструментальних цінностей у людей похилого віку переважають чесність та виховання. Продемонстровано, що орієнтація на майбутнє у похилому віці є не менш актуальною, ніж для молоді.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, часова перспектива, похилий вік.

Постановка проблеми. Похилий вік — це особливий етап, який, згідно з визначенням І. В. Шаповаленко є заключним періодом, що включає зміну позицій людини у суспільстві та є складним біопсихологічним явищем. Згідно з запропонованою нею періодизацією похилий вік має діапазон 60–75 років [5].

Вчені вважають, що у похилому віці відбуваються зміни на фізіологічному, психологічному, особистісному та соціокультурному рівнях. Більшість цінностей, які були пріоритетними у молодому віці, в похилому стають не такими актуальними та певним чином впливають на життя та розвиток особистості. Люди переоцінюють власне життя та за умов нормального сприйняття власного «Я» повністю відкидають те, що на даному етапі вже є менш актуальним чи зовсім непотрібним. На думку В. І. Слободчикова та Є. І. Ісаєва, саме у похилому віці людина переживає кризу, що проявляється у підготовці до нового буття.

Аналіз останніх досліджень. Проблемою ціннісних орієнтацій у похилому віці також займалися: Н. Ф. Шахматов, В. В. Болтенко, М. Е. Єлютина, І. С. Кон, Н. В. Халініна та ін.

Мета статті. Дослідження вікової зміни ціннісних орієнтацій та їх зв'язку із часовими перспективами у похилому віці.

Виклад основного матеріалу. За рівнем активності усіх людей похилого віку можна поділити на тих, хто без суттєвих емоційних порушень переживають вихід на пенсію, та на тих, в кого розвивається пасивне ставлення до життя, відчуження від оточуючих, втрата поваги до себе і відчуття непотрібності. Перший тип частіше заздалегідь готується до цієї події та шукає нові шляхи включення у суспільне життя, планує майбутній вільний час. Поведінка інших кардинально протилежна. На нашу думку, од-

ним з ключових моментів на цьому етапі є саме адекватна зміна ціннісних орієнтацій.

За Н. Ф. Шахматовим прийняття власної старості — це результат активної творчої роботи, направленої на переосмислення життєвих настанов та цінностей. При нормальному розвитку цього процесу, як зазначає вчений, відсутня депресивна проекція на минуле та самозвинувачення себе у тих чи інших вчинках, які вже не виправити. Людина просто переглядає минулі цільові настанови, правила, переконання та формує зовсім нові, враховуючи власні фізичні та психологічні можливості. Така стратегія старіння, на думку Н. Ф. Шахматова, визначає якісне збереження особистості та зумовленості відносин до минулого, теперішнього та майбутнього [6].

Зміна ціннісних орієнтацій, за В. В. Болтенко, є перш за все адаптивним процесом, проте повного знецінення не відбувається, змінюється лише їх співвідношення: посилення чи послаблення одних за рахунок інших. В дослідженнях вченої встановлено особистісні та соціальні зміни, що відбуваються в процесі старіння [1]. Проте є певні відхилення, які сприяють формуванню неповноцінних у морально-духовному плані відносин особисті, що безпосередньо пов'язані із цінностями, згідно з Е. Еріксоном. До них відносяться недовіра до оточуючих, неприйняття близьких людей, відсутність потреби у піклуванні про когось та ін. Накопичення таких позицій у пізні роки стає перешкодою для поступального спілкування особистості і життя перетворюється на просте буття. При правильній розстановці ціннісних орієнтацій, навпаки, відбувається досить швидка адаптація, з'являється можливість для певного розвитку, а отже, і для будування планів на майбутнє, що вже може вказувати на формування позитивної часової перспективи. За Ф. Зімбардо, це пріоритетність позитивного минулого та майбутнього.

Відомо, що для людей похилого віку часова перспектива є не менш актуальною, ніж для молодих. Цілі, які вони обирають для себе, напряму впливають на їх подальше життя, психологічний настрій та загальний стан здоров'я. Адже тим, для кого важливо у старості зберегти себе як особистість, свою систему соціальних зв'язків, потрібно передавати свій життєвий досвід. Це допоможе відкрити для себе нові сенси та зумовити особливу структуру емоційних переживань. Саме тоді психіка людей похилого віку буде орієнтуватись на теперішнє і будуть відсутні депресивні проекції на минуле. Таке ставлення до себе и оточуючих сприяє збереженню особистості і узгодженості минулого, теперішнього та майбутнього.

В нашому дослідженні взяли участь люди похилого віку, що навчаються в інституті третього віку на базі Миколаївського національного педагогічного університету імені В. А. Сухомлинського. З ними ми провели ряд досліджень, зокрема, використали методику на виявлення пріоритетних часових перспектив Ф. Зімбардо та тест на визначення ціннісних орієнтацій М. Рокіча.

За методикою М. Рокіча усі цінності діляться на термінальні та інструментальні. Проведення аналізу кожної групи цінностей дає можливість нам побудувати певну ієрархію, яка наведена в табл. 1.

Таблиця 1

Ієрархія термінальних та інструментальних цінностей людей похилого віку

Місце	Найменування термінальних цінностей	Частота обрання (%)	Найменування інструментальних цінностей	Частота обрання (%)
1	Здоров'я	62,10±5,97	Чесність	19,70±4,90
2	Любов	16,70±4,59	Вихованість	22,70±5,16
3	Активне життя, любов, щасливе сімейне життя	15,20±4,42	Вихованість	15,20±4,42
4	Любов, хороші друзі, розвиток	12,10±4,01	Вихованість, життєрадісність, відповідальність	12,10±4,01
5	Матеріально забезпечене життя	12,10±4,01	Життєрадісність, відповідальність	12,10±4,01
6	Матеріально забезпечене життя	12,10±4,01	Старанність	12,10±4,01
7	Хороші друзі	15,20±4,42	Освіченість	10,60±3,79
8	Матеріально забезпечене життя	12,10±4,01	Раціоналізм	15,20±4,42
9	Суспільне визнання	12,10±4,01	Освіченість, самоконтроль	10,60±3,79
10	Пізнання	15,20±4,42	Раціоналізм, тверда воля	10,60±3,79
11	Пізнання	10,60±3,79	Чуйність	9,10±3,54
12	Свобода	12,10±4,01	Сміливість	12,10±4,01
13	Продуктивне життя, творчість	9,10±3,54	Самоконтроль, терпимість	12,10±4,01
14	Розвиток	12,10±4,01	Сміливість, широта поглядів	13,60±4,22
15	Краса природи та мистецтва	12,10±4,01	Терпимість	15,20±4,42
16	Щастя інших	18,20±4,75	Широта поглядів	18,20±4,75
17	Краса природи та мистецтва, творчість	15,20±4,42	Непримиримість до недоліків	27,30±5,48
18	Розваги	28,80±5,57	Високі запити	36,40±5,92

Згідно з отриманими даними ми бачимо, що на першому місці серед термінальних цінностей у 62,1 % людей похилого віку є власне здоров'я. У цьому віці приходить чітке усвідомлення, що молодість минула, а організм вже не такий сильний. Саме піклування про власне здоров'я стає одним із основних занять. Здоров'я є основою довголіття та активного творчого життя. Згідно з даними ВОЗ, воно на 50 % залежить від способу життя, на 20 % — від зовнішніх екологічних факторів, на 20 % — від спадковості і на 10 % — від зусиль медиків [2].

Як ми бачимо, ніщо не може гарантувати людині збереження абсолютного здоров'я, якщо в неї немає настанови на самозбереження і бажання бути якнайдовше здоровими і працездатними. Тобто, щоб бути здоровим, потрібні власні зусилля, постійні й значні. Така стратегія сприяє більш швидкій адаптації до постійних змін. Здоров'я — це певний ресурс для пристосування. На нашу думку, така цінність є досить

вагомим критерієм для подальшого розвитку, а отже і позитивної часової перспективи.

Наші дослідження, пов'язані із виявленням домінуючих часових перспектив за методикою Ф. Зімбардо, продемонстрували результати, наведені в табл. 2.

Таблиця 2

**Процентне співвідношення по методиці Ф. Зімбардо
на виявлення часової перспективи**

Часова перспектива	Негативне минуле	Гедоністичне теперішнє	Майбутнє	Позитивне минуле	Фаталістичне теперішнє
Кількість у %	21,22	7,58	37,86	24,25	9,09

Згідно з цими результатами наші досліджувані у більшості своїй віддають перевагу майбутній часовій перспективі, а отже, будують плани, для яких необхідні певні ресурси. Цінності, зокрема і здоров'я, на нашу думку, і є таким джерелом ресурсів.

Ще однією з пріоритетних термінальних цінностей, за М. Рокічем, є любов саме до партнера. 16,7 % респондентів поставили цей показник на 2-ге місце. У цей період життя люди часто втрачають коханих, тому більш цінують час, проведений з ними. Через певні стереотипи, втративши чоловіка або дружину, люди похилого віку приймають рішення, що їх стосунки закінчились. Це пов'язане зі схильністю вважати, що вони вже ні на що не здатні і є невдалими партнерами. Незадоволена потреба у коханні є приводом для депресії та гострої жалості до себе. У цьому віці, як і у зрілому, набуття нової любові створює основу самоповаги, знищує ізольованість Я та супутню їй тривогу, підштовхує до творчого розвитку, а отже — сприяє відновленню ідентичності, тобто здатності відчувати себе і своє буття незмінними, переживати хронологію свого життя як єдине.

Третю сходинку ієрархії розділили декілька цінностей, а саме активне діяльне життя, любов та щасливе сімейне життя. Саме їх 15,2 % досліджуваних у рівній кількості обирали як третю за значимістю цінність. Взагалі, однією з найбільших проблем, з якою зіштовхуються люди похилого віку, — це виключення з активного життя без їх згоди. Тобто перехід людини в іншу вікову категорію викликає зміни у взаємовідносинах із суспільством, розуміння власних цілей та сенсу життя, добра та щастя. Змінюється минулий спосіб життя.

Неймовірний вплив на похилий вік мають фактори оточуючого середовища (люди, відносини). Активне діяльне життя має тенденцію уповільнювати процеси старіння, проте сьогодні ці фактори найчастіше впливають негативно: зменшується кількість партнерів по спілкуванню та збільшуються контакти з нездоровим середовищем (обговорення захворювань, постійні дискусії щодо неналежної уваги з боку молодих і т. д.).

Стосовно показника «щасливе сімейне життя» можна відмітити, що у похилому віці воно набуває нового значення. Причиною цього стає більша вірогідність втратити близьку людину і розуміння того, що часу на спіл-

кування з рідними стає з кожним роком менше. За даними М. Е. Єлютіної, саме сім'я займає одне з перших місць у ціннісній структурі старшого покоління. Великого значення набуває наявність близької людини, можливість спільного проживання та залученість у спільну діяльність.

Окрім подружнього сімейне життя означає взаємовідносини із дітьми, онуками. Саме сім'я надає психологічну підтримку за умов нормальних взаємовідносин. Життя, доля, проблеми дітей є піклування старшого покоління. Тому залученість людей похилого віку у проблеми близьких є надзвичайно важливою, що підтверджується отриманими нами результатами.

Згідно з отриманою ієрархією найменш значимими цінностями для людей похилого віку є краса природи та мистецтва, творчість та розваги. Їх найчастіше ставили на останні місця ієрархії цінностей. Така низька значимість у старості краси природи та мистецтва, можливо, пов'язана із тим, що наші респонденти мають досить мало вільного часу, адже приділяють його собі та близьким. На нашу думку, ті, кому бракує уваги оточуючих, більш схильні ставити такі цінності на передній план. У такий спосіб люди похилого віку шукають компенсацію. Спілкування з природою, догляд за садом або тваринами, інтерес до мистецтва знижують рівень напруги.

Якщо розглядати творчу діяльність як певну цінність, вона частіше є переважаючою у тих, хто займався творчістю протягом життя. Інші ж мають інакші пріоритети, такі як передавання накопиченого досвіду та ін. За І. С. Коном, існують різні соціально-психологічні типи старості, де є пріоритетні види діяльності: активна творчість, самоосвіта, піклування про сім'ю, турбота про власне здоров'я [3].

Наші респонденти ймовірно відносяться до другого типу і прагнуть вдосконалювати свої знання. Розуміння творчості у старості є дещо іншим, адже у похилому віці вона розвертається в іншому модусі, ніж творчість молодих. Вона акцентується не на новому, але на значущому. Старі люди є хранителями культури, її систематизаторами.

Стосовно розваг у цьому віці, на цей аспект неймовірно сильно впливають оточуючі. Більшість людей похилого віку відмовляються від розваг, тому що вважають це неприйнятним у їхньому поважному віці. Таке ставлення є показником невпевненості та низької самооцінки.

Разом з тим ми спостерігаємо що у табл. 1 відсутні такі термінальні цінності, як життєва мудрість, цікава робота та впевненість у власних силах. Звісно, респонденти обирали ці показники та вставляли у власну ієрархію цінностей, проте на кожному місці процент обрання саме цього показника був дуже несуттєвий. На нашу думку, таку низьку частоту обрання можна пояснити тим, що життєва мудрість для людей похилого віку — це те, що вони мають передавати молодому поколінню, а не засвоювати. Отримання нових знань у вищих навчальних закладах, таких як Інститут третього віку, вони сприймають як накопичення нових знань, проте не життєвих. Цікава робота для них не актуальна тому, що більшість з досліджуваних, вийшовши на пенсію, припинили професійну діяльність. Така цінність перестала бути пріоритетною на відміну від періоду, коли вони були молодими. Впевненість у власних силах присутня, проте не є найголовні-

шим важелем, через який вони пішли навчатись та прагнуть розвиватись і надалі. Для людей похилого віку цей показник не є показовим.

Серед домінуючих інструментальних цінностей, за М. Рокічем, у людей похилого віку переважають чесність та виховання. Показник «чесність» респонденти ставили на перше місце найчастіше, а саме 19,7 %. В похилому віці такі риси, як чесність, щирість, сердечність, є дуже важливими саме тому, що людина вже не має такого обсягу ресурсів, щоб добиватись правди самостійно. У дослідженнях Н. В. Халініної чесність також є пріоритетним показником ціннісної орієнтації і складає 41 % [4]. Проте на відміну від даних, що надає вчена, наша вибірка складається з людей похилого віку, що відвідують навчальний заклад та прагнуть до розвитку.

Показник «вихованість» найчастіше ставили на друге місце, що склало 22,7 %. Вихованість оточуючих також має велике значення, так як напряму впливає на відношення до людей похилого віку. Неповага до старості проявляється дуже часто, що впливає на щире бажання таких людей змінити цю ситуацію. Цей показник також повністю збігається із даними, що надає Н. В. Халініна. В неї цінність «вихованість» складає 35 % і займає друге місце у ієрархії цінностей [4].

Найменш значимими показниками за методикою М. Рокіча серед інструментальних цінностей стали непримиримість до недоліків та високі запити. Частота обрання показника «непримиримість до недоліків» складала 27,3 %, а «високі запити» 36,4 %, що є досить високим результатом. Така тенденція може бути пов'язана із тим, що із віком ці показники не мають вже такого значення, як у молодості. До недоліків оточуючих такі люди починають ставитись більш філософськи, враховуючи власний досвід та мудрість. До себе люди похилого віку також ставляться із розумінням, усвідомлюють власні слабкості і намагаються пристосовуватись до змін фізіологічних, психологічних та соціальних.

Високі запити не є пріоритетними, так як у цьому віці люди починають цінувати не стільки матеріальне, скільки духовне. Вони не прагнуть отримувати більше. Достатньо мінімальної уваги та соціальної захищеності і підтримки.

У таблиці відсутні такі ціннісні орієнтації, як акуратність, незалежність та ефективність у справах. Це свідчить про те, що дані показники сприймаються досить нейтрально, їх обирають дуже рідко. Акуратність не має такого великого значення в силу певних фізичних обмежень і переоцінки цінностей.

Незалежність вірогідно розглядається респондентами як норма, яка не є найбільш вагомим цінністю. Проте і не залишається незначущою. Люди похилого віку вже дуже добре знають, що таке самостійність, можливість забезпечувати себе. Але є вірогідність того, що через певні фізичні обмеження такі люди втратять можливість повністю бути незалежними. Саме через це у нашій таблиці вони не присутні і на останніх сходинках.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Взагалі отримані дані демонструють досить тверезий погляд на життя та адекватну розстановку цінностей у людей похилого віку, що навчаються. По-перше, вони

підключються про власне здоров'я і вважають це найпріоритетнішим для подальшого планування власної діяльності. По-друге, обирають активний спосіб життя, прагнуть спілкуватись з оточуючими. При цьому респонденти досить чітко дивляться в майбутнє, а отже, й намагаються надалі адаптуватись до життя, пізнавати нове, розвиватись.

Список використаних джерел і літератури

1. Болтенко В. В. Особенности межличностных отношений в старческом возрасте // Экспериментальные исследования в патопсихологии / В. В. Болтенко; Под ред. А. А. Портнова. — М., 1976. — С.163–167.
2. Гаврикова Д. С., Петрова Е. А. Анализ взаимосвязи здорового образа жизни населения и экономики России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <http://www.scienceforum.ru/2013/pdf/3429.pdf>
3. Кон И. С. Постоянство личности: миф или реальность? / И. С. Кон; Под ред. А. В. Петровского. — М., 1987.
4. Халинина Н. В. Ценностные ориентации людей пожилого возраста и их представление о ценностных ориентациях значимых других / Н. В. Халинина // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. — 2009. — № 102. — С. 408–411.
5. Шаповаленко И. В. Возрастная психология / И. В. Шаповаленко — М., 2005. — 349 с.
6. Шахматов Н. Ф. Психическое старение / Н. Ф. Шахматов — М.: Медицина, 1996.

References

1. Boltenko V. V. Osobennosti mezhlchnostnyh otnoshenij v starcheskom vozraste // Jeksperimental'nye issledovanija v patopsihologii / V. V. Boltenko; Pod red. A. A. Portnova. М., 1976. S.163–167.
2. Gavrikova D. S., Petrova E. A. Analiz vzaimosvjazi zdorovogo obraza zhizni naselenija i jekonomiki Rossii [Elektronnij resurs]. — Rezhim dostupu: URL: <http://www.scienceforum.ru/2013/pdf/3429.pdf>
3. Kon I. S. Postojanstvo lichnosti: mif ili real'nost'/? / I. S. Kon; Pod red. A. V. Petrovskogo. — М., 1987.
4. Halinina N. V. Cennostnye orientacii ljudej pozhilogo vozrasta i ih predstavlenie o cennostnyh orientacijah znachimyh drugih / N. V. Halinina // Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena. — 2009. — № 102. — S. 408–411.
5. Shapovalenko I. V. Vozrastnaja psihologija. / I. V. Shapovalenko — М., 2005. — 349 s.
6. Shahmatov N. F. Psihicheskoe starenie. / N. F. Shahmatov — М.: Medicina, 1996.

О. Н. Карпинская

аспирантка кафедры общей психологии и психологии развития личности
ОНУ имени И. И. Мечникова

**ПРИОРИТЕТНЫЕ ЦЕННОСТИ ЛЮДЕЙ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА,
ПРОХОДЯЩИХ ОБУЧЕНИЕ**

Резюме

Обсуждаются теоретические аспекты формирования определенной иерархии ценностей в пожилом возрасте, их связь с физиологическими, психологическими, личностными и социокультурными уровнями жизни. Показано, что здоровье как ценность является достаточно весомым критерием для дальнейшего развития, а среди доминирующих инструментальных ценностей у людей пожилого возраста преобладают честность и воспитание. Продемонстрировано, что ориентация на будущее в пожилом возрасте является не менее актуальной, чем у молодежи.

Ключевые слова: ценностные ориентации, временная перспектива, пожилой возраст.

O. N. Karpinskaya

Post-graduate student of the department of general psychology and psychology
of development of personality
Odessa I. I. Mechnikov National University

PRIORITY VALUES OF OLDER PEOPLE WHO ARE STUDIED.

Abstract

The theoretical aspects of forming a hierarchy of values in the elderly, their relationship with the physiological, psychological, socio-cultural and personal levels of life. It is shown that the value of health as a rather important criterion for further development, and among the dominant instrumental values in the elderly dominated by honesty and education. Demonstrated that the orientation of the future in old age is no less urgent than the youth. It is suggested that the participants of investigation clearly looking to the future and try to continue to adapt to life, learn new things, develop. The level of activity of older people can be divided into those, who experienced retirement without significant emotional disturbances and those who have developed a passive attitude to life, estrangement from others, loss of self-respect and a sense of uselessness. But the findings show rather sober outlook on life and an adequate balance of the values in older people who are trained. Firstly, they are concerned about their health and consider it a priority for further planning their own activities. Secondly, choosing an active lifestyle, seek to communicate with others. At the same time respondents quite clearly looking to the future, and therefore try to further adapt to life, learn new things, develop.

Key words: value orientation, time perspective, old age.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2015

УДК 316.612

Корчакова Н В.

кандидат психол. наук, доцент, докторант

Національного педагогічного університету ім. П. М. Драгоманова

e-mail: v_bezl@mail.ru

ORCID 0000–0003–1164–3370

СПРАВЕДЛИВІСТЬ РЕСУРСНОГО ОБМІНУ ЯК ЛІНІЯ ВІКОВОГО ГЕНЕЗУ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Стаття присвячена питанням вікового генезу однієї із форм просоціальної поведінки — ресурсному обміну у формі дарування та розподілу. Обговорюються питання історії проблеми, етапів її становлення, особливостей вивчення психології обміну на початковому і сучасному етапах. У статті аналізуються витоки справедливого розподілу, первинні реакції дітей на несправедливість, розвиток когнітивно-мотиваційних основ просоціальної поведінки у ситуаціях розподілу ресурсу, вікові особливості розуміння справедливого обміну та дотримання цього принципу у реальній поведінці дітей та молоді.

Ключові слова: просоціальна поведінка, справедливість, ресурсний обмін, принцип рівності.

Постановка проблеми. Важливою лінією соціально-психологічного розвитку особистості є оволодіння нею просоціальною стратегією — здатністю діяти на благо іншої людини чи спільноти. Як засвідчує психологічна теорія і життєва практика, існує значне розмаїття просоціальних виявів. У цю групу дій можна віднести акти допомоги, підтримки, співчуття, дарування. У найбільш загальному вигляді просоціальні дії поділяють на три групи: дії інструментальної допомоги, емпатійні прояви, обмін. Остання група, у свою чергу, включає два різновиди добровільних, соціально спрямованих дій: акти дарування та розподілу. Їх прояв і віковий розвиток пов'язаний із засвоєнням феномена справедливості.

Ідея схильності людей до справедливості як основи просоціальної поведінки інтенсивно обговорюється в психологічній науці у ракурсі еволюційних та економічних теорій. У вітчизняній психологічній теорії засвоєння принципу справедливості висвітлюється у контексті морального розвитку особистості (Павелків Р. В., 2004) [1]. Як відомо, поняття справедливості не має однозначного сенсу. Існуючий плюралізм смислів справедливості у повсякденному житті конкретизується залежно від системи інтерактивних аспектів соціальної ситуації. Основна функція уявлень про справедливість полягає у створенні кодексу соціального обміну у процесі діалогічної взаємодії. Вони виконують роль соціальних настанов, які дозволяють вирішувати і звичні, і несподівані соціальні ситуації налагодження продуктивної взаємодії.

Метою цього повідомлення є висвітлення результатів аналітичного аналізу проблеми вікового розвитку соціально-психологічної стратегії обміну

ресурсом як однієї із ліній просоціальної поведінки особистості. На даний час у психологічній науці зібрано багатий матеріал щодо просоціальних виявів, пов'язаних з передачею власного ресурсу (Н. Айзенберг, Р. Байер-жо, М. Гуммерум, Дж. Зоммервілл, Д. Премак, Ф. Роша, Е. Фер). У той же час варто визнати, що лінія аналізу вікового генезу двох основних форм обміну (дарування і розподілу) фактично виокремила лише у кінці минулого століття і відповідно знаходиться у стані інтенсивних наукових пошуків. У становленні психологічної проблеми генезису обміну, на нашу думку, можна виокремити два періоди: початковий (остання чверть ХХ ст.) і сучасний. Вони різняться спрямуванням досліджень та їх результатами. На першому етапі увага психологів була зосереджена на вивченні системи дитячих розумінь у сфері ресурсного обміну та просоціальних міркувань. Експериментальні дослідження спрямовувалися на вивчення когнітивно-мотиваційної складової просоціальності та розвитку моральної свідомості у широкому віковому діапазоні: від дошкільного до підліткового та юнацького періодів. У психологічних спостереженнях останніх років увага зосереджена на більш ранніх етапах онтогенезу. У якості критеріальних показників генезису просоціальних тенденцій, за вказаним напрямком, враховуються: стан уваги суб'єкта при декодуванні розподілу справедливо-несправедливого характеру, оціночні судження щодо запропонованих зразків поведінки суб'єкта, вербальні прогнози відносно власної поведінки у ситуаціях з потенційно просоціальним контекстом, емоційні прояви у ситуаціях проблемного ресурсного обміну. Як зазначають німецькі психологи, у дослідженнях використовуються як технології, що застосовуються для аналізу більш зрілих форм поведінки, так і нові моделі поведінкової економіки (Міхаела Гуммерум та ін. (2010) [2]. Аналізуючи увесь період виокремлення проблеми генезису просоціального обміну, можна зробити висновок, що на сучасному етапі у її розробці чітко представлені як лінія аналізу витоків справедливого розподілу, так і вивчення вікових закономірностей його розвитку, вікової динаміки явища. При цьому зі сторони історичного аспекту розробки проблеми простежувалася первинна непослідовність, яка була швидко відкоригована шляхом зміщення акцентів із аналізу вербально-когнітивних можливостей на вивчення діяльнісно-поведінкових тенденцій.

Вивчення вікових особливостей здатності розподіляти має унікальну значущість для розуміння процесів соціального розвитку особистості. Спільна діяльність вимагає від людини готовність враховувати інтереси партнера, починаючи з ранніх періодів онтогенезу. В основі цієї готовності лежать когнітивні механізми розуміння дітьми категорії власності, потреб іншої людини і, нарешті, прийняття закону справедливого розподілу, який обумовлює формування мотивації досягнення справедливості та додання егоцентричного бажання монополізувати ресурси. Наявність цих ліній фактично зумовлює і напрямки наукових пошуків розвитку цього різновиду просоціальних тенденцій.

Необхідно відзначити, що дослідження основ розподільчої справедливості у віковій психології спрямовані на вивчення як реальної поведінки,

так і системи уявлень дітей про розподіл людьми матеріальних і символічних ресурсів та особливості їх міркувань. Як відомо, у психологічній і економічній науці виокремлюють три основні норми асигнувань: рівність розподілу ресурсу; врахування особистісного вкладу (розподіл відповідно із досягненнями або внесками), а також розподіл ресурсу згідно з потребами. Вибір одного з цих принципів справедливості у розподілі благ залежить від основної мети. Якщо люди намагаються досягти економічних переваг, за основу своїх позицій вони приймають власний капітал. З метою гармонізації соціальних відносин дії обміну здійснюються відповідно до принципу рівності. Лінія особистісного зростання та забезпечення благополуччя зорієнтована на врахування потреб інших людей. Аналіз виконаних досліджень дозволяє стверджувати, що більшість експериментальних робіт у галузі психології розвитку спрямовуються на вивчення однієї із ліній справедливого обміну. У той же час ми зустріли і дослідження, які мають більш комплексний характер. До цієї групи можна віднести роботу Стефані Слоун, виконану під керівництвом професорів Іллінойського та Пенсильванського університетів Рене Байержо та Девіда Премака [4].

Уже перші дослідження вікового генезу розподільчої справедливості виявили значні відмінності у її розвитку в епоху дитинства та підлітковості. Встановлено, що у всіх культурах маленькі діти, у зв'язку із прагненням оптимізувати власні вигоди, переважно не виявляють високої схильності до самопожертв чи щедрості. Перші вікові зміни в системі первинних розумінь, а пізніше і ціннісних судженнях та обґрунтуваннях щодо справедливості чи доцільності конкретних дій відносно іншого виникають з кінця 2-го року життя (Ненсі Айзенберг) і інтенсивно розвиваються впродовж усього дитинства, підлітковості і юності (Лоуренс Колберг). При цьому розподільча справедливість, як засвідчують результати крос культурного дослідження, виконаного у семи контрастних культурах (Філіп Роша та ін. (2009), уже з трьох років ґрунтується на первинних уміннях дітей розуміти думки інших та приймати перспективу [3]. Невід'ємною частиною цього розвитку є зростання чутливості дітей до благополуччя інших, з чітким виявом емпатії. При цьому діти молодшого дошкільного віку під час розподілу орієнтуються на найбільш характерні особливості членів групи (вік, стать), у той час як старші дошкільники (5–7-річні діти) розподіляють ресурси відповідно до принципу рівності. З 8-річного віку діти виявляють здатність враховувати потреби інших, з кінця дитинства — координувати різні норми розподілу у відповідності до ситуації, використовуючи при цьому принцип справедливості.

У роботах зарубіжних психологів, виконаних у 1990-ті роки, підкреслюється, що міркування у термінах необхідності і зусиль доступні навіть для дітей дошкільного віку, а принцип рівності залишається важливою нормою протягом дитинства і підлітковості, хоча у його дію поступово вплітається ситуаційний контекст. Аналіз детермінуючих чинників дозволяє зробити висновок про вплив різних соціальних факторів на засвоєння дітьми основ просоціальної стратегії. Кроскультурні дослідження показують, що рівень справедливості корелює з кількісними параметрами місця

проживання та особливостями соцкультури. Вищий рівень справедливості при розподілі ресурсу діагностується у дітей, які зростають у невеликих містах та традиційних суспільствах, що більш зорієнтовані на визнання колективних цінностей [3]. У цілому, існуючі дослідження показують, що схильність дітей до поділу детермінована культурою, гендерними особливостями, характером знайомства з партнером, ступенем анонімності, минулим досвідом у якості реципієнта благ, ступенем суб'єктивної доцільності ресурсу для спільного використання.

Важливою нормою розподільчої справедливості є особистісний внесок. Теорія справедливого розподілу стверджує, що люди оцінюють розподіл як справедливий за умови пропорційності затрат (міри зусиль, часу, продуктивності) і винагород (обсягу отриманих ресурсів, пільг). Відчуття образи і гніву виникають при їх розбалансуванні. При цьому отримання користі, яка перевищує затрати, також викликає емоційне невдоволення та ніяковість.

Аналіз вікових закономірностей оволодіння нормою особистісного внеску показує, що її засвоєння відбувається вже за межами дитинства. Як зазначає англійський психолог М. Гуммерум, чітке врахування норми фіксується з підліткового віку. Саме старші підлітки, юнаки і дорослі виявляють здатність оцінювати і розподіляти винагороди строго пропорційно до особистісного вкладу, у той час як дошкільники і учні 1–2 класів у цих ситуаціях схильні розподіляти винагороди відповідно до особистих інтересів [2].

Таким чином, аналіз досліджень, присвячених розвитку чутливості дітей до норм справедливості, засвідчує, що на початковому етапі розробки цієї проблематики психологи схилилися до визнання онтогенетично пізньої появи можливостей реагувати на норму — до середини дитинства. У роботах американських (В. Арсеніо, Дж. Голд, Е. Адамс, 2006; П. Р. Блейк, Д. Г. Ренд, 2010) і німецьких психологів (Е. Фер, Х. Бернхард, Б. Рокенбах, 2008) зазначалося, що здатність прийняти ідею справедливого розподілу товарів і ресурсів має відносно затяжний характер розвитку.

Експериментальні дослідження, проведені у зарубіжній психології в останній час, не лише розширили систему знань про закономірності цього процесу, але і внесли значні уточнення щодо часових параметрів виникнення перших ознак розуміння дітьми норми справедливого розподілу. Недавні дослідження, виконані у різних лабораторіях, засвідчили наявність онтогенетично ранньої готовності дітей до розпізнавання характеру розподілу ресурсів, що виявляється у підвищеній увазі до несправедливості (А. Геразі, Л. Саріан, 2011; С. Слоун, 2012 [4]; Дж. Зоммервілл, 2013 [5]). Необхідно зазначити, що у всіх цих дослідженнях діти перебували у ситуації зовнішніх спостерігачів, що дозволяло оцінювати систему соціальних розумінь без впливу мотиву особистісної зацікавленості. На думку Дж. Зоммервілл та її колег, первинні уявлення про справедливість розподілу товарів і ресурсів виникають на другому році життя. Для дослідження траєкторії розвитку цих очікувань і їх потенційного зв'язку з просоціальною поведінкою 12–15-місячних дітей залучали до експериментальних

ситуацій, у яких на основі моделювання парадигми нехтування дитячими очікуваннями перевірялася їх чутливість до порушення справедливості у завданнях розподілу ресурсів та здатності до просоціальних дій. Було встановлено, що розподільчі уявлення малят мають вікову детермінацію. Їх первинні зміни відбуваються у період між 12 і 15 місяцями життя, і лише до кінця цього вікового відрізка малята виявляють підвищений інтерес до несправедливого розподілу. Наявність цих особливостей засвідчує, що мова йде про первинні соціальні надбання. Автори роблять припущення, що за умови вродженості абстрактних принципів справедливості чи рівності значних відмінностей у їх функціонуванні у межах цього вікового відрізка (12–15 місяців) не спостерігалось б. У той же час психологи підкреслюють, що, визнаючи вікові зміни чутливості до несправедливого розподілу, невідомо, який характер вони мають — кількісний чи якісний та які механізми цього процесу. Зазначимо, що особливу значущість для нашого дослідження мають висновки щодо взаємозв'язку первинних дитячих розумінь і просоціальних дій. Зіставлення можливостей дітей розпізнавати несправедливий розподіл з елементарним виявом просоціальної тенденції — поділитися іграшкою — вказує на наявність позитивної кореляції між цими змінними. Висновки цих авторів узгоджуються з результатами А. Геразі, Л. Саріан (2011), С. Слоун (2012), які зазначають, що саме 16-місячні а не 10-місячні діти реагують на характер розподілу. За даними С. Слоун та її керівників, цей тип реакцій фіксується з 1,5-річного віку, вказуючи на інтуїтивне очікування дітьми рівноцінного поділу. При цьому закономірність виявляється лише за умови соціального контексту ситуації (поділ між людьми). Нерівноцінний розподіл ресурсу між іграшковими об'єктами інтересу зі сторони дітей не викликає.

Як показують експериментальні дослідження, з 2-річного віку у дітей простежуються контекстні очікування відносно принципу справедливо-несправедливого розподілу на підставі третього принципу розподілу — суб'єктивного внеску та рівня докладених зусиль. Наявність ранніх можливостей декодувати подібні ситуації пояснюється у психологічній літературі на підставі двох методологічних позицій:

- неонатальної готовності до сприйняття соціальних норм, що лежить в основі налагодження взаємодії і співробітництва і є вродженою та універсальною, хоча і набуває різні способи реалізації у різних культурах (С. Двайер, 2007; Д. Премак, А. Премак, 2003);
- соціального надбання дітей у процесі спостережень та участі у взаємодії з оточуючими людьми (С. Шріпада, С. Стіч, 2006).

Наявність цих особливостей дозволяє зробити припущення, що до кінця другого року життя малята мають можливість виокремити первинні правила співжиття, які переважають у їхньому соціальному оточенні і можуть поширювати ці правила на нові ситуації. Вони демонструють досить чіткі очікування щодо розподілу ресурсів. При цьому дитячі очікування уже мають первинний рівень узагальнення: вони простежуються при розподілі різних ресурсів; сприйнятті як реальних, так і візуально представлених суб'єктів; функціонуванні різних видів агентів; різного обсягу ресурсів;

різного співвідношення нерівності; розширення за всіма змінними і величинами і є тісно пов'язаними з певними аспектами власної просоціальної поведінки [4].

Здатність репрезентувати та негативно оцінювати несправедливий розподіл вибудовується протягом 3-го року життя (LoBue V., 2011). До кінця раннього дитинства малята не лише правильно розпізнають і оцінюють ситуацію, але й виявляють негативне ставлення до несправедливості. Дослідження показують, що відразу до невивідних результатів виникає близько чотирьох років, що виявляється у здатності відхиляти невивідні пропозиції. З цього періоду діти виявляють здатність враховувати при розподілі не лише свій абсолютний результат, але і його відносну долю, погоджуючись навіть на зменшення власного ресурсу за умови дотримання принципу справедливості (А. Шоу, К. Олсон, 2014). Ця тенденція зберігається протягом всього життя, але її забарвлення змінюватиметься, що впливає на мотиваційні конструкти. Якщо перші реакції на несправедливий розподіл викликають образу і стимулюють у 4-річних дітей злісну мотивацію, то до кінця молодшого шкільного віку емоція розчарування менш пов'язана із дією на шкоду іншому (К. McAuliffe, P. R. Blake, F. Warneken, 2014). Дитина набуває здатності до більш щедрих форм поведінки у ситуаціях отримання нерівноцінних надбань. При вирішенні гіпотетичних ситуацій простежується проходження дітьми декількох рівнів розмірковувань про справедливість: від корисливих (егоцентричних чи орієнтованих на персонажа) суджень до чіткої віри у рівність, яка породжує розподіл із врахуванням необхідності (Крейг Сміт, Фелікс Варнекен, 2014). Досить важливою лінією дитячого розвитку є врахування характеру розподілу при соціальному оцінюванні суб'єктів процесу. «Хто кращий, той хто дає більше, чи той, хто діє справедливіше?» Як показали дослідження англійських психологів (McCrink K., 2010), у період з 4 до 5 років відбувається поступова зміна в оцінюванні рівня люб'язності персонажу, який поширює ресурси. Якщо 4-річні діти при оцінюванні зосереджують свою увагу виключно на абсолютній величині дарунку, то у соціальних оцінках 5-річних вперше починає простежуватися чутливість до пропорцій розподілу, що є характерним для дорослих людей. Це фактично вказує, що на ранніх стадіях онтогенезу діти використовували при соціальному оцінюванні інші сигнали, ніж дорослі.

Результати дослідження. Аналітичний огляд проблеми вікового генезу стратегії ресурсного обміну і дарування здійснений на основі аналізу досліджень просоціальної стратегії, виконаних у психології розвитку в останні два десятиліття. Вивчення проблеми дозволяє позначити декілька основних тенденцій: виокремлення онтогенетичних аспектів проблеми просоціального обміну відбулося у кінці ХХ століття; дослідження одночасно започатковані у багатьох країнах світу, що свідчить про актуальність проблеми та сприяє її розгляду у соціокультурному контексті з позицій різних психологічних шкіл; експериментальні дослідження спрямовані як на когнітивно-мотиваційну, так і поведінкову складову; вивчення справедливого обміну проводяться відносно усіх періодів віко-

вого розвитку, але найбільш інтенсивно питання відпрацьовується щодо періоду раннього та дошкільного дитинства; при обговоренні витоків просоціальних тенденцій психологи схиляються до думки про існування неонатальної готовності, розвиток якої детермінується соціальними чинниками і виступає у подальшому важливим показником успішної соціалізації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Засвоєння дітьми основ справедливого обміну — важлива умова успішної взаємодії та налагодження особистісних стосунків. Первинними ознаками зародження просоціальних форм поведінки є підвищена увага дітей до несправедливого розподілу. Якщо перші прояви незгоди виявляються у формі підвищення зосередженості, то пізніше неприйняття ідеї несправедливого розподілу висловлюється у формі оціночних суджень, які використовуються як для позначення процесу та результатів ресурсного обміну, так і його учасників. Віковий генезис справедливого обміну має декілька ліній, у розвитку яких простежується гетерохронність. Діти рано усвідомлюють принципи справедливого розподілу, але протягом всього раннього і дошкільного дитинства віддають перевагу власним інтересам. Природні ресурси щедрої, гуманної, соціально корисної поведінки можуть розвинути у процесі соціалізації під впливом стимулюючих і коригуючих програм. Завданням подальших психологічних досліджень є простеження динамічних процесів справедливого обміну як важливої лінії просоціального розвитку особистості упродовж усіх періодів онтогенезу.

Список використаних джерел і літератури

1. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : моногр. / Р. В. Павелків. — Рівне : Волин. обереги, 2004. — 247 с.
2. Gummerum M. To give or not to give: children's and adolescents' sharing and moral negotiations in economic decision situations / M. Gummerum, M. Keller, M. Takezawa, J. Mata // *Child Dev.* — 2008 — Vol.79(3) — pp.562-576.
3. Rochat P. Fairness in Distributive Justice by 3-and 5-Year-Olds Across Seven Cultures / P. Rochat, M. D. G. Dias, G. L. T. Broesch, C. Passos-Ferreira, A. Winning, B. Berg // *Journal of Cross-Cultural. Psychology* — 2009. — Vol. 40. — Number 3. — pp. 416-442.
4. Sloane S Do infants have a sense of fairness? / S. Sloane, R. Baillargeon, D. Premack // *Psychological Science.* — 2012. — Vol. 23, Is 2. — pp. 196-204.
5. Sommerville J. A. The Development of Fairness Expectations and Prosocial Behavior in the Second Year of Life / Jessica A. Sommerville, Marco F. H. Schmidt, Jung-eun Yun and Monica Burns // *Infancy*, 2013 — Vol. 18 (1). — pp.40-66.

References

1. Pavelkiv R. V. Rozvytok moralnoji svidomostita samosvidomosti u dytyačomu vici : Monohr. / R. V. Pavelkiv. — Rivne : Volyn. oberehy, 2004. — 247 с.
2. Gummerum M. To give or not to give: children's and adolescents' sharing and moral negotiations in economic decision situations / M. Gummerum, M. Keller, M. Takezawa, J. Mata // *Child Dev.* — 2008 — Vol.79(3) — pp.562-576.
3. Rochat P. Fairness in Distributive Justice by 3-and 5-Year-Olds Across Seven Cultures / P. Rochat, M. D. G. Dias, G. L. T. Broesch, C. Passos-Ferreira, A. Winning, B. Berg // *Journal of Cross-Cultural. Psychology* — 2009. — Vol. 40. — Number 3. — pp. 416-442.

4. Sloane S Do infants have a sense of fairness? / S. Sloane, R. Baillargeon, D. Premack // Psychological Science. — 2012. — Vol. 23, Is 2. — pp. 196–204.
5. Sommerville J. A. The Development of Fairness Expectations and Prosocial Behavior in the Second Year of Life / Jessica A. Sommerville, Marco F. H. Schmidt, Jung-eun Yun and Monica Burns // Infancy, 2013 — Vol. 18 (1). — pp.40–66.

Корчакова Н. В.

кандидат психол. наук, доцент, докторант

Национального педагогического университета им. П. М. Драгоманова

**СПРАВЕДЛИВОСТЬ РЕСУРСНОГО ОБМЕНА КАК ЛИНИЯ
ВОЗРАСТНОГО ГЕНЕЗИСА ПРОСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ**

Резюме

Статья посвящена вопросам возрастного генезиса одной из форм просоциального поведения — ресурсного обмена в форме дарения и распределения. Обсуждаются вопросы истории проблемы, этапы ее становления, особенности изучения психологии обмена на начальном и современном этапах. Анализируются истоки справедливого распределения, первичные реакции детей на несправедливость, развитие когнитивно-мотивационных основ просоциального поведения в ситуациях распределения ресурса, возрастные особенности понимания справедливого обмена и соблюдение этого принципа в реальном поведении детей и молодежи.

Ключевые слова: просоциальное поведение, справедливость, ресурсный обмен, принцип равенства.

Korchakova N. V.

candidate of Psychological Science, Associate Professor,

Doctoral Student of National Pedagogical Dragomanov University

**EQUITY OF RESOURCE EXCHANGING AS A COURSE
OF AGE GENESIS OF PROSOCIAL BEHAVIOUR**

Abstract

Prosocial self-expression unite a large range of phenomena, from the simplest acts of assistance to the sacrificial behaviour for the benefit of another person or community. In the most general terms, all socially valuable actions are divided into three groups: instrumental help, empathy, exchanging. Prosocial actions of exchanging include personality's voluntary transfer of own resources in the form of gift or equitable distribution. The study of age features of these abilities has a unique significance for understanding processes of personality social development. The issue of age genesis resource exchanging was singularized recently. Two periods can be distinguished in its development namely the original and contemporary. They differ in directing of study and its results. In the first stage the attention of psychologists was focused on the study of children's conception systems in the area of resource exchanging and prosocial reflections. Experimental studies were aimed at studying the cognitive-motivational component of prosociality and development of moral consciousness in a broad age range. Psychological observations of recent years are focused on the origins of equitable exchanging strategy. State of attention of children while decoding situations of equitable-inequitable distribution character, value judgments as to the

suggested patterns of behaviour of subject, verbal prognosis for their own behaviour in situations of potentially prosocial context, emotional expressions in situations of problematic resource exchanging are studied as criteria indicators of ontogenetic early forms of prosociality.

Key words: prosocial behaviour, equity, resource exchanging, principle of equality.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2015

УДК 159.911.2(040.3)

Курова Анастасія Володимирівна

здобувач кафедри диференціальної і спеціальної психології

ОНУ імені І. І. Мечникова

e-mail: nastusha-k@ukr.net

ORCID iD 0000–0001–6595–492X

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ЖИТТЯМ ТА СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена аналізу проблеми задоволеності життям та суб'єктивного благополуччя особистості, яке виступає об'єктом дослідження психології, соціології, філософії та інших наук, що досліджують різні аспекти життєдіяльності людини. Суб'єктивне благополуччя розглядається з точки зору її внутрішньої структури — когнітивного, емоційного та мотиваційно-поведінкового компонентів.

Ключові слова: задоволеність життям, щастя, благополуччя, фізичне благополуччя, матеріальне благополуччя, душевний комфорт, задоволення.

Постановка проблеми. Задоволеність або незадоволеність життям означає багато вчинків суб'єкта, різні види його діяльності і поведінки: побутові, економічні, політичні. Ці переживання виступають значимим чинником стану суспільної свідомості, групових настроїв, очікувань, стосунків у суспільстві. Без їх урахування неможливо будувати науково обґрунтовану соціальну політику, соціальне управління, соціальне планування. Задоволеність життям безпосередньо впливає на настрій, психічний стан, психологічну стійкість особистості. Значення цього важливого феномена досить добре усвідомлене і у буденній свідомості, і в науці. В той же час у багатьох наукових роботах задоволеність життям трактується як досить простий феномен, як деяка оцінка, якою людина характеризує свою поточну життєву ситуацію. Не ставлячи під сумнів можливість отримання такої оцінки від респондента (при психологічному дослідженні), необхідно помітити, що за нею стоїть широкий спектр переживань суб'єктивного благополуччя особистості. Різні аспекти суб'єктивного благополуччя, внутрішня структура цього особистісного феномена рідко виступали предметом психологічного дослідження.

Мета статті — теоретичний аналіз проблеми суб'єктивного благополуччя особистості та виділення основних компонентів цього феномена.

Результати дослідження. Для характеристики стану суб'єктивного світу особистості в аспекті його сприятливості в науці використовують різні поняття: задоволеність життям, емоційний комфорт, благополуччя, переживання (відчуття) щастя тощо.

Аналіз наукової літератури показав, що щастя є феноменом, який значною мірою належить екзистенціальному аспекту буття особистості, сприйняттю і розумінню світу в цілому. У цьому понятті прихована без-

ліч протиріч. За емпіричними даними психологічних досліджень поняття «щастя» і «нещастя» майже повністю незалежні один від одного [1; 2; 4]. Переживання щастя має значну культуральну і етнічну обумовленість. Так, наприклад, в соціологічних опитуваннях виявлено, що найчастіше людей, що відчують собі щасливими, можна зустріти в Індії і найрідше — в Швеції [2]. Отже, рівень життя, якість життя роблять лише малий вплив на переживання власної щасливості. Немає достатніх підстав розглядати його як досить конструктивний, з широкими можливостями використання. Зокрема, М. Аргайл рідко використовує це поняття. Він стверджує, що щастя можна розглядати як усвідомлення своєї задоволеності життям або як частоту і інтенсивність позитивних емоцій [2]. І. А. Джидарьян досліджувала уявлення про щастя, характерні для буденної свідомості. Вона показала, що на відміну від інших людських цінностей, щастя не має самодостатньої і самообоснованої суті в тому смислі, що міститься і ніби то проходить через усі інші цінності, «висвітлюючись» ними, будучи результатом, побічним продуктом їх реалізації» [3]. Цінності щастя включають найрізноманітніші за змістом і предметною спрямованістю життєві блага і духовно-моральні орієнтації. Виявилось, що щасливу людину найчастіше визначають як благополучну в сім'ї і особистому житті. Це підтверджує конструктивний потенціал, а може, і універсальний характер поняття «благополуччя».

«Задоволення» і «задоволеність» — поняття з дуже широким значенням, поширене в науці і у зв'язку з цим має область визначення з розмитими межами: пишуть про задоволеність життям в цілому і про задоволеність стосунками з конкретною людиною незалежно від міри значущості цієї людини для особистості; задоволення можна відчувати від подій дуже різного за значимістю для особистості масштабу [3].

У науковій літературі за даною проблемою можна зустріти словосполучення «емоційний комфорт», ми його також використовуємо в контексті нашого дослідження. На наш погляд, цей вираз має метафоричний зміст, що утрудняє його використання як одного з центральних понять при описі суб'єктивного світу особистості. У більшості наукових джерел комфорт тлумачиться досить безперечно — як зручність, зручні умови [1; 3; 4].

У поняття «благополуччя» є досить ясне значення, його трактування значною мірою схожі або збігаються в різних наукових дисциплінах і буденній свідомості. Благополуччя і почуття благополуччя дуже значимі для всього суб'єктивного (внутрішнього) світу особистості. Невипадкове поняття благополуччя узято Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) в якості основного для визначення здоров'я. У ньому здоров'я — стан повного фізичного, розумового і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів. На думку експертів ВООЗ, благополуччя більшою мірою обумовлене самооцінкою і почуттям соціальної приналежності, аніж біологічними функціями організму. Воно пов'язане з реалізацією фізичних, духовних і соціальних потенцій людини.

Суб'єктивне благополуччя виступає й категорією суб'єктивності людини, в якій злито воедино і сприйняття, і оцінку, і ставлення, і інші

процеси, обумовлені зовнішніми і внутрішніми детермінантами; йдеться, передусім, про суб'єктивність стосунків особистості. Водночас необхідно відзначити, що своєрідний, специфічно цілісний внутрішній світ людини, який має свої закономірності, свої тенденції розвитку виникає на основі об'єктивних зв'язків і умов [3]. З іншого боку, об'єктивування внутрішнього світу в поведінці, діяльності, по суті, і стає основою для переживання благополуччя або неблагополуччя. Н. Бредберн, Р. Райан та Е. Дісі, К. Ріфф, Е. Дінер, А. Вотерман, досліджуючи проблему суб'єктивного або психологічного благополуччя особистості, пропонують його узагальнену модель, що включає шість складових: позитивне ставлення до себе і свого минулого життя (самоприйняття), наявність цілей і занять, що надають життю смисл (цілі в житті), здатність виконувати вимоги повсякденного життя (управління докільям), почуття постійного розвитку і самореалізації (особистісне зростання), довірчі стосунки з іншими (позитивні стосунки з іншими), здатність наслідувати власні переконання (автономність) [цит. за 2].

Але, незважаючи на це, поняття суб'єктивного благополуччя є неоднозначним. Спираючись на відомі дослідження в області суб'єктивного благополуччя і щастя (І. О. Джидарьян, С. Л. Рубінштейн та ін.), можна виділити такі психологічні ознаки суб'єктивного благополуччя особистості:

1. Суб'єктивність: це означає, що суб'єктивне благополуччя існує у середині індивідуального досвіду.

2. Позитивність виміру: суб'єктивне благополуччя — ця не просто відсутність негативних чинників, що характерно для більшості визначень психічного здоров'я; потрібна наявність певних позитивних показників.

3. Глобальність виміру: суб'єктивне благополуччя зазвичай включає глобальну оцінку усіх аспектів життя особистості в період від декількох тижнів до десятків років.

Саме суб'єктивне ставлення особистості до життя, його колізій і змін визначає душевне і моральне задоволення власним життям.

Суб'єктивне благополуччя особистості є складним соціально-психологічним утворенням, що включає емоційні, когнітивні і конативні компоненти, формується в процесі соціально-психологічної діяльності, в системі реальних ставлень особистості до об'єктів навколишньої дійсності і складається на основі соціально-психологічних настанов, цінностей, стратегій поведінки. Когнітивний компонент суб'єктивного благополуччя виникає при цілісній відносно несуперечливій картині світу у суб'єкта, розумінні поточної життєвої ситуації. Дисонанс в когнітивну сферу особистості вносить суперечлива інформація, сприйняття ситуації як невизначеної, інформаційна або сенсорна депривація. Емоційний компонент суб'єктивного благополуччя проявляється як переживання, що об'єднує почуття, які обумовлені успішним (чи неуспішним) функціонуванням усіх сторін особистості. Дисгармонія у будь-якій сфері особистості викликає одночасно і емоційний дискомфорт. Саме у ньому досить повно відбито неблагополуччя в різних сферах особистості.

В дослідженні суб'єктивного благополуччя особистості особливе місце належить відповідності актуальних (або таких, що актуалізуються) потреб суб'єктивним можливостям з їх задоволення. Припускається, що рівень благополуччя відповідає задоволенню потреб різного рівня:

1) вітальним (біологічним) потребам;

2) соціальним потребам у вузькому і власному смислі слова (оскільки соціально опосередковані усі спонуки людини), які включають прагнення належати до соціальної групи (спільності) і займати в цій групі певне місце, користуватися прихильністю і увагою оточуючих, бути об'єктом їх пошани та любові;

3) ідеальним потребам пізнання навколишнього світу і свого місця в ньому як шляхом привласнення вже наявних культурних цінностей, так і шляхом відкриття абсолютно нового, невідомого попереднім поколінням.

Така структура повністю відповідає концепції А. Маслоу, в якій наголошується, що ступінь самоактуалізації особистості відповідає ієрархічній структурі потребової сфери (в її основі розташовані біогенні потреби, потім психофізіологічні, соціальні, вищі і найвищу позицію в ній займають так звані «мета-потреби»). Істотно для розуміння суб'єктивного благополуччя те, що в теорії А. Маслоу підкреслюється «перехідність» від однієї потреби до іншої як результат задоволення першої [цит. за 1].

На суб'єктивне благополуччя особистості впливають внутрішні (ціннісні і смислові утворення особистості, соціально-психологічні настанови, стратегії поведінки) і зовнішні (умови соціалізації) чинники.

Поняття «суб'єктивність» відбиває характеристики внутрішнього світу людини; відповідно, коли йдеться про суб'єктивне благополуччя, необхідно особливо звернути увагу на характер встановлення самою людиною (суб'єктом) зв'язків між відзеркалюваними оцінними характеристиками зовнішніх об'єктів і явищ, включаючи і об'єктивні ефекти власної поведінки (зовнішні інстанції), і характеристиками внутрішнього світу (внутрішні інстанції).

Соціально-психологічний аналіз суб'єктивного благополуччя припускає розгляд цього явища в усій сукупності зовнішніх і внутрішніх інстанцій, системі соціальних зв'язків і стосунків особистості. Як відмічав Б. Ф. Ломов, у соціальній психології суб'єктивність розкривається через аналіз особистості, передусім особистісних ставлень індивіда до соціальних подій.

Йдеться не просто про переживання благополуччя або неблагополуччя, але про ті процеси, які певною мірою є його детермінантами і які самі опиняються під впливом суб'єктивно переживаного благополуччя. Як відомо, взаємовідносини людини з іншими, її поведінка і професійна діяльність схильні до впливу з боку системи ставлень. Особистість і характеризується як система ставлень (В. М. Мясіщев). В цьому смислі набуває особливого значення теза про те, що ставлення людини представляють свідомий, вибіркоковий, заснований на досвіді, психологічний зв'язок її з різними сторонами об'єктивної дійсності. Цей зв'язок виражається в її діях, реакціях і переживаннях [2].

Існують об'єктивні показники: уявлення про власне благополуччя або благополуччя інших людей, оцінка благополуччя спирається на об'єктивні критерії благополуччя, успішності, показники здоров'я, матеріального достатку тощо. Останні роблять певний вплив на переживання благополуччя. Але це переживання значною мірою обумовлене особливостями ставлення особистості до себе, навколишнього світу в цілому та його окремим сторонам. Усі зовнішні чинники благополуччя при будь-яких об'єктивних характеристиках за самою природою психіки не можуть впливати на переживання благополуччя безпосередньо, але лише через суб'єктивне сприйняття і суб'єктивну оцінку, які обумовлені особливостями усіх сфер особистості.

Інакше кажучи, благополуччя особистості за своєю природою є передусім суб'єктивним. Об'єктивних (зовнішніх) показників якості життя людини, ймовірно, може бути досить для багатьох економічних досліджень, але для психолога суб'єктивна сторона буття особистості має первинне значення як предмет дослідження.

Незважаючи на значну роль суб'єктивних чинників у благополуччі (чи неблагополуччі) особистості, навряд чи можливо повністю ототожнювати поняття благополуччя і суб'єктивного благополуччя — за ними стоять різні, хоча і близькі, компоненти. Внаслідок цього ми вважаємо доцільним додавати визначення «суб'єктивне» до поняття «благополуччя» при визначенні теми обговорення або предмета вивчення.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, суб'єктивне благополуччя необхідно інтерпретувати як узагальнене і відносно стійке переживання, що має особливу значущість для особистості. Воно є важливою складовою частиною домінуючого психічного стану. По цих причинах поняття суб'єктивного благополуччя виділене серед близьких до нього за змістом і узятю в даній статті як основне.

Вище підкреслювалося, що суб'єктивне благополуччя — феномен, обумовлений чинниками різної природи, він є предметом дослідження не тільки в психології. Для психолога ж суб'єктивне благополуччя виступає, перш за все, як переживання, як важлива детермінанта настрою. В останньому воно виявляється найяскравіше. У психологічному вивченні суб'єктивного благополуччя в центрі уваги повинні знаходитися всі пов'язані з ним характеристики емоційної сфери особистості. І суб'єктивне благополуччя, і настрої є складними психічними феноменами, яким, з одного боку, властиві множинні прояви в психіці, а з іншого — вони самі відчувають вплив великого числа чинників. Одні лише рівневі характеристики (цілком благополучний або не цілком благополучний індивід, підвищений або знижений у нього настрої) не можуть розкрити достатньо повно всю картину цих особистісних явищ.

Подальші перспективи дослідження полягають у створенні моделей суб'єктивного благополуччя особистості майбутнього психолога.

Список використаних джерел і літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. — М.: Педагогика, 1980. — 234с.
2. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. — СПб.: Питер, 2003. — 324с.
3. Джидарьян И. А. Проблема общей удовлетворенности жизнью: теоретическое и эмпирическое исследование / И. А. Джидарьян, Е. В. Антонова // Сознание личности в кризисном обществе. — М.: Педагогика, 1995. — С. 76–94.
4. Куликов Л. В. Детерминанты удовлетворенности жизнью / Л. В. Куликов // Общество и политика. — Изд-во СПб ун-та, 2000. — С.476–510.

References

1. Abul'hanova-Slavskaja K. A. Dejatel'nost' i psihologija lichnosti [*Activity and Psychology of personality*]. Moscow: Pedagogika, 1980. 234 p.
2. Argajl M. Psihologija schast'ja [*Psychology of Happiness*]. Saint -Petersbourg: Piter, 2003. 324 p.
3. Dzhidar'jan I. A. Problema obshhej udovletvorennosti zhizn'ju: teoreticheskoe i jempiricheskoe issledovanie, Soznanie lichnosti v krizisnom obshhestve [Problem of general satisfaction of life: theoretical and empirical investigation, *Consciousness of personality in crisis society*]. Moscow: Pedagogika, 1995, pp. 76–94.
4. Kulikov L. V. Determinanty udovletvorennost'ju zhizn'ju, Obshhestvo i politika [Determinants of satisfaction of life, *Society and Politics*]. Saint -Petersbourg: Izd-vo SPb un-ta, 2000, pp.476–510.

Курова Анастасия Владимировна

соискатель кафедры дифференциальной и специальной психологии
ОНУ имени И. И. Мечникова

УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ ЖИЗНЬЮ И СУБЪЕКТИВНОЕ БЛАГОПОЛУЧИЕ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена анализу проблемы удовлетворенности жизнью и субъективного благополучия личности, которые выступают в качестве объекта исследования в психологии, социологии, философии и других науках, исследующих различные аспекты жизнедеятельности человека. Субъективное благополучие рассматривается с точки зрения его внутренней структуры — когнитивного, эмоционального и мотивационно-поведенческого компонентов.

Ключевые слова: удовлетворенность жизнью, счастье, благополучие, физическое благополучие, материальное благополучие, душевный комфорт, удовлетворенность.

Kurova Anastasyia

applicant of the department of the differential and special psychology
Odessa I. I. Mechnikov national university

THE SATISFACTION OF LIFE AND THE SUBJECTIVE WELL-BEING OF A PERSONALITY

Abstract

Various definitions are used in science to describe the state of an individual subjective world in the aspect of its perception: satisfaction of life, emotional comfort, well-being, experience (feeling) of happiness, etc. Thus, «happiness» is a phenomenon that mostly belongs to an individual existential aspect of a human being, to the perception and in general to the understanding of the world and human nature; pleasure, satisfaction and emotional comfort are concepts with general meaning and without strict limits, in many scientific researches they are interpreted as comfortable living conditions. The notions of ‘well-being’ and ‘sense (feeling) of satisfaction’ are very important for the whole subjective (inner) world of a personality. The subjective well-being appears as a category of a human subjectness, where are combined perception, appreciation, attitude and other processes that are determined by external and inner factors; first of all we are talking about the subjectivity of relations of a personality. The main psychological features of the subjective well-being of a personality are subjectivity (the subjective well-being exists inside the individual experience), the positivity of perception (the subjective well-being is not only the absence of negative factors, definite positive signs should be presented), global appreciation (the subjective well-being generally includes global appreciation of all aspects of life of a personality during some weeks or decades of years). The subjective well-being of a personality is a compound socio-psychological formation, that includes emotional, cognitive and conative components, it is formed during socio-psychological activity, in the system of actual attitude of a personality towards the surrounding objects and it is based upon socio-psychological aims, values and behavioral strategies. The subjective well-being of a personality is influenced by inner (value and meaningful human formations, socio-psychological aims, behavioral strategies) and external factors (the conditions of socialization).

Key words: satisfaction of life, happiness, well-being, physical well-being, material prosperity, mental comfort, pleasure.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2015

УДК 159.9

Кушнир Ольга Александровна

кандидат педагогических наук,

доцент кафедры безопасности полётов Кировоградской лётной академии

Национального авиационного университета,

25005, г. Кировоград, ул.Добровольского, 1, центр общественных связей КЛА

НАУ, e-mail: csgslau@mail.ru

ORCID 0000–0001–5521–9198

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ В СТРУКТУРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАДЁЖНОСТИ ЛЁТНОГО СОСТАВА И ПУТИ ЕЁ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СРЕДСТВАМИ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ

Статистика расследования авиационных происшествий мировой гражданской авиации указывает на то, что в системе профессиональной подготовки лётного персонала, несмотря на значительные меры по её совершенствованию, на современном этапе продолжают оставаться риски, связанные с профессиональной надёжностью будущих пилотов.

Установлено, что основой рационального мышления и конструктивного поведения пилотов под воздействием эмоциогенных факторов (т. е. их профессиональной надёжности) является способность к регуляции собственных эмоциональных состояний. Иными словами — эмоциональная или стрессоустойчивость.

Выявлена зависимость уровня эмоциональной устойчивости от психофизиологических особенностей каждого индивида и ряда его личностных характеристик. Доказано, что личностные характеристики, обеспечивающие высокий уровень эмоциональной устойчивости, поддаются формированию и развитию средствами теоретической подготовки.

Определены направление и структура дальнейших исследований, обеспечивающих разработку системы целенаправленных психолого-педагогических воздействий на профессиональную надёжность будущих пилотов в сфере обеспечения её профессионально важных качеств.

Ключевые слова: будущие пилоты, профессиональная надёжность, эмоциональная устойчивость, лётная деятельность, профессионально-психологический отбор, стресс, эмоциогенные факторы, личностные характеристики.

Постановка проблемы. Лётная работа относится к самым сложным видам профессиональной деятельности человека, так как протекает в условиях повышенного психоэмоционального напряжения. Автоматизация процессов пилотирования самолёта и повышение степени отказоустойчивости современных воздушных судов не снизили требований к эмоциональной устойчивости пилотов, а наоборот — усложнили механизмы протекания стрессовых реакций при возникновении особых случаев полёта. В таких условиях возникла необходимость более глубокого исследования роли эмоциональной устойчивости в структуре профессиональной надёж-

ности лётного состава и усилению мер по повышению её уровня в процессе профессиональной подготовки будущих пилотов.

Анализ последних исследований и публикаций. Анализ расследований авиационных катастроф, происходящих во всём мире в последние годы, указывает на то, что преобладающей основной причиной их возникновения являются недостатки профессиональной надёжности членов лётных экипажей. Более того — прослеживается тенденция увеличения удельного веса негативных событий, обусловленных нестандартными действиями персонала. Системный анализ причин ошибочного действия пилота (специалиста) при расследовании авиационного происшествя, разработанный В. В. Козловым, позволил аргументированно доказать, что пилот является всего лишь исполнителем ошибочного действия, основная причина которого скрывается в виде недостатков наземных компонентов авиационной системы [3, с.67]. А. А. Ворона, Д. В. Гандер, В. В. Козлов, Р. Н. Макаров, В. А. Пономаренко и другие эксперты доказали, что в основе профессиональной надёжности лётного состава лежат профессионально важные качества, наличие которых обеспечивается как профессионально-психологическим отбором, так и последующим целенаправленным формированием средствами профессиональной подготовки. Структуру, особенности и алгоритмы диагностики и формирования этих качеств исследовали такие современные учёные, как В. А. Бодров, В. В. Лапа, Н. А. Лемещенко Р. Н. Макаров, Н. И. Плотников, В. А. Пономаренко и другие. Высокую эффективность подтвердили разработанные подходы формирования профессионально важных качеств средствами тренажёрной (Е. А. Дервянко, Ю. В. Воронцов, Н. О. Кобельков, В. Г. Кодола, В. Г. Кузнецов, В. Г. Мыльников, И. Н. Найдёнов, Е. И. Шерышев и многие другие) и специальной физической (К. И. Брыков, Т. Т. Джамгагаров, А. А. Горелов, Ю. К. Демьяненко, Р. Н. Макаров, В. Л. Марищук и другие) подготовок. Высоких результатов в области авиационной педагогики и психологии достигли А. А. Благинин, С. С. Бубнова, Н. Д. Завалова, Р. Н. Макаров, Н. В. Якимович и многие другие. Однако при этом, по мнению многих исследователей проблемы, до настоящего времени не все возможности теоретической подготовки в области формирования нетехнических навыков лётного состава реализованы. Среди основных причин такого положения дел то, что человеческие ресурсы экипажа имеют очень сложную, слабо изученную динамику, а программы подготовки, технические системы пока еще очень механистичны и едва вписываются в такой сложный феномен, каким является человек [8, с.226]. Заслуженный лётчик-испытатель А. Земляной указывает на то, что достижения в области вычислительной техники, существенное улучшение качеств и надежности датчиков параметров полета (включая местоположение воздушного судна), положений рычагов управления и управляющих поверхностей самолета, совершенствование конструкции силовых приводов рулей, появление электронных индикаторов для отображения пилотажно-навигационной информации — все это обусловило, с одной стороны, значительное расширение функциональных возможностей систем автоматического управления полетом, а

с другой — существенные изменения в процессах восприятия летчиком приборной (инструментальной) информации, стремительное многократное усложнение структуры его интеллектуальной деятельности [2]. Таким образом, новые условия пилотирования самолёта требуют разработки, научного обоснования и внедрения в систему профессиональной подготовки будущих пилотов новых психолого-педагогических подходов формирования их профессиональной надёжности.

Цели статьи: проанализировать степень значения эмоциональной устойчивости в структуре профессиональной надёжности лётного состава; обосновать необходимость активизации усилий по разработке, научному обоснованию и внедрению в систему профессиональной подготовки будущих пилотов новых психолого-педагогических подходов совершенствования эмоциональной устойчивости; определить приоритетные пути её совершенствования средствами теоретической подготовки.

Изложение основного материала. С первых дней появления лётных специальностей вопрос о структуре профессиональной надёжности её носителей встал очень остро, так как цена ошибок и несоответствий требованиям деятельности в этой сфере труда несоизмеримо велика. Обнаружилось, что далеко не каждый физически здоровый человек может стать хорошим пилотом и что для успешного овладения лётным делом он должен обладать определенными психофизиологическими качествами, то есть возник вопрос о необходимости практической оценки профессиональной пригодности, проведения психологического отбора лётного состава [1]. Для претендентов на освоение лётной специальности был разработан и внедрён профессионально-психологический отбор, который в значительной мере решал проблемы психофизиологического обеспечения лётной работы. К сожалению, на современном этапе по ряду объективных причин только средствами профессионально-психологического отбора обеспечить соответствие претендента на лётное обучение требованиям лётной деятельности не представляется возможным. Более того, одновременно с техническим переоснащением воздушной техники происходит динамичная трансформация профессиограммы и психограммы процесса пилотирования. При этом с первых дней существования профессии «пилот» и до текущего момента вопрос эмоциональной устойчивости неизменно остается одним из самых актуальных в структуре профессиональной модели лётного состава. Было установлено, что именно эмоциональная устойчивость является фундаментом, на котором при возникновении особой ситуации в полёте могут быть реализованы остальные профессионально важные качества пилота. Таким образом, профессиональная надёжность пилота обеспечивается уровнем его эмоциональной устойчивости.

Понятие эмоциональной устойчивости не однозначно трактуется разными психологами. Так, некоторые авторы (Л. М. Аболин (1987), М. И. Дьяченко и В. А. Пономаренко (1990) и др.) рассматривают эмоциональную устойчивость как «устойчивость эмоций», а не функциональную устойчивость человека к эмоциогенным условиям. Другая точка зрения (Т. Рибо (1899), Е. А. Милеряна (1966, 1974), С. М. Оя (1969),

О. А. Черниковой (1980), Н. А. Аминова и ряда других) заключается в том, что эмоциональная устойчивость равнозначна эмоциональной стабильности, так как они говорят об устойчивости определенного эмоционального состояния.

Мы будем рассматривать эмоциональную устойчивость в контексте своего исследования как способность сохранять рациональное мышление и конструктивное поведение под воздействием эмоциональных факторов. Данная возможность человека не является однородной. Согласимся с мнением о том, что можно различить 3 уровня эмоциональной устойчивости: эмоционально-волевой (степень волевого владения человеком своими эмоциями), эмоционально-моторный (устойчивость психомоторики) и эмоционально-сенсорный (устойчивость сенсорных действий) [7]. Следовательно, ответственность за первый уровень эмоциональной устойчивости большей степенью ложится на систему профессиональной подготовки, а за следующие два — на профессионально-психологический отбор.

Бесспорно, что на базе одних совокупностей личностных черт и функциональных возможностей эмоциональная устойчивость будет формироваться эффективнее, на базе других — сложнее. Однако степень влияния её уровня на профессиональную надёжность требует активизации усилий. Более того, профессиональную надёжность пилота характеризует не столько уровень текущих показателей профессионально важных качеств, сколько их психоэмоциональные резервы, т. е. новые свойства, дающие возможность функционировать психофизическим системам на фоне воздействия экстремальных факторов как в нормальной среде [9]. Следовательно, усилия по целенаправленному формированию эмоциональной устойчивости тождественны процессу развития резервного потенциала профессионально важных качеств.

По определению Р. Н. Макарова, профессиональная надёжность пилота — это мера стабильности интеграции мотивационных, эмоциональных, интеллектуальных и психофизиологических компонентов деятельности, направленных на эффективное обеспечение профессиональных функций в экстремальных режимах, в заданное время [5].

Именно от психологической готовности пилота к экстремальным ситуациям зависит рациональность (или не рациональность) его поведения. Очевидно, что нерациональное поведение свидетельствует об эмоциональной неустойчивости.

В. А. Пономаренко указывает на то, что сила и продолжительность воздействия особой ситуации зависят от психического состояния человека, т. е. аварийная ситуация по своему содержанию может быть одной и той же, но формы её отражения в сознании индивидуума будут самые разнообразные [9, с.125]. Стресс является реакцией не столько на физические свойства ситуации, сколько на особенности взаимодействия между личностью и окружающим миром. Это в большой степени продукт наших когнитивных процессов, образа мыслей и оценки ситуации, знания собственных возможностей (ресурсов), степени обученности способам управления и стратегии поведения, их адекватному выбору [1, с. 97].

Таким образом, один из ведущих аспектов формирования эмоциональной устойчивости находится в плоскости освоения теоретических знаний о природе и специфике стресса, обученности рациональным способам мышления, управляющих эмоциональными состояниями.

Психолого-физиологическое содержание проблемы функциональной надежности обуславливается наличием таких специфических для человека функциональных систем организма, его свойств, как реактивность, адаптивность, изменчивость в ответ на воздействие факторов внешней и внутренней среды. С позиций же включения человека в сферу деятельности, обеспечения адекватного приспособления к содержанию и условиям трудового процесса эти свойства должны обладать, с одной стороны, определенной устойчивостью, стабильностью, а с другой — достаточной пластичностью, приспособляемостью к факторам деятельности [6]. То есть рациональность управления своими эмоциональными состояниями является тоже показателем профессиональной надёжности.

Эпидемиологические и клинические наблюдения свидетельствуют о том, что в человеческой популяции существует не менее 30 % индивидов, сохраняющих нормальные физиологические показатели даже при длительных и остро выраженных напряжениях. Все это указывает на то, что в живых организмах есть механизмы устойчивости к различного рода стрессам. Вследствие познания этих механизмов возможна выработка адекватных методов реабилитации, способных поднять устойчивость человека к воздействию стрессовых факторов (эмоциональную устойчивость) [10].

Особую значимость психоэмоциональная устойчивость приобретает на современных высокоавтоматизированных самолетах. Во время работы «автопилота» пилот находится в состоянии невысокого психофизиологического напряжения, поэтому внезапное возникновение особой ситуации вызывает его стремительный рост. Если у пилота низкая психоэмоциональная устойчивость, то вероятность возникновения стресса в этих условиях существенно возрастает [3].

На сегодня в арсенале экстремальной психологии существует целый ряд методик, направленных на тренировку навыка управления эмоциональными состояниями. Их авторы указывают на то, что способам преодоления стресса можно обучиться так же, как и любым другим навыкам, изучив ситуационные детерминанты, или «триггеры» стрессовой реакции, на основании чего в стрессовых ситуациях выбирать наиболее эффективные стратегии управления эмоциональными состояниями [11].

Для использования подобных методик в процессе теоретической подготовки будущих пилотов необходимо подготовить широкую информационную базу данных, характеризующую возможные особые ситуации в полёте в их разнообразии и непредсказуемости. Источником такой информации эффективно могут служить результаты расследования авиакатастроф, произошедших с типами воздушных судов, к эксплуатации которых готовятся обучающиеся [4].

Как показывает практика и ранее проведенные исследования в ГНИИ авиационной и космической медицины Минобороны РФ, реакция пилотов

на нештатную ситуацию бывает разной. Типы реакций на стрессор зависят от имеющегося уровня эмоциональной устойчивости. Группа риска — пилоты с низкой эмоциональной устойчивостью — характеризуется, прежде всего, нарушением функционирования психических систем: страдает восприятие (сужается поле зрения — «тоннельный» эффект — и замедляется скорость), падает темп переработки информации, ухудшается работа памяти, в частности, воспроизведение информации, хранящейся в ней, блокируется мыслительная деятельность и т. д. Пилот переходит с уровня сознательного регулирования своих действий на уровень рефлекторного регулирования, что осуществляется по принципу «стимул — реакция», т. е. воспринял сигнал — отреагировал на него. Ни о каком целенаправленном регулировании поведения и действий в таком состоянии не может быть и речи. Тем более исключается системное представление о происходящем. В результате надежность пилота падает, и он совершает ошибки [3].

Следовательно, обучение навыкам управления эмоциональными состояниями должно основываться на лично ориентированных подходах, так как степень эмоциональной устойчивости всегда индивидуальна и во многом зависит от физиологических особенностей и личностных характеристик.

К первым относятся тип нервной системы и гормональные особенности (люди с пониженным уровнем кортизола в крови менее подвержены воздействию стрессоров). Ко вторым — уровень самооценки, уровень субъективного контроля, уровень личностной тревожности, баланс мотивации достижения и избегания (люди, мотивированные на достижение чего-либо, легче переносят стрессовую ситуацию, чем люди, мотивированные на избегание неудач) [10].

Основой работы будущих пилотов над освоением методик управления эмоциональными состояниями является наличие у них навыков рефлексии, волевой регуляции деятельности и корректной мотивации.

Таким образом, эмоциональная устойчивость, как ключевой компонент профессиональной надёжности, находится в высокой степени взаимосвязи с уровнем интеллекта, навыками рефлексии и волевой регуляции деятельности, структуры мотивации и может совершенствоваться только целенаправленным воздействием на весь комплекс перечисленных профессионально важных качеств.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. Проблема совершенствования профессиональной подготовки будущих пилотов в области человеческого фактора на современном этапе не теряет своей актуальности и значимости. Совершенствование технических возможностей самолёта не снимает психоэмоциональной нагрузки на членов лётного экипажа, а наоборот — делает её ещё более сложной, что активизирует усилия по поиску средств совершенствования эмоциональной устойчивости пилотов.

При разнохарактерной трактовке понятия «эмоциональная устойчивость» в контексте мер по управлению безопасностью полётов наиболее оптимально рассматривать эмоциональную устойчивость как способность пилота обеспечивать эффективную деятельность по управлению воздушным судном под воздействием эмоциогенных факторов.

Обладателям одних физиологических особенностей добиваться такого результата легче, другим типам личности — сложнее. Однако система теоретической подготовки будущих пилотов должна обеспечить психологическую готовность каждого выпускника к работе под воздействием эмоциональных факторов.

Разработанные психологами методики должны быть адаптированы к теоретической подготовке будущих пилотов посредством использования результатов расследования реальных авиационных катастроф и другой информации об особенностях каждого этапа полёта, каждого вероятного условленного полётного задания и т. д. Дальнейшие исследования проблемы должны сформировать соответствующую базу данных с разработанными соответствующими методиками её использования для развития эмоциональной устойчивости будущих пилотов. А так же обеспечить разработку комплексной системы психолого-педагогических целенаправленных воздействий по формированию навыков волевой регуляции деятельности, самоконтроля, рефлексии, самодиагностики и т. д.

Список использованных источников и литературы

1. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности: [учебное пособие для вузов] / Вячеслав Алексеевич Бодров — М.: ПЕР СЭ, 2001. — 511 с.
2. Земляной А. Ф. КВС — летчик, а не оператор САУ. Чем обуславливается уровень профессионализма современного летчика / А. Ф. Земляной // международный авиационно-космический журнал «АВИАПАНОРАМА». — М.: ООО «Высокие технологии и инновации». — 2013. — № 2 (98).
3. Козлов В. В. Безопасность полётов: от обеспечения к управлению / В. В. Козлов. — М.: «Оперативная полиграфия», 2010. — 270 с.
4. Кушнир О. А. Формирование навыка построения ситуационной осознанности у будущих пилотов путём анализа моделей причинно-следственных связей произошедших авиакатастроф / О. А. Кушнир // науковий журнал «Молодий вчений». — Херсон: видавничий дім «Гельветика», 2014. — № 6 (09). Частина 2. — С.134–137.
5. Макаров Р. Н. Авиационная психология и педагогика / Р. Н. Макаров. — М.: Издательство Международной академии проблем человека в авиации и космонавтике, 2002. — 490 с.
6. Медведев В. И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов / В. И. Медведев. — Л.: Наука, 1982. — 104 с.
7. Платонов К. К. Психология летного труда / К. К. Платонов. — М.: Воениздат, 1960. — 351 с.
8. Плотников Н. И. Ресурсы воздушного транспорта: [моногр.] / Николай Иванович Плотников. — Новосибирск: Академия экономики и управления, 2003. — 328 с.
9. Пономаренко В. А. Психология человеческого фактора в опасной профессии / В. А. Пономаренко. — Красноярск: «Поликом», 2006. — 629 с.
10. Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / под общ. ред. Ю. С. Шойгу. — М.: «Смысл», — 2007. — 318 с.
11. Хлудова О. В. Психотехники по формированию стрессоустойчивости личности к экстремальным ситуациям (материалы для тренинга) / О. В. Хлудова. — Тамбов: Издательство ТГТУ, 2004. — 28 с.

References

1. Bodrov V. A. Psihologija professional'noj prigodnosti: [uchebnoe posobie dlja vuzov] / Vjacheslav Alekseevich Bodrov — M.: PER SJE, 2001. — 511 s.

- Zemljanoj A. F. KVS — letchik, a ne operator SAU. CHem obuslovlivaetsja uroven' profesionalizma sovremennogo letchika / A. F. Zemljanoj // mezhdunarodnyj aviacionno-kosmicheskij zhurnal «AVIAPANORAMA». — M.: OOO «Vysokie tehnologii i innovacii». № 2 (98) 2013.
- Kozlov V. V. Bezopasnost' poljotov: ot obespechenija k upravleniju. — M.: «Operativnaja poligrafija», 2010. — 270 s.
- Kushnir O. A. Formirovanie navyka postroenija situacionnoj osoznannosti u budushhijh pilotov putjom analiza modelej prichinno-sledstvennyh svyazej proizoshedshih aviakatastrof / O. A. Kushnir // naukovij zhurnal «Molodij vchenij». — Herson: vidavnichij dim «Gel'vetika», 2014. — № 6 (09). CHastina 2. — S.134–137.
- Makarov R. N. Aviacionnaja psihologija i pedagogika. — M.: «Izdatel'stvo Mezhdunarodnoj Akademii problem cheloveka v aviacii i kosmonavtike», 2002. — 490 s.
- Medvedev V. I. Ustojchivost' fiziologicheskijh i psihologicheskijh funkcij cheloveka pri dejstvii jekstremal'nyh faktorov / V. I. Medvedev. — L. : Nauka, 1982. — 104 s.
- Platonov K. K. Psihologija letnogo truda. — M. : Voenizdat, 1960. — 351s.
- Plotnikov N. I. Resursy vozdušnogo transporta : [monogr.] / Nikolaj Ivanovich Plotnikov. — Novosibirsk: Akademija jekonomiki i upravlenija, 2003. — 328 s.
- Ponomarenko V. A. Psihologija chelovecheskogo faktora v opasnoj professii. — Krasnojarsk: «Polikom», 2006. — 629 s.
10. Psihologija jekstremal'nyh situacij dlja spasatelej i pozharnyh. pod obshhej redakciej J U. S. SHoju. — M.: «Smysl», — 2007. — 318 s.
11. Hludova O. V. Psihotehniki po formirovaniju stressoustojchivosti lichnosti k jekstremal'nym situacijam (materialy dlja treninga). — Tambov: Izdatel'stvo TGTU, 2004. — 28 s.

Кушнір Ольга Олександрівна

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри безпеки польотів Кіровоградської льотної академії

Національного авіаційного університету

ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ У СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОЇ НАДІЙНОСТІ ЛЬОТНОГО СКЛАДУ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАСОБАМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

Резюме

Статистика розслідування авіаційних пригод у світовій цивільній авіації вказує на те, що в системі професійної підготовки льотного персоналу, незважаючи на значні заходи щодо її вдосконалення, на сучасному етапі залишаються численні ризики, пов'язані з професійною надійністю майбутніх пілотів.

Встановлено, що основою раціонального мислення та конструктивної поведінки пілотів під впливом емоційних факторів (тобто їх професійної надійності) є здатність до регуляції власних емоційних станів. Іншими словами — емоційна або стресова стійкість.

Виявлено залежність рівня емоційної стійкості від психофізіологічних особливостей кожного індивідууму та деяких його особистісних характеристик. Доведено, що особистісні характеристики, що забезпечують високий рівень емоційної стійкості, піддаються формуванню та розвитку засобами теоретичної підготовки.

Визначено напрямок й структуру подальших досліджень, спрямованих на розробку системи цілеспрямованих психолого-педагогічних впливів на професійну надійність майбутніх пілотів у сфері забезпечення її професійно важливих якостей.

Ключові слова: майбутні пілоти, професійна надійність, емоційна стійкість, льотна діяльність, професійно-психологічний відбір, стрес, емоційні фактори, особистісні характеристики.

Kushnir Olga Aleksandrovna

Ph.D.,

Associate professor of Flight Safety Department at Kirovograd Flight Academy of National Aviation University

EMOTIONAL STABILITY IN THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL RELIABILITY OF FLIGHT CREW AND THE WAYS OF ITS IMPROVEMENT BY MEANS OF THEORETICAL TRAINING

Abstract

Formulation of the problem. Contemporary conditions of the aircraft operation complicate the psychological structure of flight crew activities and exacerbate emotional stability of flight crew members. The need for a more detailed investigation of the role of emotional stability in the structure of professional reliability of flight crew has appeared, as well as the intensification of measures to master its level in the process of future pilots' training.

Analysis of recent research and publications. Since the appearance of this branch of knowledge, aviation psychologists examine the problem of emotional stability and the ways to master its level for future pilots. There are a number of researchers who have investigated the possibilities in this direction using simulation training (E. A. Derevyanko, Y. V. Vorontsov, N. O. Kobelkov, V. G. Kodola, V. G. Kuznetsov, V. G. Mylnikov, I. N. Naydenov, E. I. Sheryshev, etc.), while others examined physical and psychophysiological training. Psychological and pedagogical training also received considerable attention (K. I. Brykov, T. T. Dzhamagarov, A. A. Gorelov, Y. K. Demyanenko, R. N. Makarov, V. L. Marishchuk and others), however it was found that theoretical training has significant resources for the research in this direction.

Aims of the article: to analyse the degree of importance of emotional stability in the structure of professional reliability of flight crew; to justify the need to intensify efforts in order to develop new psychological and pedagogical approaches for improving emotional stability; identify the preferred ways of its improvement by means of theoretical training.

The main content of the article: At present, professional and psychological selection, used in aviation, due to a number of objective reasons does not solve the problem of ensuring compliance with the requirements of flight activity by the applicant.

Emotional stability of many modern future pilots requires improvement, since it is the basis of professional reliability.

Based on some innate features, emotional stability is formed better, whereas based on other features — worse, though it is the ability to maintain rational thinking and constructive behavior under the influence of emotiogenic factors.

Thus, one of the leading aspects of the formation of emotional stability is in acquiring theoretical knowledge about the nature and specificity of stress, trained with rational ways of thinking that control emotional states.

Psycho-emotional stability gains special significance in modern highly automated aircrafts and causes the need to intensify efforts for its formation and development for future pilots.

Conclusions and prospects for further research. Emotional stability as a key component of professional reliability, is highly related to the level of intelligence, skills of reflection and volitional regulation of activity, structure of motivation and can be improved only by means of targeted impact on the entire complex of these professionally important qualities.

The methodologies developed by psychologists should be adapted to the theoretical training of future pilots by means of using the results of the aircraft accidents investigation and other information about the features of each stage of flight, the probability of each complicated flight task, etc. Further research of this problem should form an appropriate database with developed appropriate methodologies of its use for the development of emotional stability of future pilots. As well as to ensure the development of a comprehensive system of psycho-pedagogical targeted impact on the formation of skills of volitional regulation, self-control, reflection, self-diagnosis, etc.

Стаття надійшла до редакції 09.03.2015

УДК 159.923.98

Либ И. И.

аспирантка кафедри общей психологии и психологии развития личности

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

e-mail: iralib7@rambler.ru

ORCID ID 0000–0001–5287–5659

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СУБЪЕКТОВ, НАЧИНАЮЩИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И УСПЕШНЫХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

В статье проводится исследование психологических особенностей девушек, начинающих предпринимательскую деятельность. Изучены доминирующий тип межличностных отношений, жизнестойкость, смысловые ориентации, социально-психологические установки, мотивация достижений. Показано, что психологический портрет девушек, начинающих предпринимательскую деятельность, отличается от психологического портрета успешных женщин-предпринимателей.

Ключевые слова: предприниматели, тип межличностных отношений, жизнестойкость, смысловые ориентации, социально-психологические установки, мотивация достижений.

Постановка проблемы. Предпринимательство как социально-экономическая активность индивида, связанная с риском и неопределенностью, творческим самосовершенствованием и самореализацией личности, имеющая инновационный характер и требующая большой энергии деятельности, формирует определенную модель личности. Характер предпринимательской деятельности влияет на критерии успешности в ней. И. Шумпетер, Д. Макклелланд, Р. Брокхаус, Дж. Роттер, П. Друкер, Дж. М. Кейнс, В. П. Позняков, Е. Б. Филинкова, А. Е. Чирикова, А. Е. Шорохова, С. Д. Максименко, Л. М. Карамушка, Т. П. Чернявская, В. В. Москаленко, А. Д. Витвицкая, Н. Ю. Худякова изучали психологическую сущность предпринимательства, психологические характеристики предпринимателей, проблемы успешности и повышения эффективности предпринимательской деятельности.

Цель статьи — провести сравнительное исследование субъектов, начинающих предпринимательскую деятельность, и успешных предпринимателей, а также изучить психологические особенности девушек, начинающих предпринимательскую деятельность.

Изложение основного материала. Согласно Л. Термену и К. Майлз, именно мужчины проявляют особый интерес к бизнесу и коммерции. Однако трансформации в социально-экономической жизни страны способствует активному включению (вынужденному или убежденному) в предпринимательскую деятельность многих современных женщин. Анализ исследований успешных в карьере женщин показал три существующих и

развиваючихся напрямлення. Перше відображає існуючий стереотип сприйняття підприємницького поведіння як переважно «мужського», а не «жіночого». В разі підприємницької діяльності жінки, як правило, зіткнулися з двома різними соціальними ролями — жіноча, обумовлена належністю жінки-підприємця до соціальної групи жінок, і чоловіча, обумовлена її належністю до соціальної групи підприємців-чоловіків. І, як наслідок, діяльність підприємців-чоловіків і підприємців-жінок по-різному сприймається і оцінюється суспільством, в тому числі і підприємцями-чоловіками, що складають на сьогоднішній день подавляючу більшість практично в усіх сферах українського бізнесу. Друге напрямлення в вивченні підприємців жінок демонструє увагу вчених до ролі роботи — сім'я, характерною для жінок. Багато дослідників вважають, що успішною кар'єрною реалізацією жінки перешкоджає її природна біологічна роль, пов'язана з необхідністю поєднання службових, шлюбних і батьківських функцій. Третє напрямлення присвячене вивченню особливостей жінок-підприємців. В межах цих досліджень встановлено, що жінці, що займається власним бізнесом, притаманні наступні особисті якості і характеристики: витривалість і витривалість, цілеспрямованість і акуратність, уважливість в роботі, розумність і гнучкість мислення, здатність до аналізу і оцінці, готовність до прийняття рішень, комунікабельність і соціальна компетентність.

На шляху самореалізації жінки в підприємстві стоять в більшій ступені соціально-культурні перешкоди, ніж біологічні. До числа соціально-психологічних факторів, що перешкоджають успішній самореалізації, вчені відносять гендерне розділення в сферах професійної діяльності, гендерну сегрегацію, різницю в поведінкових характеристиках, слабкість в емоційному контролі, підвищену ранимість, наявність страхів, гостро переживані невдачі і неуверенність в собі і др.

Незважаючи на наявність в українському суспільстві соціальних деформацій гендерних компонентів, кількість досліджень професійної самореалізації жінок зростає, дослідження гендерної проблематики знайшли відображення в працях О. І. Бондарчук, О. В. Вынославської, Т. В. Зайчикової, Т. В. Говорун, П. П. Горностая, Т. В. Данильченко, Л. М. Карамушки, О. М. Кикинежди, В. В. Москаленко, М. І. Пирен, М. Г. Ткальчак, Т. П. Чернявської. Однак в психології має місце дефіцит емпіричного матеріалу, а складність і багатогранність проблеми обумовили вибір теми нашого дослідження.

З метою рішення поставлених дослідницьких завдань в роботі використані наступні методики: Метод психологічної діагностики дослідження включав в себе: модифікований Л. Н. Собчик варіант інтерперсональної діагностики Т. Ліри (ДМО), яка представляє собою модифікований варіант інтерперсональної діагностики Т. Ліри; ме-

тодику «Шкала реактивної і личностної тривожності» (Ч. Д. Спилберг); методику «Діагностика мотивації досягнення» (А. Мехрабян); методику «Тест життєстійкості» (Д. А. Леонтьєв, Е. І. Рассказова); методику «Тест смисложизненних орієнтацій» (СЖО, Д. А. Леонтьєв); опросник «Мотивація успіха і боязнь невдачі» (А. А. Реана); методику «Діагностика соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребнісній сфері» (О. Ф. Потемкіна), методику визначення стрессостійкості і соціальної адаптації (Т. Холмс і Р. Раге); тест К. Томаса в модифікації Н. В. Гришиної для діагностики бажаного стилю поведінки людини в конфліктній ситуації.

В дослідженні брали участь 64 жінки-предприпимачки і 93 дівчата, починаючі предприпимачку діяльність.

В контексті індивідуально-личностного підходу ми встановили преобладаючий тип міжличностних відносин жінок-предприпимачок і дівчат, починаючих предприпимачку діяльність. В цих двох групах преобладає «власний — лідируючий» тип — 53 % і 32 % відповідно. Цей тип характеризується високою активністю; лідерськими якостями; швидкістю в прийнятті рішень з орієнтиром на власне судження; високим рівнем претензій; екстравертированністю. По індивідуально-типологічним особливостям досліджуваних можна віднести їх до гіпертипного типу і порівняти з сильним типом вищої нервової діяльності.

У 24 % жінок домінує «співпрацюючий — конвенціональний» тип міжличностних відносин. В вибірці успішних предприпимачок жінок типи «покорний — застенчивий» і «залежний — послухний» не виявлено. У 5 % і 6 % дівчат відповідно відмічено преобладання типів «покорний — застенчивий» і «залежний — послухний». Продемонстровані статистично значимі відмінності жінок-предприпимачок від дівчат по типам «власний — лідируючий», «незалежний — домінуючий», «прямолинійний — агресивний», «співпрацюючий — конвенціональний».

Вивчена внутріличностна конгруентність індивідів і констатовано, що у успішних жінок-предприпимачок відмінності виявлені по наступним типам: «власно-лідируючий» ($p < 0,003$), «залежний — послухний» ($p < 0,003$). У дівчат відмінності представлені тільки по типу: «недоверливо-скептичний» ($p < 0,05$), що свідчить про високу ступінь їх внутріличностної конгруентності.

Встановлено особливості смисложизненних орієнтацій, показано, що 47 % жінок і 71 % дівчат сприймають свою життя як цікаву і наповнену змістом. У більшості жінок-предприпимачок і у 55 % дівчат, починаючих предприпимачку діяльність, задоволеність самореалізацією представлена на середньо-високому рівні, т. є. вони прожитий відрізок життя оцінюють в цілому як успішний і продуктивний. Встановлено, що більшість жінок-предприпимачок (73 %) і тільки 32 % дівчат мають реалістичні цілі в майбутньому, які надають їм життя сенс, спрямованість і тимчасовість

перспективу, т. е. большинство испытуемых девушек живут сегодняшним или вчерашним днем, в иллюзорной уверенности в способности управлять жизнью. С помощью критерия Н Крускала-Уолиса показаны достоверно значимые различия по субшкале «Цели в жизни» ($p < 0,02$) между выборками женщин-предпринимателей и девушек.

Высокие показатели по аспектам «Локус контроля — Я» и «Локус контроля — жизнь» характеризуют женщин-предпринимателей как сильных личностей, обладающих достаточной свободой выбора, строящих свою жизнь в соответствии со своими целями. 29 % девушек с высоким уровнем и 53 % с средним уровнем верят в возможность контролировать события своей жизни (рис. 1). Вероятно, такая вера в контроль событий жизни связана с феноменами «юношеского максимализма» и «нереалистического оптимизма», достоверно значимые различия между выборками женщин-предпринимателей и девушек обнаружены по субшкале «Локус контроля — жизнь» ($p < 0,00$).

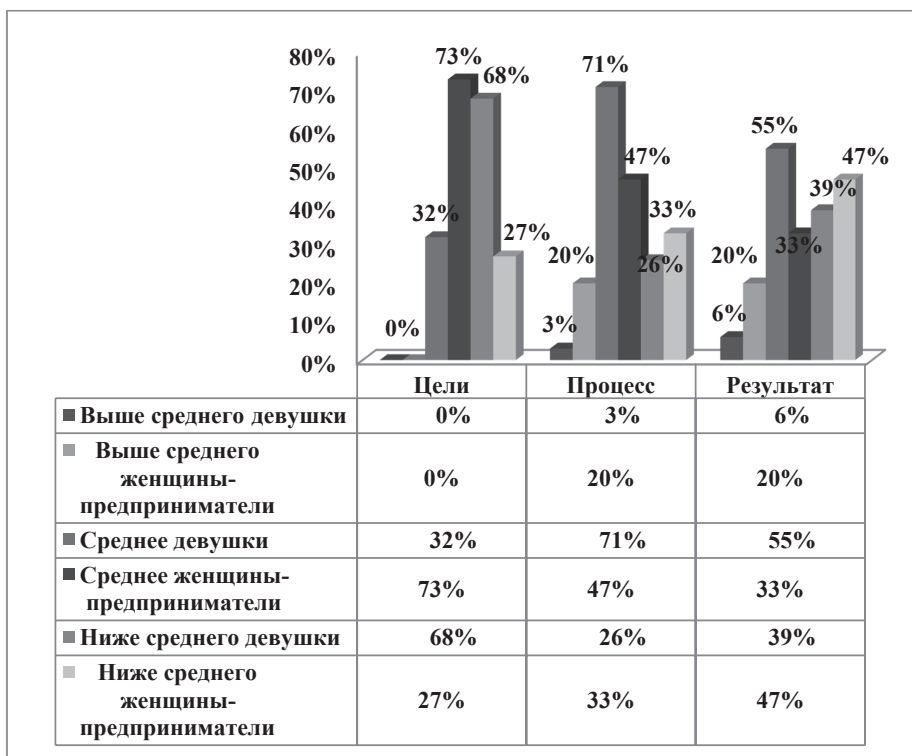

Рис. 1. Сравнительные показатели по субшкалам «Цели в жизни», «Процесс жизни», «Результативность жизни» у женщин-предпринимателей и девушек, начинающих предпринимательскую деятельность

У женщин-предпринимателей выражен средне-высокий уровень жизнестойкости: они чувствуют себя значимыми и достаточно ценными, полно-

стю включаються в рішення життєвих задач, незважаючи на наявність стресогенних факторів. У 54 % дівчаток показателі компонента контролю на низькому рівні, у 53 % — представлений середнь-низький рівень по компоненту «прийняття ризику»: дівчатка не готові вибирати власну діяльність і власний шлях і активно засвоюють позитивний або негативний досвід (рис. 2). Такі відмінності між вибірками жінок-власниць і дівчаток підтверджені використанням непараметричного критерію Н-Крускала-Уоліса по компоненту «прийняття ризику» ($p < 0,03$), по компоненту «контроль» ($p < 0,00$).

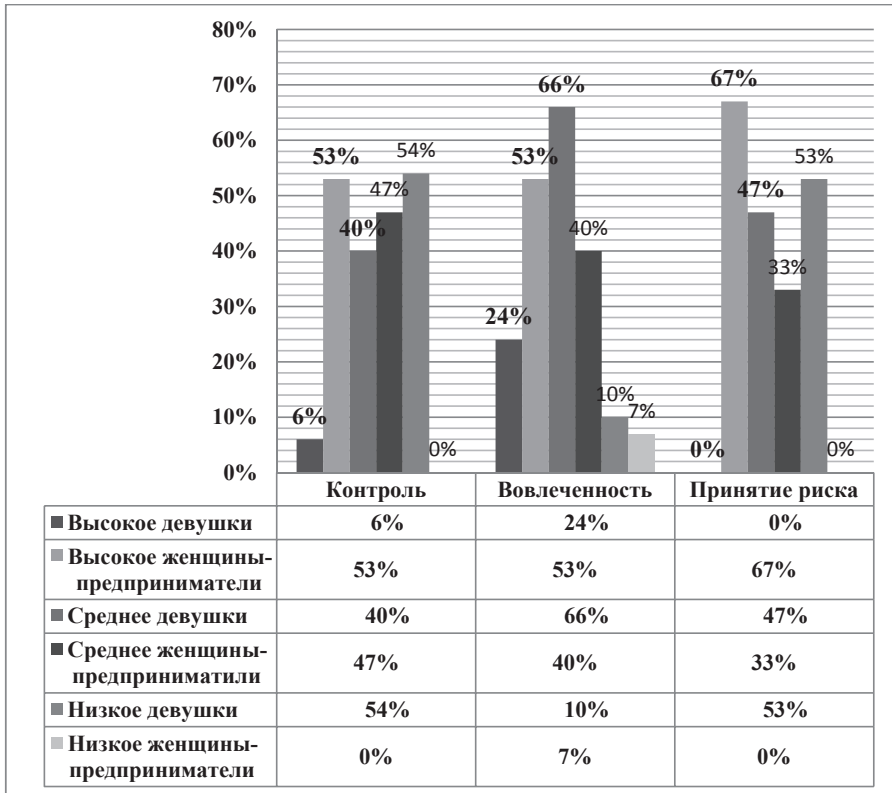

Рис. 2. Сравнительные показатели компонентов жизнестойкости у женщин-предпринимателей и девушек, начинающих предпринимательскую деятельность

Изучение социально-психологических установок в мотивационно-потребностной сфере показало, что у женщин профиль, состоящий из установок на процесс, результат, альтруизм, эгоизм, труд, деньги, свободу и не сбалансированный: явно преобладают установки на свободу (45 %) и результат (24 %), при низких значениях установок на альтруизм (2 %), эгоизм (12 %), деньги (2 %) и власть (1 %), установки на процесс (13 %) и труд (1 %). Достоверно значимые различия обнаружены по установке «Свобода» ($p < 0,034$). Профиль социально-психологических установок у де-

вушек сбалансированный: у 21 % — преобладают установки на результат, 18 % — на свободу, 17 % — на эгоизм, 16 % — альтруизм (рис. 3).

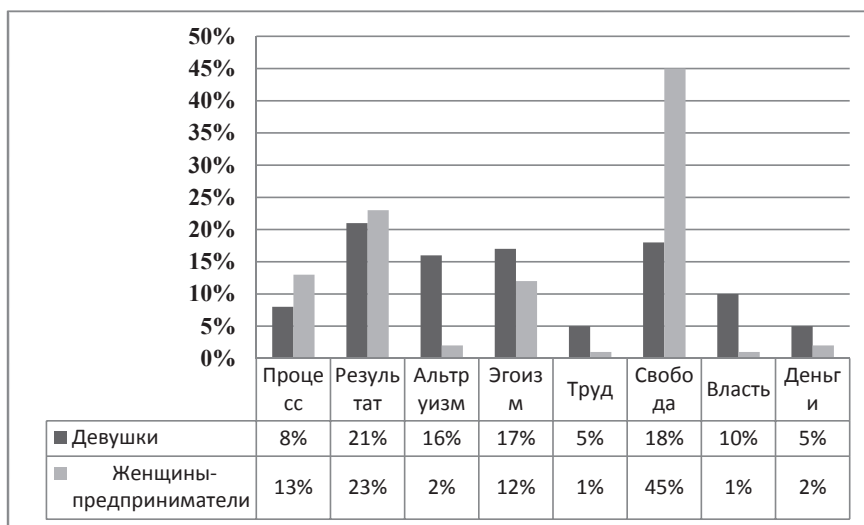

Рис. 3. Сравнительные данные по социально-психологическим установкам успешных женщин-предпринимателей и у девушек

Установлено, что 100 % женщин и 68 % девушек ориентированы на достижение высоких результатов в деятельности, они склонны к среднему уровню риска, у них адекватная высокая самооценка.

Большинство (62 %) женщин-предпринимателей и 66 % девушек имеют высокий уровень стрессоустойчивости, т. е. они характеризуются малой восприимчивостью к стрессогенным условиям деятельности, способностью контролировать эмоциональные состояния.

Изучение предпочитаемых стратегий поведения в конфликтных ситуациях показало, что женщины-предприниматели используют компромисс (31 %) и приспособление (25 %), а девушки — компромисс (40 %). Сравнение стратегий поведения в конфликтных ситуациях женщин-предпринимателей и девушек показало отсутствие достоверно значимых различий по всем стилям, кроме «компромисс» ($p < 0,05$).

Измерение тревожности как свойства личности, обуславливающего поведение субъекта, показало выраженность у предпринимателей-женщин низко-умеренного уровня личностной и умеренного уровня реактивной тревожности. У испытуемых девушек представлен умеренно-высокий уровень ситуативной тревожности и умеренный уровень личностной тревожности. Сравнение уровней тревожности у женщин-предпринимателей и девушек с помощью непараметрического критерия Н Крускала-Уоллиса, показало наличие достоверно значимых различий по переменной «ситуативная тревожность» ($p < 0,02$). Наши данные показывают, что потенциальных предпринимателей отличает средний уровень эмоциональной устойчивости.

Они сохраняют спокойствие в ситуациях, развитие которых могут предсказать, а дополнительные и неожиданные трудности нарушают их эмоциональное равновесие, появляются тревога, беспокойство, эмоциональное напряжение, что продемонстрировано и в нашем исследовании.

Таким образом, проведенное исследование индивидуально-личностных особенностей девушек, начинающих предпринимательскую деятельность, показало, что преобладающим типом межличностных отношений у 32 % является «властный — лидирующий», у 16 % девушек, как и у 24 % женщин, доминирует «сотрудничающий — конвенциональный» тип межличностных отношений, у 15 % и 14 % девушек выражен «прямолинейный — агрессивный» и «независимый — доминирующий» тип межличностных отношений соответственно. У девушек представлен высокий уровень внутриличностной конгруэнтности. 71 % девушек воспринимают свою жизнь как интересную и наполненную смыслом, достаточно продуктивную. Только 32 % девушек имеют реалистичные цели в будущем. В ходе исследования мы с помощью непараметрического критерия Н. Крускала-Уолиса установили статистически значимые различия для следующих характеристик между девушками и успешными женщинами-предпринимателями: «властный — лидирующий» ($p < 0,02$), «независимый — доминирующий» ($p < 0,01$), «прямолинейно-агрессивный» ($p < 0,01$), «сотрудничающий — конвенциональный» ($p < 0,01$), по субшкалам «Цели в жизни» и «Лocus контроля — жизнь», практически по всем компонентам жизнестойкости (искл. вовлеченность), социально-психологической установке «свобода», по стилю поведения в конфликтной ситуации — «компромисс» ($p < 0,05$), а также по ситуативной тревожности ($p < 0,02$). Таким образом, психологический портрет девушек, начинающих предпринимательскую деятельность, отличается от психологического портрета успешных женщин-предпринимателей.

Учитывая наши предыдущие исследования, можно отметить, что психологический портрет успешных женщин-предпринимателей достоверно отличается от психологического портрета успешных мужчин-предпринимателей. С помощью дискриминантного анализа продемонстрировано, что девушки, начинающие предпринимательскую деятельность, отличаются от мужчин и женщин и занимают промежуточное положение, что необходимо учитывать при проведении тренинговых мероприятий, направленных на развитие личностных качеств, способствующих успешной предпринимательской деятельности.

Выводы. Итак, начинающие предприниматели — это личности, имеющие установку на свободу как главную ценность, готовые отстаивать свою независимость; использующие в настоящем стратегию компромисса, имеющие установку на интересную деятельность; видящие себя в будущем неинтровертированными, активными, уверенными в себе, с высокой самооценкой, а с другой — без преобладания ригидных установок, сочетающихся с высокой спонтанностью, практицизмом при недостаточной опоре на накопленный опыт в состоянии эмоциональной захваченности, с повышенным чувством справедливости, с легко загорающим чувством враж-

дебности при противодействии и критике в свой адрес, с третьей — эгоцентричными, с нешаблонным стилем мышления, с завышенным уровнем притязаний, с выраженным чувством соперничества, проявляющимся в стремлении занять обособленную позицию в группе.

Перспективы исследования заключаются в создании тренинга для развития качеств, способствующих успешной предпринимательской деятельности с учетом индивидуальных особенностей.

Список использованных источников и литературы

1. Бабаева Л. Женщины в бизнесе / Л. Бабаева, А. Чирикова // Социологические исследования. — 1996. — № 4. — С. 75–80.
2. Гупаловская В. А. Образование и самоактуализация личности женщины / В. А. Гупаловская // Ананьевские чтения: Тезисы докл., Санкт-Петербург, 23–25 октября 2001 г. — СПб., 2001. — С. 259–260.
3. Друкер П. Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы / П. Друкер. — М.: Бук Чембэр Интернешнл, 2006. — 334 с.
4. Друкер П. Эффективный руководитель / П. Друкер. — М.: Изд. дом «Вильямс», 2007. — 224 с.
5. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. — М., Екатеринбург, 2003.
6. Карамушка Л. М. Использование интерактивных техник в процессе подготовки менеджеров и персонала образовательных организаций к управлению: Методические рекомендации / Л. М. Карамушка, М. П. Малигина. — К. Ровно, 2003. — 20 с.
7. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. — К.: Издательство ООО «КММ», 2006. — 240 с.
8. Мелия М. Бизнес — это психология: Психологические координаты жизни современного делового человека / Марина Мелия. — 9-е изд. — М.: ООО «Юнайтед Пресс», 2010. — 352 с.
9. Собчик Л. Н. Методы психологической диагностики. Вып. Диагностика межличностных отношений. Модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири. Метод. руководство. — М., 1990.
10. Хаммер Я. Профессиональный успех и его детерминанты / Я. Хаммер // Вопросы психологии. — 2008. — № 4. — С. 147–153.
11. Чернявская Т. П. Психология успешности личности в бизнесе: [монография] / Т. П. Чернявская. — Одесса : Астропринт, 2010. — 286 с.
12. Штроо В. А. Введение в психологию бизнеса: учеб. пособие. — М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007 (2-е изд. 2008). — 471 с. (в соавт. с Н. Л. Ивановой и Е. В. Михайловой).
13. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. — М.: Прогресс, 1982. — 286 с.

References

1. Babaeva L., Chirikova A. Zhenshhiny v biznese / L. Babaeva, A. Chirikova // Sociologicheskie issledovaniya. — 1996. — № 4. — С. 75–80.
2. Gupalovskaya V. A. Obrazovanie i samoaktualizaciya lichnosti zhenshhiny / V. A. Gupalovskaya // Anan'evskie chteniya: Tezisy dokl., Sankt-Peterb., 23–25 oktyabrya 2001 g. — SPb., 2001. — S. 259–260.
3. Druker P. Rynok: Kak vyjti v lidery. Praktika i principy / P. Druker Rynok: Kak vyjti v lidery // Per. s ang. — M.: Buk Chembe'r Interneshnl, 2006. — 334 s.
4. Druker P. E'ffektivnyj rukovoditel' / P. Druker // Per. s ang. — M.: Izd. dom « Vil'yams », 2007. — 224 s.
5. Zeer E'.F. Psixologiya professij / E'.F. Zeer // M., Ekaterinburg, 2003.
6. Karamushka L. M. Ispol'zovanie interaktivnyx texnik v processe podgotovki menedzherov i personala obrazovatel'nyx organizacij k upravleniyu: Metodicheskie rekomendacii / L. M. Karamushka, M. P. Maligina // K. Rovno, 2003. 20 s.

7. Maksimenko S. D. *Genesis sushhestvovaniya lichnosti*/S. D. Maksimenko // К.: Izdatel'stvo ООО «КММ», 2006. — 240 s.
8. Meliya M. *Biznes — e'to psixologiya: Psixologicheskie koordinaty zhizni sovremennogo delovogo cheloveka* / Marina Meliya. — 9-e izd. — М.: ООО «Yunajted Press», 2010. — 352 s.
9. Sobchik L. N. *Metody psixologicheskoy diagnostiki. Vyp. Diagnostika mezhlchnostnyx otnoshenij. Modificirovannyj variant interpersonal'noj diagnostiki T. Liri. Metod. rukovodstvo.* — М., 1990.
10. Xammer Ya. *Professional'nyj uspex i ego determinanty* / Ya.Xammer // *Voprosy psixologii*, 2008. — № 4. — S. 147- 153.
11. Chernyavskaya T. P. *Psixologiya uspeshnosti lichnosti v biznese: [monografiya]* / T. P. Chernyavskaya. — Odessa : Astroprint, 2010. — 286 s.
12. Shtroo V. A. *Vvedenie v psixologiyu biznesa: Ucheb. posobie.* — М.: Izd. dom GU-VShE', 2007 (2-e izd. 2008). — 471 s. (v soavt. s N. L. Ivanovoj i E. V. Mixajlovoj).
13. Shumpeter J. *Teoriya e'konomicheskogo razvitiya* / J. Shumpeter// М.: Progress, 1982. — 286 s.

Ліб І. І.

аспірантка кафедри загальної психології і психології розвитку особистості
Одеського національного університету І. І. Мечникова

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТІВ, ЩО ПОЧИНАЮТЬ ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ, З УСПІШНИМИ ПІДПРИЄМЦЯМИ

Резюме

У статті проводиться дослідження психологічних особливостей дівчат, які починають підприємницьку діяльність. Вивчено домінуючий тип міжособистісних відносин, життестійкість, смислові життєві орієнтації, соціально-психологічні настанови, мотивація досягнень. Показано, що психологічний портрет дівчат на початку підприємницької діяльності відрізняється від психологічного портрета успішних жінок-підприємців.

Ключові слова: підприємці, тип міжособистісних відносин, життестійкість, смислові життєві орієнтації, соціально-психологічні настанови, мотивація досягнень.

I. I. Lib

graduate student

Odessa I. I. Mechnikov National University

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SUBJECTS WHO START BUSINESS ACTIVITY AND OF SUCCESSFUL ENTREPRENEURS

Abstract

Entrepreneurship as a socio-economic activity of the individual associated with risk and uncertainty, creative self-improvement and self-realization, which has innovative and require more energy activities forms a specific model of personality. This article conducts an analysis of the psychological characteristics of young ladies starting business activities.

Purpose of the article — a comparative study of subjects who start business and successful entrepreneurs, as well as to explore the psychological characteristics of girls

who start a business. The dominating types of interpersonal relationships, resilience, life orientations, socio-psychological attitudes, motivation of achievements were analyzed. It is shown that the psychological portrait of young ladies who start a business activity differs from a psychological portrait of successful women entrepreneurs.

Novice entrepreneurs — a person with the installation of freedom, as the main value, ready to defend its independence; Used in this strategy of compromise with the installation of an interesting activity; Seeing yourself in the future, introverted, active, confident, with high self-esteem, on the other — without the predominance of rigid systems, combined with high spontaneity, practicality with insufficient reliance on experience in a state of emotional clinging, with a heightened sense of justice, to readily combustible animosity with the opposition and criticized in his address, the third — a self-centered, with the unconventional style of thinking, with increased level of claims, with a strong sense of rivalry, manifested in an attempt to occupy an isolated position in the group.

Key words: entrepreneurs, type of interpersonal relationships, resilience, life orientation, socio-psychological attitudes, motivation of achievements.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2015

УДК 159.922.7:159.923.5:316.612

Мосол Н. О.

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету, м. Запоріжжя
e-mail: nmosol@yahoo.com
ORCID 0000–0001–9355–5192

ПЕРИНАТАЛЬНИЙ ПЕРІОД ЯК ОСОБЛИВИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена проблемі розвитку психіки та становлення особистості на ранніх етапах онтогенезу — в перинатальному періоді. Сучасні дослідження засвідчили, що перинатальний період розвитку закладає не тільки фізичне, але й психічне здоров'я дитини. Визначено основні характеристики перинатального періоду та проаналізовано вплив перинатального досвіду на подальший розвиток особистості. Актуалізується важливість перинатального виховання, метою якого є встановлення міцного зв'язку батьків з дитиною та створення оптимальних умов для її гармонійного розвитку до та після народження.

Ключові слова: онтогенез, перинатальний період, розвиток особистості, перинатальна психологія, перинатальне виховання.

Постановка проблеми. Дослідження ранніх етапів онтогенезу людини є однією з центральних проблем психології. В останні десятиріччя предметом активного наукового пошуку став внутрішньоутробний розвиток дитини. Довгий час психічний розвиток дитини до народження недооцінювали. Сучасні відкриття в медицині, нейробіології, філософії, педагогіці, психології розширили наукові знання про особливості цього унікального періоду розвитку та обумовили виникнення нових галузей знань. Так, теорія ембріонального походження (fetal origins) вивчає критичний вплив внутрішньоутробного розвитку на соматичне та психічне здоров'я та благополуччя людини [9]. Дослідження у сфері перинатології орієнтовані на вивчення впливу психоемоційного стану жінок на здоров'я майбутньої матері, на перебіг її вагітності та на здоров'я дитини.

Важливим науковим здобутком стало визнання того факту, що внутрішньоутробний розвиток це не просто фізичне дозрівання плода, це період активного психічного розвитку, особливий етап становлення особистості. Велика кількість досліджень засвідчили, що період внутрішньоутробного розвитку закладає не тільки фізичне, але й психічне здоров'я дитини та визначає такі важливі характеристики особистості, як ставлення до себе й оточуючих, емоційний та інтелектуальний потенціал, певною мірою, характеристики особистості і характер людини (А. Бертін, Т. Верні, Ш. Ворд (Sh. Ward), А. Марфі (A. Murphy), М. Оден, Н. Фодор, Д. Чемберлен). Під впливом масиву експериментальних досліджень перинатальний період було включено у вікову періодизацію [1].

Питання становлення психіки людини на найбільш ранніх етапах онтогенезу піднімали такі вчені, як М. Айнсворт, Дж. Боулбі, С. Гроф, О. Ранк, З. Фройд. Так, ще З. Фройд висловлював думку про вплив травми народження на подальше життя людин. О. Ранк цю тему зробив центральною у своїх наукових пошуках. В його фундаментальній праці «Травма народження» визначається вплив цієї події на все подальше життя людини [7]. Саме травма народження, на думку О. Ранка, виступає причиною неврозів людини. Тема травми народження розглядається також в роботах Н. Фодор, Ф. Мод, Ф. Лейк. Вивченню особливостей перинатального розвитку дитини присвячені роботи А. Бертіні, Т. Верні, І. Добряков, Н. Коваленко, М. Одена, Г. Філіппової, Д. Чемберлена. Важливий науковий внесок в розробку проблеми перинатального розвитку зробив С. Гроф, який на основі численних експериментальних досліджень розробив теорію про вплив перинатального досвіду на особистість. Сьогодні вже не виникає сумнівів, що становлення особистості починається не після народження, а раніше і що час до народження — це унікальний, певною мірою критичний період, який закладає основи особистості та впливає на життєвий шлях людини

Мета статті — визначити характеристики перинатального періоду як особливого періоду онтогенезу та дослідити вплив перинатального досвіду на подальший розвиток особистості.

Результати дослідження. Онтогенез — це розвиток живих істот у процесі індивідуального життя від зародження до смерті. Ключовим моментом визначення є точка відліку онтогенезу, адже початок життя людини традиційно пов'язують із народженням. Саме тому важливим є визнання того факту, що людське життя починається раніше — принаймні з моменту зачаття. Таким чином, дитина приходить у світ уже з досвідом внутрішньоутробного життя та народження.

В останні десятиріччя відбувався бурхливий розвиток перинатології та перинатальної психології. Перинатальна психологія — самостійна область психології, яка досліджує закономірності ранніх етапів онтогенезу людини від зачаття до перших років життя. В перинатології людська істота до народження називається зародком, ембріоном, плодом (залежно від терміну вагітності), в перинатальній психології використовуються терміни пренейт, ненароджена дитина. Важливим став концептуальний перехід від поняття «плода» до «ненародженої», що знаменує визнання перинатального досвіду людини.

Вважаємо за потрібне дати визначення перинатального періоду. Традиційно розрізняють пренатальний (дородовий) та постнатальний (післяродовий) періоди. Перинатальний період у медицині визначають з 28-го тижня внутрішньоутробного життя дитини по 7-му добу життя після народження. Сучасна перинатальна психологія розширює межі періоду — починаючи від зачаття та включаючи більш довгий час після народження. Існує певна дискусія щодо тривалості верхньої межі цього періоду — науковці кажуть про перші тижні, перший рік (Г. М. Філіпова) або навіть трирічний вік (О. М. Фатеева, Ж. В. Царегорадська).

В нашій статті ми визначаємо перинатальний період як етап, який починається з зачаття, включає народження та перші тижні після народження.

Звернемося до характеристик цього особливого періоду. Перинатальний період відзначається найбільш бурхливим та стрімким розвитком — за кілька місяців маленька клітинка перетворюється у сформовану людську істоту, яка вже має певний досвід і готова до взаємодії у зовнішньому світі.

Процес внутрішньоутробного розвитку психіки дитини на сьогодні є достатньо вивчений. Уже наприкінці 3-го тижня починає битися серце дитини. На 9-му тижні малюк здатний розрізняти смак навколоплідної рідини і реагувати на нього. З 10–11-го тижня дитина може відчувати дотики, тепло, холод, біль та реагувати на ці імпульси. У 16 тижнів дитина вже може чути — спочатку звуки материнського тіла, а потім і звуки, що доносяться ззовні. Сучасні дослідження свідчать, що діти не лише чують звуки, музику, можуть розрізняти голоси та узнавати батьків, але й запам'ятовують слова і навіть вивчають рідну мову ще до народження (К. Мун, 2013).

На 16-му тижні вже розвинені майже всі форми чутливості. Орієнтовно до 20-го тижня мама починає відчувати рухи малюка та може встановлювати тілесний контакт. На 6-му місяці внутрішньоутробного життя дитина здатна відчувати смак, чути, бачити і відчувати, активно реагувати на дотики через стінку живота.

Відомий американський вчений Девід Чемберлен вважає, що у ненародженої дитини не 5, а 12 відчуттів, серед яких він називає здатність відчувати, наскільки бажаною є дитина для батьків, наскільки близькими є відносини батьків, трансцендентне відчуття позатілесного існування, яке дозволяє зберігати пам'ять про перинатальний період на довгі роки [5].

Інший відомий вчений Томас Верні підкреслює, що принаймні з кінця другого триместру можна казати про дитину як про свідому особистість, здатну запам'ятовувати, тобто отримувати власний досвід та перші знання [8].

Фаза народження є важливою подією перинатального періоду, в цей час створюються передумови розвитку особистості дитини вже поза організмом матері.

В контексті теми нашого дослідження звернемося до роботи Станіслава Грофа, який одним із перших навів ґрунтовні дані про важливість перинатального досвіду людини. На основі багаторічних досліджень науковець створив розширену модель психіки з додавання двох великих областей — перинатальної та трансперсональної. Трансперсональна сфера містить досвід ототожнення з іншими людьми, іншими біологічними видами, епізоди з життя предків, історичне колективне несвідоме. Перинатальна область стосується спогадів про внутрішньоутробне життя і біологічне народження та складається з чотирьох базових перинатальних матриць (БПМ). Ці матриці характеризують особливості психіки на пренатальному, перинатальному та трансперсональному рівнях [6]. С. Гроф підкреслює, що матриці впливають на життя людини, виступають фундаментом розвитку особистості. Зупинимось детальніше на характеристиці базових перинатальних матриць.

I БМП визначається часом від зачаття до перших перейм. Основа цієї матриці — досвід симбіотичної єдності дитини та матері, умови є сприятливими для дитини (сон, відпочинок, харчування, захищеність). Залежно від особливостей перебігу цього періоду у людини формується чи не формується базове почуття безпеки, закладаються передумови для виникнення безумовної любові. Гарний імунітет, почуття комфорту, задоволеності та захищеності, базова довіра, здатність до адаптації — все це обумовлено позитивним досвідом дитини в першій матриці. Ця матриця закладає основу життєвого потенціалу людини, її інтелектуальних можливостей.

II БПМ визначається початком біологічних пологів та розпочинається з переймами. Рівновага та комфорт внутрішньоутробного існування порушуються, символічним вираженням першої стадії пологів стає досвід відсутності виходу. Це матриця прийняття рішення. Саме цей період пологів визначить здатність людини реагувати на складні ситуації — перетворюватися на жертву або обирати активну позицію. Матриця проявляється в таких життєвих тенденціях і ситуаціях, як втрата сенсу, відчай, безвихідь, депресія, страждання.

III БПМ відноситься до другої стадії пологів, коли тривають перейми, але дитина вже починає рухатися по родовому каналу. Це матриця битви за життя, їй відповідають такі життєві ситуації і тенденції, як прорив, подолання, спрямованість, тривала боротьба, вольові зусилля, воля до змін і перемоги.

IV БПМ — це третя стадія пологів, власне народження, матриця досягнення результатів. Те, як світ зустрічає новонароджену дитину залишається з нею назавжди: поклали дитину до матері та дали тепло і любов або залишили на самоті в холодному і невідомому світі. Ці переживання запам'ятовуються і визначають ставлення людини до світу та інших людей. Життєві ситуації і тенденції, в яких проявляється енергія цієї матриці, — це перемога, подолання, перетворення, нова якість життя, звільнення.

Дослідження С. Грофа та інших вчених дають можливість виявити взаємозв'язок поведінкових реакцій дорослої людини з особливостями внутрішньоутробного розвитку, перебігом пологів та народженням. Так, існують докази, що асфіксія в пологах пов'язана з суїцидальними нахилами дорослої людини. Знеболювання в пологах певною мірою впливає на виникнення материнського інстинкту та здатності любити. Є дослідження, які пов'язують зниження якості пологів із зростанням дитячої злочинності. Це лише кілька прикладів впливу перинатального досвіду на психіку людини.

Проблематика перинатального досвіду стала предметом наукового інтересу в останні десятиріччя. Сучасні відкриття про важливість внутрішньоутробного розвитку дитини обумовили розвиток перинатального виховання. Слід зазначити, що історія такого виховання нараховує кілька тисячоліть. В різних культурах ми можемо зустріти давні знання про унікальність пренатального періоду. Ще в античні часи існували рекомендації для вагітних жінок, в основу яких закладено положення про вплив на психічний та фізичний розвиток дитини перинатального досвіду. Так, вагітним було бажано уникати неприємних ситуацій та тяжких переживань, щоб запо-

бігти народженню психічно або фізично хворих дітей. Відомою є практика дородової підготовки в Китаї: там ще на початку ери вагітні жінки проводили час в «центрах спокою», розташованих в красивій місцевості. В перинатальних центрах (саме так їх можна назвати сучасним терміном) займалися естетичною і музичною освітою матері і майбутньої дитини.

Важливість ролі матері в розвитку дитини на сьогодні є беззаперечною, під час пренатального розвитку дитини, відповідно, вагітності матері, мама і дитина існують разом не лише фізіологічно, вони утворюють діадичну єдність. Природно, що коли мама переживає позитивні або негативні емоції, то і дитина перебуває в такому стані. Одним із ключових переживань перинатального періоду є ставлення батьків до виникнення нового життя. «Для майбутньої дитини має значення її свідоме й бажане зачаття у взаємній любові батьків, оскільки в такому випадку в новому створінні до кінця розкривається і кристалізується та потенційна і вселюдська любов, яка втілена — відбита в батьках», — зазначає С. Д. Максименко [2]. На сьогодні є достатньо доказів того, що бажані та небажані діти відрізняються. Так, бажані діти народжуються з більш високою масою тіла, рідше хворіють, мають кращі характеристики психомоторного розвитку та більш високий базовий психічний потенціал.

Болгарський філософ, вчений, педагог О. М. Айванхов назвав процес внутрішньоутробного розвитку «духовною гальванопластикою» та зазначив, що цей процес підкорюється законам формування, виховання, росту, обміну інформації та комунікації. Таким чином, всі переживання, почуття, думки матері впливають на ненароджену дитину на клітинному рівні.

Доведено, що психоемоційний стан жінок впливає на перебіг вагітності, на процес пологів, на післяпологовий період та визначає особливості розвитку дитини. У перинатології ця проблематика знаходить відображення, зокрема, у дослідженні типів переживання вагітності, у визначенні практичних аспектів роботи з жінкою та корекції її негативних станів, у розробці практичних аспектів перинатального супроводу родини (І. В. Добряков, С. М. Єніколопов, Н. П. Коваленко, Г. Г. Філіппова, К. Д. Хломов та ін.).

Важливим науковим здобутком стало визнання того факту, що пренатальний розвиток є унікальним етапом становлення особистості, а активними учасниками цього процесу виступають батьки. Надзвичайно актуальним є положення про те, що дитина отримує перший досвід та перші знання ще до народження, отже виховання гармонійної особистості необхідно починати з дородового періоду.

Перинатальне виховання можна визначити як організацію середовища розвитку і навчання дитини ще до народження, причому мова йде не про безпосереднє виховання дитини, а про роботу з батьками. Зміст та методики такого виховання варіюють [3, 4]. Одна з перших методик пренатального виховання була розроблена в середині минулого століття акушером Ван де Каром і полягала у спілкуванні майбутньої мами з дитиною за допомогою тактильних відчуттів.

Особлива методика спілкування батьків з ненародженою дитиною через дотик — гаптономія — була запропонована датським фізіотерапевтом

Францом Вельдманом і почала застосовуватися в 1978 р. Головною метою гаптономії є перше близьке знайомство і контакт батьків з майбутньою дитиною, встановлення взаємозв'язку.

У 80-ті рр. ХХ століття американський фахівець з дородової підготовки Brent Logan висунув теорію стимулювання психічного розвитку дитини за допомогою звуку. У ті же роки в Росії професор М. Л. Лазарєв розробив методику перинатального виховання «Сонатал», в основу якої закладено дородове спілкування та стимулювання розвитку пренейта та новонародженого методом музичного впливу за допомогою спеціальних вокально-мовних вправ.

Прослуховування музики як дієвий метод пренатального виховання залишається популярним і сьогодні, розроблено рекомендації щодо вибору музики, сконструйовані спеціальні навушники для зручного сприйняття музики дитиною в утробі матері.

В останні роки були також розроблені спеціальні методики навчання дитини математиці, іноземним мовам тощо. Проте ефективність та доцільність такого навчання є суперечливою. Варто зауважити, що мета перинатального виховання не визначається однозначно. Автори одних методик називають такою метою збереження і розвиток найбільшої кількості нейронів головного мозку, інші автори підкреслюють важливість встановлення зв'язку батьків з ще ненародженою дитиною.

Психічний розвиток — це послідовний, закономірний процес кількісних та якісних змін психіки, що відбуваються у ході діяльності й спілкування дитини з іншими людьми та знаменують собою перехід від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності, її структурне й функціональне вдосконалення. Сьогодні не виникає сумнівів, що на перинатальному періоді відбувається активний розвиток психіки дитини, важливою умовою якого виступає суб'єкт-суб'єктна взаємодія дитини з матір'ю та батьком. Саме тому ми вважаємо, що головною метою виховання до народження виступає не навчання, а встановлення міцного зв'язку батьків із дитиною та створення оптимальних умов для її гармонійного розвитку до та після народження.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Велика кількість досліджень засвідчили, що перинатальний період розвитку закладає фізичне та психічне здоров'я дитини, визначає такі важливі характеристики особистості, як ставлення до себе й оточуючих, емоційний та інтелектуальний потенціал, певною мірою, риси особистості та характер людини.

Дослідження внутрішньоутробного розвитку дитини та постнатального періоду змінюють концепцію первинної профілактики. Положення про важливість перинатального досвіду дає можливість зробити висновок, що первинна профілактика соматичних та психічних розладів дитини повинна відбуватися на етапі зачаття та вагітності або ще раніше. Уявлення про роль матері та батька у розвитку дитини також було переглянуто на основі численних даних: батьки не лише зароджують біологічне життя, але виступають активними співучасниками розвитку та виховання, творіння майбутнього дитини ще до народження.

Перинатальне виховання — це відносно нова наука з тисячолітньою практикою. Метою такого виховання є встановлення міцного зв'язку батьків з дитиною та створення оптимальних умов для її гармонійного розвитку до та після народження.

Перинатальна проблематика є цікавою та актуальною. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні прикладних аспектів перинатальної психології, головним завданням яких виступає зміцнення здоров'я та благополуччя наступних поколінь. Серед першочергових пріоритетів дослідження — дослідження психолого-педагогічних аспектів перинатального виховання.

Список використаних джерел і літератури

1. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг; пер с англ. — [7-е междунар. изд.]. — СПб.: Питер, 2000. — 992 с.
2. Максименко С. Д. Загальна психологія / С. Д. Максименко — Вінниця: Нова Книга, 2004. — 704 с.
3. Чичерина Н. А. Воспитание до рождения. Книга о пренатальном воспитании будущих родителей / Н. А. Чичерина. — М.: Academia, 2007. — 215 с.
4. Чэмберлен Д. Разум вашого новорожденного ребенка / Дэвид Чэмберлен, [пер. с англ. под ред. проф. Г. И. Брехмана]. — М.: Независимая фирма «Класс», 2005. — 224 с.
5. Chamberlain, D. B. (2003). Communicating with the mind of a prenatе: Guidelines for parents and birth professionals. *Journal of Prenatal and Perinatal Psychology and Health*, 18(2). — P. 95–107.
6. Grof S. *Beyond the Brain: Birth, Death and Transcendence in Psychotherapy*. — State University of New York Press, 1985. — 486 p.
7. Rank O. *The Trauma of Birth*. — Martino Fine Books, 2010. — 242 p.
8. Verny T. *The Secret Life Of The Unborn Child: A remarkable and controversial look at life before birth* / Thomas R. Verny, John Kelly. — Sphere, 1982. — 256 p.
9. Ward A. *Fractals from the womb: A journey through pre and perinatal psychotherapy*. — CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014. — 230 p.

References

1. Krajg G. *Psikhologiya razvitiya* / G. Krajg; per s angl. — [7-e mezhdunar.izd.]. — S. Pb.: Piter, 2000. — 992 s.
2. Maksimenko S. D. *Zagal'na psikhologiya*. — Vinnitsya: Nova Kniga, 2004. — 704 s.
3. Chicherina N. A. *Vospitanie do rozhdeniya. Kniga o prenatal'nom vospitanii budushhih roditelej* / N. A. Chicherina. — M.: Academia, 2007. — 215 s.
4. Chamberlain D. *Razum vashogo novorozhdenного ребенка* / Chamberlain David; [per. s angl. pod red. prof. G. I. Brekhmana]. — M., Nezavisimaya firma «Klass», 2005. — 224 s.
5. Chamberlain, D. B. (2003). Communicating with the mind of a prenatе: Guidelines for parents and birth professionals. *Journal of Prenatal and Perinatal Psychology and Health*, 18(2). — P. 95–107.
6. Grof S. *Beyond the Brain: Birth, Death and Transcendence in Psychotherapy*. — State University of New York Press, 1985. — 486 p.
7. Rank O. *The Trauma of Birth*. — Martino Fine Books, 2010. — 242 p.
8. Verny T. *The Secret Life Of The Unborn Child: A remarkable and controversial look at life before birth* / Thomas R. Verny, John Kelly. — Sphere, 1982. — 256 p.
9. Ward A. *Fractals from the womb: A journey through pre and perinatal psychotherapy*. — CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014. — 230 p.

Мосол Н. А.

кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры педагогики и психологии образовательной деятельности
Запорожского национального университета

ПЕРИНАТАЛЬНИЙ ПЕРИОД КАК ОСОБЫЙ ЭТАП СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена проблеме развития психики и становления личности на ранних этапах онтогенеза, а именно в перинатальном периоде. Современные исследования показали, что перинатальный период развития определяет не только физическое, но и психическое здоровье ребенка. Рассматриваются основные характеристики перинатального периода, анализируется влияние перинатального опыта на становление личности. Также актуализируется тема перинатального воспитания, целью которого является установление прочной взаимосвязи родителей с ребенком, создание оптимальных условий для гармоничного развития ребенка до и после рождения.

Ключевые слова: онтогенез, перинатальный период, развитие личности, перинатальная психология, перинатальное воспитание.

Mosol N. O.

candidate of psychological sciences (Ph. D.), assistant professor,
docent of chair of pedagogic and psychology of education,
Zaporizhzhya National University

PERINATAL PERIOD AS A CRITICAL STAGE OF PERSONALITY DEVELOPMENT

Abstract

The article deals with issue of early human development — particularly prenatal and early natal stages which constitute the perinatal period. Studies in genetics, neurobiology, psychology define this very unique period as a critical stage of human development. Many data have proved that perinatal experience determine to a large extent our biological and psychological makeup and shape our personality. The basic characteristics of the perinatal period have been described. The influence of perinatal experience on the further development of an individual have been researched. Also the topic of perinatal education has been discussed — a new science with a millennial history. Perinatal education is not about learning of an unborn child but about work with parents, it's main goal is establishing of secure relationship with a child and creation of optimal conditions for the normal development of a child before and after birth. The earliest period of human development is a unique opportunity for prevention of psychological, emotional and physical disorders that may occur later in life. The main idea of studies in the field of pre- and perinatal psychology is how to promote health and well-being of the next generation.

Key words: ontogenesis, perinatal period, personality development, perinatal psychology, perinatal education.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2015

УДК 159.91:654

Норчук Ю. В.

майор, викладач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін
Військової академії (м.Одеса)

e-mail: lopster@ua.fm

ORCID: 000–0002–7085–8454

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОГО ТА ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

В статті розглядаються теоретико-методологічні підвалини дослідження особистісного і професійного становлення майбутніх військовослужбовців в контексті їхнього взаємозв'язку та взаємообумовленості. Аналізуються закономірності професійного становлення курсантів у військово-навчальній діяльності. Розкривається зміст відповідальності як інтегральності особистості. Визначається конструкт «завчасної стійкості» як показника особистісного і професійного становлення майбутнього військовослужбовця.

Ключові слова: особистість, становлення, професійне становлення, відповідальність, завчасна стійкість.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах мультипарадигмальності наукового знання спостерігається достатньо стійка тенденція ускладнення професійної діяльності фахівців, зокрема соціономічного профілю. Соціально-політичні події 2013–2014 років в Українському суспільстві роблять виклик щодо спроможності та професіоналізму військовослужбовців, піднімають питання щодо патріотичного налаштування, але й професійного становлення курсантів. Саме остання теза потребує переосмислення сучасних тенденцій підготовки військового професіонала.

Мета статті. Метою статті є аналіз сучасних психологічних досліджень професійного та особистісного становлення майбутніх військовослужбовців.

Результати дослідження. У ряді досліджень основною тенденцією розвитку змісту підготовки фахівців військового профілю розглядається розробка нових державних освітніх стандартів як системи вимог сучасного суспільства до характеру і рівню проміжних і кінцевих результатів діяльності вищої школи. Проте аналіз існуючих стандартів та практик дозволяє констатувати необхідність вдосконалення системи психологічного супроводу процесу становлення професіонала у навчальних закладах Міністерства оборони України, що потребує вивчення глибинно-психологічних механізмів особистісного та професійного становлення, а не лише педагогічних умов та практик [11]

Особливостям професійного становлення військових фахівців приділялася значна увага в роботах військових педагогів і психологів. Переду-

сім, це дослідження О. В. Барабанщикова, В. Н. Герасимова, В. П. Давидова, В. Г. Звягінцева, Н. І. Колокова, Л. Г. Лаптева, Г. В. Ложкіна, В. Л. Марищука, В. Г. Михайлівського, В. Н. Селезньова, І. А. Скопилатова, І. Н. Шкадова та ін. [3]. Проблема професійного розвитку людини як суб'єкта діяльності, зміст яких можна екстраполювати на контекст нашого дослідження, присвячені роботи І. В. Ващенко, М. С. Корольчука, В. О. Лефтерова, Є. М. Потапчука, О. Д. Сафія, та ін..

Врахувати також слід і те, що професійна діяльність військовослужбовців змінилася в напрямках до певного збільшення кількості параметрів процесів і об'єктів з одночасним зниженням часу, відведеного на виконання окремих впливів; роботи з інформаційними моделями (зросли вимоги до декодування інформації, що надходить у вигляді різних сигналів, що надходять із засобів зв'язку); значного підвищення вимог до інтелектуальних якостей професіоналів через надзвичайно складні умов виконання професійно-службових завдань.

В роботах В. О. Бодрова, О. В. Карпова, Н. І. Ковальчишиної, В. Є. Луньова, С. Д. Максименка, В. І. Осьодло, В. Є. Орел, Ю. П. Поваренкова, А. А. Реан, В. Д. Шадрикова та ін.) зазначається, що професійне становлення починає формуватися на ранніх стадіях професіоналізації і розвивається протягом усього свідомого життя людини.

Для визначення загальної фундаментальної парадигми дослідження особистісного становлення, процитуємо академіка С. Д. Максименка [6] «Психологічні механізми становлення особистості забезпечуються діями — дійсним буттям особистості: тропізми — система ростових рухів організму, інстинкти — система внутрішнього чуття в експансії життя, інтелект — раціональне пізнання; взаємини особистості з екосферою долають суперечності у природі, протистоять руйнуванню екосистеми, кризи в системі «суспільство-природа», які породжують глобальні проблеми екосфери; наука як сфера практичного розуму спроможна перетворити живу природу на домінанту в екокультурі особистості... Механізми зародження, становлення, здійснення особистості нарізно не існують, вони взаємопов'язані, визначають один одного. Так у процесі здійснення відбуваються зародження нових елементів особистості. У процесі становлення вони зміцнюються, набувають сили і сприяють її здійснення на більш високому рівні. Початок одного є продовженням другого, а кінець одного є початком наступного психологічного механізму розвитку особистості».

У дисертаційному дослідженні Н. І. Росколюцько [8] підкреслюється системність професійного становлення. Автором запропоновано оцінку ефективності професійного становлення-курсантів за критеріями професійної продуктивності, ідентичності і з позицій функціонально-динамічної парадигми психологічного аналізу діяльності. Важливим в контексті нашого дослідження є також доведений дослідником взаємозв'язок нервово-психічної стійкості з успішністю навчання і її системоутворююча роль, в процесі професіоналізації курсантів. До змістовних висновків наводить так званий «ефект збільшення структурованості», побудований на основі профілів особистості курсантів. Дослідження дозволило виявити наступні за-

кономірності професійного становлення курсантів у військово-навчальній діяльності: спільність динамічних тенденцій розвитку особистості у високоуспішних і малоуспішних курсантів; принципово різна динаміка формування структури ПВЯ у представників крайніх груп; «ефект середини», який виражається в співвідношенні показників структурованості ПВЯ різних груп курсантів (див. рис. 1).

В дослідженнях **Т. В. Алексєєвої** обґрунтовано висновок про те, що умовою конструктивного професійного зростання особистості майбутнього фахівця є розвиток певних професійно важливих якостей: відповідальності, спрямованості, компетентності. Остання теза відповідає нашим роздумам, щодо змісту та моделюванню особистісного та професійного становлення курсантів. Ми погоджуємося також з думкою автора про те, що ґрунтовним джерелом професійного розвитку на початкових етапах професійного становлення є рівень особистісного розвитку курсанта. Протягом академічного навчання співвідношення особистісного та професійного розвитку набуває характеру динамічної невірніваженої цілісності. На стадії професіоналізації професійний розвиток особистості починає домінувати над особистісним і визначати його. Такі теоретичні висновки підтверджено емпіричним дослідженням В. Є. Луньова [5] на прикладі курсантів системи навчальних закладів системи МВС.

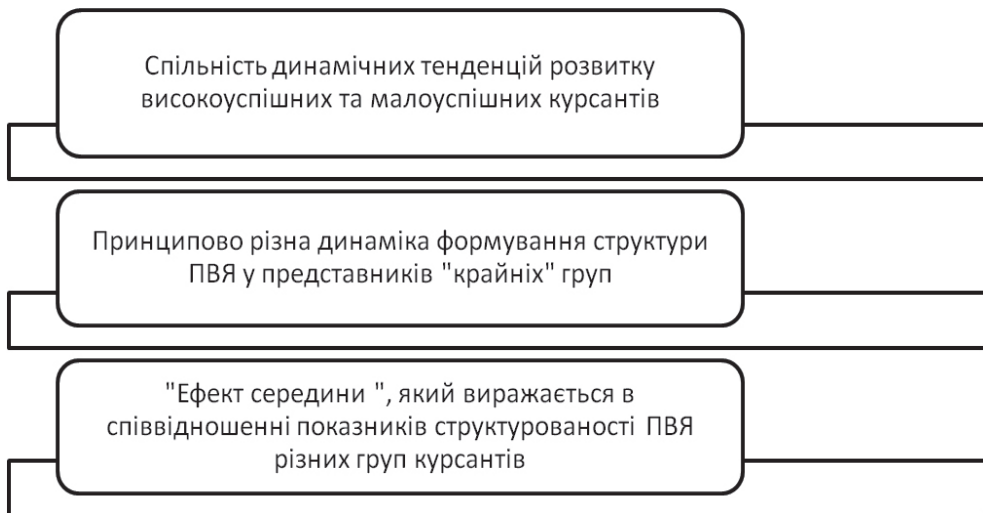

Рис. 1. Закономірності професійного становлення курсантів у військово-навчальній діяльності за Н. І. Росколюдько (рис. автора статті)

Становлення особистості у професійній діяльності на думку О. А. Гульбе [2] доречно розглядати з початку формування професійних намірів людини до стану «акме». Підкреслюється, що професійне становлення особистості не лише пов'язано з, алей й детерміновано соціальною ситуацією, комплексом професійно значимих видів діяльності та активністю особистості. Дослідниця пропонує розглядати професійне становлення через призму та-

ких категорій як: розвиток / саморозвиток, професійне самозбереження, прагнення до реалізації своїх якостей у професійній діяльності.

Рис. 2. Становлення особистості у професійній діяльності за О. А. Гульбе

Розглядаючи професійне становлення особистості на прикладі викладачів ВНЗ авторка пропонує вивчати цей процес через різного роду амбівалентні тенденції. Розглянемо детальніше явище амбівалентності в процесі професійного становлення.

Згідно А. К. Маркової [за: 4], професійне становлення пов'язане з певними амбівалентними тенденціями. Зупинимось саме на тих, які на нашу думку найбільше представлені в становленні військового професіонала:

- протиріччя між саморозвитком і самозбереженням у професії;
- протиставлення результатів і процесу праці;
- невідповідність предметних, соціальних еталонів та норм праці індивідуальним нормам і критеріям;
- неузгодженість становлення різних видів компетентності (спеціальної, соціальної, особистісної, індивідуальної);
- нерівномірність засвоєння окремих дій і цілісної структури професійної діяльності;
- протиставлення у свідомості людини прагнення до вузької спеціалізації і потреби довідатися щось про суміжні професії, бути «універсалом»;
- розбіжність проявів психічних якостей у тієї самої людини у професійній і в непрофесійній сферах.

У дисертаційному дослідженні С. О. Федоренко [10] встановлено, що дієвим чинником підвищення продуктивності професійного становлення офіцерських кадрів виступає нормативно-функціональне моделювання, що розглядається як соціально детермінований процес проектувального представлення сукупності особистісної та професійно значущих якостей випускника ВНЗ, обумовленою органічною єдністю його ідеальних образів на основних етапах професійного становлення та базується на всебічному і

динамічному аналізі характеру професійної діяльності після закінчення ВВНЗ.

Динаміка становлення військово-професійної майстерності військового фахівця в часі, на думку С. О. Федоренко, включає в себе такі основні етапи:

адаптація до військового способу життя;

ідентифікація з вимогами військово-професійної діяльності та активний пошук нереалізованих резервів особистості;

активізація процесу професійного становлення, творча самореалізація, підготовка до практичної професійної діяльності;

самореалізація в творчому здійсненні військовим фахівцем своїх військово-професійних ролей і функцій.

Автором доведено, що становлення особистості офіцера в системі військово-професійної освіти — це поетапний і динамічний процес входження в професію військового і специфіку його діяльності.

Цікавим в контексті визначення професійного і особистісного становлення майбутніх військових є проблематика відповідальності, як інтегрального утворення. В дослідженні М. М. Семененко [9] встановлено, що процес становлення професійної відповідальності курсантів включає такі основні етапи: початковий (відповідає першому курсу навчання); зниження (другий курс); завершальний (третій курс) та індивідуалізації (четвертий курс). Проведене автором дослідження, порушує, на нашу думку, важливе питання щодо можливості екстраполяції вказаної тенденції на більше широке коло аспектів професійного і особистісного становлення.

Як вже зазначалося раніше, розглядаючи проблему професійного і особистісного становлення, слід враховувати соціально-політичні тенденції в державі, адже існують суттєві відмінності щодо змісту та спрямованості підготовки майбутніх військовослужбовців в часи війни, в часи підготовки до військових дій, та в мирний час. Зазначене в достатній мірі вимагатиме різних комплексів професійно важливих якостей особистості, доречніше навіть казати про різну послідовність якостей, моделей поведінки тощо. Проте універсальною професійно орієнтованою структурою особистості майбутніх військовослужбовців можна вважати завчасну стійкість до умов військово-професійної діяльності.

Проблеми психологічної стійкості і готовності до реалізації військово-професійної діяльності, активно розроблялися Д. В. Гандер, А. А. Деркачем, М. І. Дьяченко, В. Г. Зазикіним, В. О. Пономаренко, В. В. Сисоєвим і багатьма іншими вченими. Відомим є факт, що поняття психологічної стійкості, психологічної готовності, змобілізованості мають багато спільного і відображають цілісне психічне утворення на підставі єдиної структури [7]. Як психічні стани психологічна готовність і змобілізованість не можуть існувати понад тривалий період часу, не пов'язаний з безпосереднім здійсненням військово-професійної діяльності, або активним зануренням у діяльність. Встановлено, що завчасно сформована стійкість як система якостей забезпечує даний процес і формується в ході попередньої підготовки до військово-професійної діяльності. Тому, ми погоджуємося з дум-

кою Т. В. Маркеловою, що на етапі військової підготовки слід говорити не про формування психологічної готовності до військово-професійної діяльності, а про становлення завчасної стійкості як її передумови й основи. Методологія становлення завчасної стійкості майбутніх офіцерів, на думку автора, заснована на людяноцентристській парадигмі військової підготовки в цивільному вузі, організаційне та змістовне наповнення якої підпорядковано ідеї підготовки психіки людини до впливу негативних умов військово-професійної діяльності.

Вчена визначає, що психологічна сутність завчасної стійкості майбутніх військовослужбовців до умов військово-професійної діяльності полягає в забезпеченні захисту психіки від несприятливих факторів життєдіяльності та екстреної перебудови для функціонування в умовах воєнного часу, зміни цивільного менталітету на військовий, настрою на виконання обов'язків відповідно до військово-облікової спеціальності. Остання теза відповідає вимогам сучасних тенденцій українського суспільства.

Дослідницею обґрунтовано та введено нове психологічне поняття «завчасна стійкість», під яким розуміється інтегративний комплекс характеристик суб'єктів військової професіоналізації, що забезпечує приготування психіки до військово-професійної діяльності і включає емоційно-ціннісне ставлення до військово-професійної діяльності, збереження працездатності при високому емоційному напруженні, вольову регуляцію, інтелектуальну лабільність і володіння способами вирішення військово-професійних завдань. На нашу думку, у запропонованому визначенні підкреслюється акмеологічна спрямованість становлення майбутнього військовослужбовця. Саме концепт завчасної стійкості інтегрує в собі зміст особистісного і професійного становлення майбутнього військовослужбовця та конкретизує психолого-педагогічний вектор спрямованості професійної підготовки.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Теоретичне дослідження проблеми особистісного і професійного становлення майбутнього військовослужбовця дозволяє надійти висновку про складність досліджуваного феномену, його взаємопов'язаність та взаємообумовленість. Професійне становлення ми розглядаємо як це процес зміни особистості по мірі занурення у професійне середовище, професійну діяльність на різних рівнях. Становлення є нелінійним процесом, проте є безперервним переходом, перетворенням окремих особистісних якостей, передусім професійно детермінованих.

Моделі становлення особистості військового професіонала доречно розглядати в контексті феномену відповідальності особистості і професійної відповідальності. Професійно орієнтованою структурою особистості майбутнього військового професіонала виступає його завчасна стійкість, під якою розуміється інтегративний комплекс характеристик суб'єктів військової професіоналізації, що забезпечує приготування психіки до військово-професійної діяльності.

Список використаних джерел і літератури

1. Богатыренко В. С. Проблемы личностно-ценностного и профессионального развития курсантов — будущих офицеров внутренних войск МВД России : диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.01 / В.С. Богатыренко; Владикавказ, 2003. — 146 с.
2. Гульбс О. А. Когнітивні процеси в структурі професійної свідомості викладачів гуманітарного профілю. / О. А. Гульбс // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України : в 12 т. / за ред. В. О. Моляко. — Т. 12, Вип. 11. — Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2010. — С. 82–90.
3. Коровин В. М. Система профессионального становления офицеров в военных вузах : Дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / В.М. Коровин; Воронеж, 2002. — 369 с.
4. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. — К.: ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. — 200 с.
5. Луньов В. Є. Становлення та розвиток професійного мислення особистості у системі органів внутрішніх справ України : Монографія / В. Є. Луньов — Макіївка: МЕРІ, Донецьк: Донбасс, 2013 — 350 с.
6. Максименко С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. К., Вид-во Європейського університету, 2010. — 136 с.
7. Маркелова Т. В. Теоретико-методологические основы заблаговременной устойчивости будущих офицеров запаса к условиям военно-профессиональной деятельности : диссертация ... доктора психологических наук : 19.00.03 / Т. В. Маркелова; Современ. гуманитар. акад. Москва, 2011. — 280 с.
8. Росколюдько Н. И. Закономерности профессионального становления курсантов в военно-учебной деятельности : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.03 / Н. И. Росколюдько; Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. — Актобе, 2009. — 247 с.
9. Семененко Н. Н. Становление профессиональной ответственности у курсантов военных училищ Сухопутных войск : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.14 / Н. Н. Семененко; Москва. — 1998. — 225 с.
10. Федоренко С. А. Психолого-акмеологические резервы профессионального становления офицерских кадров : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.13 / С. А. Фесенко; Москва, 1998. — 297 с.
11. Шатух В. М. Педагогические условия и средства оптимизации процесса профессионально-личностного становления будущего офицера-летчика : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. М. Шатух; Саратов, 2000 — 177 с.

References

1. Bogatyrenko V. S. Problemy lichnostno-tsennostnogo i professionalnogo razvitiya kursantov — buduschih ofitserov vnutrennih voysk MVD Rossii : dissertatsiya ... kandidata pedagogicheskikh nauk : 13.00.01 / V. S. BogatIrenko; Vladikavkaz, 2003. — 146 с.
2. Gulbs O. A. KognItivnI protsesi v strukturI profesIynoyI svIdomostI vIkladachIv gumanItarnogo profIlyu. / O. A. Gulbs // AktualnI problemi psihologIYi : zb. nauk. prats In-tu psihol. Im. G. S. Kostyuka APN UkraYini : v 12 t. / za red. V. O. Molyako. — T. 12, Vip. 11. — Zhitomir : ZhDU Im. I. Franka, 2010. — S. 82–90.
3. Korovin V. M. Sistema professionalnogo stanovleniya ofitserov v voennyih vuzah : Dis. ... d-ra ped. nauk : 13.00.01 / V.M. Korovin; Voronezh, 2002. — 369 с.
4. Kokun O. M. PsihologIya profesIynogo stanovlennya suchasnogo fahIvtsvya: MonografIya. — K.: DP «Inform.-analIt. agenstvo», 2012. — 200 с.
5. Lunov V. E. Stanovlennya ta rozvitok profesIynogo mislennya osobistostI u sistemI organIv vnutrIshnIh sprav UkraYini : MonografIya / V. E. Lunov — MakIYivka: MERI, Donetsk: Donbass, 2013 — 350 с.
6. Maksimenko S. D. PsihologIchnI mehanIzmi zarodzhennya, stanovlennya ta zdIysnennya osobistostI / S. D. Maksimenko, V. V. Klimenko, A. V. Tolstouhov. K., Vid-vo Evropeyskogo unIversitetu, 2010. — 136 с.

7. Markelova T. V. Teoretiko-metodologicheskie osnovyi zablago vremennoy ustoychivosti buduschih ofitserov zapasa k usloviyam voenno-professionalnoy deyatel'nosti : dissertatsiya ... doktora psihologicheskikh nauk : 19.00.03 / T. V. Markelova; Sovrem. gumanit. akad. Moskva, 2011. — 280 s.
8. Roskolodko N. I. Zakonomernosti professional'nogo stanovleniya kursantov v voenno-uchebnoy deyatel'nosti : dissertatsiya ... kandidata psihologicheskikh nauk : 19.00.03 / N. I. Roskolodko; Yaroslav. gos. un-t im. P. G. Demidova. — Aktobe, 2009.- 247 s.
9. Semenenko N. N. Stanovlenie professional'noy otvetstvennosti u kursantov voennykh uchilishch Suhoputnykh voysk : dissertatsiya ... kandidata psihologicheskikh nauk : 19.00.14 / N. N. Semenenko; Moskva. — 1998. — 225 s.
10. Fedorenko S. A. Psihologo-akmeologicheskie rezervyi professional'nogo stanovleniya ofitser-skiykh kadrov : dissertatsiya ... kandidata psihologicheskikh nauk : 19.00.13 / S. A. Fesenko; Moskva, 1998. — 297 s.
11. Shatuh V. M. Pedagogicheskie usloviya i sredstva optimizatsii protsessa professional'no-lichnostnogo stanovleniya buduschego ofitsera-letchika : Dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / V. M. Shatuh; Saratov, 2000 — 177 s.

Норчук Ю. В.

майор, преподаватель кафедры гуманитарных и социально-экономических дисциплин Военной академии (г. Одесса)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТНОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ БУДУЩИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Резюме

В статье рассматриваются теоретико-методологические основы исследования личностного и профессионального становления будущих военнослужащих в контексте их взаимосвязи и взаимообусловленности. Анализируются закономерности профессионального становления курсантов в военно-учебной деятельности. Раскрывается содержание ответственности как интегральности личности. Определяется конструкт «заблаговременной устойчивости» как показателя личностного и профессионального становления будущего военнослужащего.

Ключевые слова: личность, становление, профессиональное становление, ответственность, заблаговременная устойчивость.

Norchuk Y.

Major, lecturer at the humanitarian and socio-economic disciplines
of Odessa Military Academy

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF RESEARCH
OF PERSONAL AND PROFESSIONAL FORMATION OF THE FUTURE
SOLDIERS**

Abstract

The article deals with the theoretical and methodological foundations of the study of personal and professional becoming of future soldiers in the context of their relationship and interdependence. The patterns of professional becoming of students in military training activities are analyzed. The content of integral responsibility of the individual is described. Construct of «advance sustainability» as a measure of personal and professional formation of the future soldier is determined.

Professional growth we see as a process of personality changes as the immersion in professional environment, professional activities at different levels. Formation is a non-linear process, but is a continuous transition, transformation of certain personal qualities, especially professionally determined.

Model of personality of military professionals is considered to appropriate in the context of the phenomenon of individual liability and professional liability. Professionally oriented structure of future military professionals serving its early stability, defined as a complex integrative characteristics of military professionalism, providing the prepared mind to military occupation.

Key words: personality, becoming, professional development, accountability, advance sustainability.

Стаття надійшла до редакції 9.03.2015

УДК 159.923

Савченко О. В.

кандидат психологічних наук, доцент, докторант,
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
e-mail: savchenko.elena.v@gmail.com
ORCID 000–0002–7069–7419

СТИЛЬ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМНО-КОНФЛІКТНОЇ СИТУАЦІЇ ЯК АСПЕКТ АНАЛІЗУ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ

В роботі розглядається стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації як один з можливих аспектів аналізу життєвого шляху, що інтегрує в собі кількісні та якісні властивості особистості. Автор виокремлює діяльнісний, конструктивно-рефлексивний, деструктивно-рефлексивний та унікаючий стилі. Показано, що рефлексивний стиль розв'язання проблемної ситуації може бути представлений в двох формах: конструктивній та деструктивній. Визначено, що високий рівень конструктивно-рефлексивного стилю зумовлений високим ступенем сформованості не лише когнітивних стратегій вирішення проблем, а й метакогнітивних стратегій, що відповідають за регуляцію інтелектуальної активності суб'єкта.

Ключові слова: стиль, проблемно-конфліктна ситуація, когнітивна стратегія, метакогнітивна стратегія, життєвий шлях, рефлексія.

Постановка проблеми. «Життєвий шлях» — психологічна категорія, що відображає насиченість життєвих періодів суб'єкта переживаннями певних подій, усвідомленням тих соціальних та внутрішніх перешкод, що пригальмовують процес саморозвитку. Так В. В. Іванова розглядає «життєвий шлях» як «суб'єктивну подієву концентрацію тих чи інших його етапів ... періодів розвитку» [4], а Л. І. Анциферова підкреслює, що дана категорія відображає цілеспрямовані зусилля, що витрачає людина для побудови свого життя. Усвідомлюючи власний досвід, суб'єкт виокремлює той матеріал, який допомагає йому формувати та уточнювати свій неповторний «життєвий світ», що дозволяє йому опановувати нові засоби поведінки, отримуючи в такий засіб новий досвід [2]. К. О. Абульханова-Славська запропонувала найбільш структуровану модель «життєвого шляху» особистості як здібності організувати свою життєдіяльність за власним задумом, що інтегрує декілька структурних компонентів, а саме: життєву перспективу, сенс життя («життєва концепція»), життєву позицію та життєву лінію, стратегії життя тощо [1].

Наряду з дослідженням темпоральних вимірів життєвого шляху, до яких відносяться «життєва лінія» та «життєві перспективи», когнітивних структур високого рівня узагальнення («Я-концепція», «модель світу», «життєва концепція» та ін.), важливим аспектом аналізу життєдіяльності суб'єкта є визначення його поведінкового потенціалу, який проявляється в використанні певних стратегій розв'язання життєвих проблем.

Ми вважаємо, що дослідження стилів розв'язання суб'єктом проблемно-конфліктних ситуацій дозволить отримати якісну інформацію відносно засобів обирання певної позиції в складних обставинах, способів розкриття та вирішення життєвих протиріч, прийомів реалізації свого потенціалу, що відповідають найбільш значущим потребам та цінностям особистості. Під поняттям «стиль розв'язання проблемно-конфліктних ситуацій» ми розуміємо сформовану динамічну систему засобів та прийомів визначення, аналізу та подолання життєвих труднощів, яка дозволяє суб'єкту за рахунок використання наявних особистісних ресурсів вирішувати зовнішні та внутрішні протиріччя з максимально можливою ефективністю. На нашу думку, використання даної категорії дозволить не лише поєднати традиції суб'єктно-діяльнісного підходу з когнітивно-поведінковими напрямками дослідження особистості, але й синтезувати кількісні та якісні характеристики особистості, які дозволять оцінювати діяльність суб'єкта не лише за об'єктивними параметрами результативності, а й за індивідуально-суб'єктивними параметрами, такими як: легкість, задоволеність, оптимальність, економічність тощо.

Мета роботи — визначити основні стилі розв'язання проблемно-конфліктної ситуації, встановити фактори, що зумовлюють рівень сформованості рефлексивного стилю як важливого компонента рефлексивної компетентності.

Під «рефлексивною компетентністю» ми розуміємо структурний компонент рефлексивного досвіду суб'єкта, що формується в процесі розв'язання рефлексивних задач як побічний продукт рефлексивної активності поряд зі знаходженням засобу вирішення проблеми. Рефлексивна компетентність включає до свого складу ті рефлексивні властивості суб'єкта, які разом з його наявними ресурсами забезпечують ефективне розв'язання тих рефлексивних задач, які ставить перед собою суб'єкт, зіштовхнувшись з різного роду перешкодами в процесі розв'язання проблемно-конфліктних ситуацій.

Основними завданнями роботи є: 1) виокремлення переваг та недоліків рефлексивного стилю вирішення проблем; 2) визначення різних стилів розв'язання проблемно-конфліктної ситуації; 3) визначення взаємозв'язків між рівнем сформованості рефлексивних стратегій та ступенем вираженості різних рефлексивних стилів (конструктивного та деструктивного).

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї проблеми. К. О. Абульханова-Славська ввела поняття «життєдіяльність» як «суспільно обумовлений процес реалізації особистістю власної життєвої стратегії» (цит. за [5, с. 66]). Авторка визначила два крайніх полюса виразності життєвої стратегії — «екстенсивний засіб» та «інтенсивний засіб» побудови життєдіяльності, між якими знаходяться усі суб'єкти. Екстенсивний полюс характеризується неадекватним розподілом психологічних ресурсів та зусиль, застосуванням неоптимальних життєвих стратегій, зниженою потребою в самовираженості та саморозвитку. Особам з високо вираженим інтенсивним полюсом життєдіяльності властиві раціональне, продуктивне використання ресурсів та психологічних сил, здатність формувати та реалізовувати усвідомлені адаптивні життєві стратегії [1].

О. Б. Старовойтенко, детально проаналізувавши роботи С. Л. Рубінштейна, визначила ідеї про існування різних типів особистості за критерієм відмінностей в рівні усвідомленості та рефлексивності власного життя. Дослідниця виокремила чотири типи: «особистість, що розчинилася в буденності», «діяльнісна особистість», «рефлексивна особистість» та «особистість, що генерує надцінні ідеї, продукти» [9].

Подібна типологія особистості була розроблена Ф. Є. Василюком [3] на підставі типології «життєвих світів», що є основною умовою та стимулом життєдіяльності особистості, що перебуває в ньому. Життєвий світ, на думку автора, має два основні аспекти: внутрішній та зовнішній. Кожен з них може характеризуватися різним рівнем складності, так зовнішній світ може бути легким або трудним, а внутрішній світ — простим або складним. Автором виокремлені такі типи особистості: інфантильний, діяльнісний, рефлексивний, вольовий.

В ході розробки власної моделі «Я-засобів подолання опозицій в життєвідносинах» О. Б. Старовойтенко визначила такі засоби розв'язання проблемних ситуацій: «розвивальна активність», «розвивальне занурення», «пасивна рефлексія», «уникання», «самовідчуженість» та «самоактуалізація».

Результати дослідження. На думку О. Б. Старовойтенко, оволодіння структурними компонентами рефлексивної активності сприяє формуванню рефлексивного засобу життя. Авторкою для опису типу «рефлексивної особистості» були задіяні такі ознаки: 1) активність внутрішньої та зовнішньої діяльності опосередкована спостереженнями над собою, усвідомленням своїх властивостей та самопрезентуванням їх; 2) подвоєність орієнтації та «Я» та зовнішні об'єкти збільшує кількість цінних якостей, що може відобразити суб'єкт в значущих об'єктах, поширює репертуар засобів їх освоєння та використання; 3) рефлексія — причина та наслідок творчого ставлення до світу; 4) відповідальне ставлення до себе, своїх дій, активна позиція щодо управління своїм життям [9].

Про наявність конструктивної та деконструктивної форм рефлексії писали А. В. Карпов, А. А. Плігін, І. С. Россохін, А. Л. Рудаков, О. Б. Старовойтенко, В. Франкл, К. Ясперс та ін. Так А. Л. Рудаков пов'язував неконструктивну рефлексію з використанням стереотипних форм поведіння, що не дозволяють суб'єкту правильно ідентифікувати труднощі, усвідомлювати їх причини та застосовувати більш адаптивні алгоритми поведіння. Не конструктивність мислення призводить до актуалізації репродуктивно-регресивного рівня емоційної регуляції суб'єкта [8]. А. А. Плігін розрізняє два окремих критерії оцінки рефлексивної діяльності учня: продуктивність (репродуктивна та продуктивна форми) та конструктивність (конструктивна та деструктивна) [7]. Деструктивність рефлексивної діяльності знаходить виразність в підвищеному рівні внутрішнього напруження особистості, що заважає демонструвати учням продуктивні форми внутрішньої роботи: виявляти нові засоби дії, знаходити новий сенс своїм діям, тобто формувати нові структурні елементи досвіду, що сприятиме його розвитку.

В моделі А. В. Карпова [5] середній рівень розвинення рефлексивної здібності виражається в більш продуктивних формах внутрішньої роботи, ніж високий та низький рівні. Так високорефлексивним суб'єктам властиве використання меншої кількості стратегій поведження, тобто їх мислення виявляються більш стереотипізованими. Д. О. Леонт'єв та А. Ж. Аверіна вказували, що таким суб'єктам складніше генерувати гіпотези та переключатися з однієї альтернативи на іншу, їм властиво ускладнювати ситуацію [6]. Низький рівень розвитку рефлексивної здібності також сприяє використуванню суб'єктом неконструктивних прийомів рефлексивної активності: аналіз низької кількості альтернатив, спрощування моделі проблемно-конфліктної ситуації та ін. Посилаючись на літературний огляд Холена — Хексмана з співавторами, Д. О. Леонт'єв визначив такі негативні прояви рефлексії («настирливої рефлексії»): підвищений рівень депресивності, наявність патологічних симптомів, дезадаптивні стилі подалання складних ситуацій, підвищений нейротизм та ін.

У власній моделі рефлексивної діяльності О. Б. Старовойтенко [9] розводить дві форми рефлексивної активності: «розвивальне занурення» та «пасивна рефлексія», які відповідають загальновизначеним видам конструктивної та деструктивної рефлексії. Пасивна рефлексія характеризується призупиненням внутрішньої діяльності, застряганням в процесах оцінювання власного життя, розмірковуванням над особливостями свого поведження. Суб'єкт поступово знецінює важливість вирішення внутрішнього протиріччя, виговорюючи собі право «мінатися, нічого не змінюючи в собі» [9, с. 182]. Формування настанови на «недіяння» призводить до накопичення внутрішніх проблем, до відтягування в часі прийняття важливих рішень.

Конструктивна форма рефлексії («розвивальне занурення») характеризується формуванням стійкої настанови на розв'язання внутрішніх протиріч. Суб'єкт використовує різноманітні засоби розв'язання проблем: внутрішнє програвання можливих варіантів розвинення подій, усвідомлення та розуміння конфліктного стану, відповідальне виправдання себе, розумну самокритику, зростання самоповаги, підвищення вимог щодо власної активності та її форм та ін. Дана форма рефлексії готує особистість до активного перетворення конфліктно-проблемної ситуації.

В таблиці ми систематизували критерії, за якими визначаємо конструктивні та деструктивні різновиди рефлексивного стилю розв'язання проблемно-конфліктної ситуації.

Нами були виокремлені чотири властивості: діяльнісний, конструктивно-рефлексивний, деструктивно-рефлексивний та унікаючий стилі розв'язання проблемно-конфліктних ситуацій. Окрім того, нами (у співавторстві з Д. Ю. Студенцовою) була розроблена методика «Особистісний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації», яка дозволяє визначити рівень сформованості усіх визначених стильових властивостей.

Високі значення за шкалою «Діяльнісний стиль» свідчать про спрямованість суб'єкта до активних спроб вирішити проблему, до застосування різноманітних засобів без ретельного аналізу наслідків, до яких вони

можуть привести. Суб'єкту властиві компульсивний засіб подолання перешкод та імпульсивний характер прийняття рішень. Несформованість критеріїв оцінки власних дій та їх результатів перешкоджає прийняттю зважених рішень, а редукований характер стратегій, в яких практично відсутніми є етапи, пов'язані з орієнтацією в умовах та контролем за здійсненням дій, не дозволяє своєчасно вносити корективи в процес розв'язання проблем.

Таблиця

Критерії конструктивності та деструктивності рефлексивного стилю розв'язування проблемно-конфліктної ситуації

№	Конструктивний рефлексивний стиль	Деструктивний рефлексивний стиль
1	використання внутрішнього діалогу як умови розв'язання проблемно-конфліктної ситуації	внутрішній діалог стає не засобом розв'язання проблеми, а засобом уходу від реальності
2	співвідношення умов проблеми та наявних ресурсів суб'єкта, прийняття рішення про засіб поведінки на підставі порівняння	спрямування активності на формування прожектів та фантазування про можливі варіанти розвитку подій, що не реалізувались
3	сформованість настанови на здійснення заходів самоспостереження та самоаналізу при виниканні проблем	програвання в розумі варіантів розвитку ситуацій заміною активність в реальності
4	аналіз минулого досвіду, співвідношення актуальних ситуацій з минулими подіями	аналіз минулого досвіду призводить до персеверацій, зациклень між констатацією невдачі та низькою самооцінкою
5	настанова на критичність та раціональність в обиранні засобів поведінки, стратегій поведінки	стійка тенденція до затягування дій, до «недіяння» як засобу розв'язання проблемно-конфліктної ситуації
6	ефективне контролювання свого емоційного стану, протидія румінаціям (нав'язливим почуттям, думкам)	ригідність контролю, складність відволіктися від нав'язливих думок, почуття хвилювання, занепокоєння
7	розподіл уваги між подіями внутрішнього життя та фактами реальності, що постійно змінюються.	надмірна увага до внутрішніх переживань, передбачень, ігнорування фактів реальності.

Особистостям з домінуванням діяльнісного стилю вирішення проблемно-конфліктних ситуацій вкрай важко контролювати власні емоції та стає. Виявляється їх схильність до афективних переживань та реакцій. Через постійну орієнтацію саме на майбутню ситуації «тут і тепер» можуть сприйматися поверхнево, що знижує цінність та значимість будь-яких звершень у сьогодні.

Високі значення за **конструктивно-рефлексивною** стильовою характеристикою свідчать про спрямованість основної активності суб'єкта на самопоглиблення та саморозуміння, що надає можливість формувати ієрархію мотивів та цінностей, яка, у свою чергу, визначає прийняття рішень у ситуації обирання засобу поведінки. Конструктивна форма рефлексії характеризується формуванням стійкої настанови на розв'язання внутрішніх протиріч. Суб'єкт використовує різноманітні засоби подолання труднощів:

внутрішнє програвання можливих варіантів розвинення подій, критичне ставлення до себе, усвідомлення та розуміння конфліктного стану, відповідальне виправдання своїх дій, підвищення вимог (більш жорсткі критерії оцінки, високі стандарти) щодо власної активності та ін.

Особам з вираженим конструктивно-рефлексивним стилем притаманна здатність контролювати власні емоції, спрямовувати їх на підвищення ефективності у повсякденній діяльності. Такі люди здатні вчасно зупинити власні роздуми, не зациклюючись на проблемах, здатні розглянути усі можливі варіанти вирішення питання з урахуванням свого минулого досвіду, здатні розробити програму поетапного здійснення прийнятих рішень в практиці.

Високі значення за шкалою «**Деструктивно-рефлексивний стиль**» свідчать про використання суб'єктом стереотипних форм поведінки в складних ситуаціях, що не дозволяє йому адекватно ідентифікувати труднощі, усвідомлювати їх причини та застосовувати більш адаптивні алгоритми поведінки. Спостерігається певна неконструктивність мислення, що призводить до актуалізації репродуктивно-регресивного рівня емоційної регуляції суб'єкта. Пасивність суб'єкта проявляється в призупиненні внутрішньої діяльності, в ригідності процесів оцінювання власного життя та розмірковування над особливостями свого поведінки. Суб'єкт поступово знецінює важливість вирішення внутрішнього протиріччя, виговорюючи собі право «нічого з собою не робити» [9, с. 182]. Формування подібної інерції недіяння призводить до накопичення внутрішніх проблем, що підвищує внутрішнє напруження суб'єкта.

В період труднощів така людина довго фантазує про майбутні успіхи та згадує власні перемоги у минулому. Можливі складності із засинанням та психоматичні розлади через надмірну тривожність.

Високі значення за шкалою «**Унікаючий стиль**» свідчать про домінування настанови на уникнення конфліктів та проблемних ситуацій, відтягування в часі прийняття важливих рішень в житті, перекладання на інших відповідальності за прийняті варіанти рішень. Суб'єкт часто відчуває бажання розпочати все з «чистого аркуша», виявляє екстернальність в аналізі проблемних ситуацій, покладаючись на судьбу або на щасливу нагоду.

Аналіз власного досвіду не підвищує ефективність такої людини у процесі подолання життєвих незгод, оскільки він мало усвідомлюється. У період труднощів можливе поринання у спогади або фантазії, ігноруючи реальні обставини. Проте з віком зростає критичність у сприйнятті власних звершень, що може значно знизити самооцінку та підвищити рівень внутрішньої напруги та тривоги.

Ми припустили, що рівень сформованості рефлексивних стильових властивостей (і конструктивної, і деструктивної) залежить від рівня розвитку рефлексивних стратегій, що використовує суб'єкт в процесі розв'язання проблемно-конфліктних ситуацій. Нами (у співавторстві з М. Ю. Макієнко) були розроблені методики дослідження ступеня сформованості когнітивних та метакогнітивних рефлексивних стратегій. Методика «Когнітив-

ні стратегії вирішення проблем» дозволяє досліджувати чотири незалежні аспекти когнітивної активності суб'єкта: ступінь глибини — поверхневості обробки інформації, критичності — некритичності аналізу та оцінки інформації, інтуїтивний — раціональний характер пошук рішення проблеми, прийняття рішення з орієнтацією на зовнішні або внутрішні стандарти. Також були виокремлені чотири синтетичні стратегії, що поєднували у своєму складі більш прості стратегічні прийоми. Нами визначені такі когнітивні стратегії: «Глибинний, критичний аналіз інформації, заснований на інтуїтивному пошуку вирішення проблеми», «Внутрішня орієнтація, критичний аналіз, інтуїтивний пошук рішення проблем», «Некритичність, інтуїтивний пошук рішення проблем, заснований на глибинній обробці інформації», «Некритичність в аналізі інформації, орієнтація на зовнішні стандарти, поверхнева обробка інформації».

Запропонована нами методика «Метакогнітивні стратегії вирішення проблем» дозволяє визначати рівень сформованості таких метакогнітивних стратегій, спрямованих на регуляцію інтелектуальної активності суб'єкта: «контрфакт вгору — контрфакт униз», «хаотичний пошук рішення — пошук, сфокусований на перевірці певної гіпотези», «високий — низький рівень самоконтролю над процесом розв'язання проблемної ситуації», «лабільність — ригідність контролю над власними емоційними станами», «рівень орієнтації на власні інтелектуальні емоції під час інтелектуальної активності».

Використання процедури кореляційного аналізу дозволило встановити значущі кореляційні зв'язки між рівнем сформованості стильових властивостей та ступенем розвитку стратегічних прийомів когнітивної та метакогнітивної активності суб'єкта. Дослідження проводилось на виборці, яку сформували 90 студентів ХДУ різних років навчання. Було встановлено, що чим вище рівень сформованості «конструктивно-рефлексивного» стилю розв'язування проблем, тим вище ступінь вираженості глибинної обробки інформації ($r=0,3$; $p\leq 0,01$) та критичності аналізу та оцінки інформації ($r=0,37$; $p\leq 0,001$); тим частіше суб'єкти використовують стратегію «Глибинний, критичний аналіз інформації, заснований на інтуїтивному пошуку вирішення проблеми» ($r=0,3$; $p\leq 0,01$) та ігнорують «Некритичність в аналізі інформації, орієнтація на зовнішні стандарти, поверхнева обробка інформації» як засіб подолання труднощів ($r=-0,28$; $p\leq 0,01$). Студенти, що вміють ефективно використовувати свої рефлексивні здібності, виявляють схильність до використання високого рівня самоконтролю над процесом розв'язання проблемної ситуації ($r=0,33$; $p\leq 0,01$) та орієнтуються на власні інтелектуальні емоції в ході інтелектуальної активності ($r=0,24$; $p\leq 0,05$).

Досліджувані, що мають високий рівень сформованості «деструктивно-рефлексивного стилю» розв'язання проблемно-конфліктної ситуації, схильні до прийняття рішень з орієнтацією на зовнішні критерії та стандарти, ігноруючи власні уявлення про ефективність роботи ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), підвищують свою продуктивність за рахунок використання стратегії «контрфакт вгору» ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), а також виявляють низький рівень самоконтролю над процесом розв'язання проблемної ситуації ($r=-0,34$;

$p \leq 0,01$), лабільності контролю над власними емоційними станами ($r = -0,35$; $p \leq 0,001$), орієнтації на власні інтелектуальні емоції під час інтелектуальної активності ($r = -0,25$; $p \leq 0,05$).

Таким чином, нами було встановлено, що високий рівень розвитку як когнітивних, так і метакогнітивних стратегій зумовлює високу ефективність конструктивно-рефлексивного стилю розв'язання проблемних ситуацій. Схильність до деструктивно-рефлексивного стилю подолання труднощів визначає в більшій мірі несформованість метакогнітивних складових розумової активності, що відповідають за регуляцію та контроль над процесами сприйняття, обробки та оцінки інформації. Розвиток останніх дозволить суб'єкту і підвищити рівень ефективності розв'язання проблемних питань, і обирати більш ефективний стиль розв'язування проблем, який гарантує досягнення визначеної мети більш легко, з відчуттям задоволення, економлячи ресурси та зусилля.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Нами були виокремлені чотири стилі розв'язання проблемно-конфліктної ситуації: діяльнісний, конструктивно-рефлексивний, деструктивно-рефлексивний, унікаючий. Встановлено, що застосування конструктивно-рефлексивного стилю зумовлено сформованістю і когнітивних, і метакогнітивних стратегій розв'язання проблем. Особи з високим рівнем конструктивно-рефлексивного стилю характеризуються більш ретельним аналізом інформації, більш глибоким рівнем її обробки, критичним ставленням до отриманих результатів та власних дій, що виражається в застосуванні процедур перевірки та оцінки результатів. Такі суб'єкти застосовують стратегії, що підвищують їх здатність контролювати перебіг подій, регулювати власні зусилля, вони сприймають власні емоції як важливі орієнтири інтелектуальної активності, аналізуючи власні переживання та інтуїтивні здогадки.

Досліджувані, що мають високий рівень сформованості деструктивно-рефлексивного стилю, виявляють схильність орієнтуватися на оцінки та вимоги оточуючих, вони готові переглядати власні дії в разі виникнення перешкод та отримання негативних результатів за рахунок критичної оцінки свого актуального стану («контрфакт вгору»). Однак висока критичність до власних можливостей стає негативним фактором, що гальмує заходи самоконтролю над поточною діяльністю, формує ригідну настанову щодо контролю власних емоцій. Таким особам важко швидко переключатися з одного емоційного стану на інший, переходити з площини розмірковувань в площину активних дій, важко використовувати свої емоційні оцінки та переживання як підказки в процесі пошуку вирішення проблеми. В наступних дослідженнях ми плануємо визначити місце рефлексивного стилю розв'язання проблем в загальній структурі рефлексивної компетентності особистості та в загальній системі рефлексивного досвіду.

Список використаних джерел і літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1991. — 158 с.

2. Анцыферова Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия / Л. И. Анцыферова // Психология социальных ситуаций / Под ред. Н. В. Гришиной. — СПб.: Питер, 2001. — С. 285–309.
3. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических переживаний / Ф. Е. Василюк. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 240 с.
4. Иванова В. В. Общие вопросы самосознания личности / В. В. Иванова [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/ivanv01/index.htm>
5. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. — 424 с.
6. Леонтьев Д. А. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции / Д. А. Леонтьев, А. Ж. Аверина // Психологические исследования. — 2011. — № 2 (16) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html>
7. Плигин А. А. Рефлексия как психологический феномен и проблемы ее развития у школьников / А. А. Плигин // Актуальные проблемы психологического знания. — 2009. — № 4. — С. 37–49.
8. Рудаков А. Л. Саногенная рефлексия как фактор стрессоустойчивости личности: дис. ... канд. психол. наук. по спец. 19.00.01 / Андрей Леонидович Рудаков. — М., 2009. — 219 с.
9. Старовойтенко Е. Б. Культурная психология личности: монография / Е. Б. Старовойтенко. — М.: Академический проспект: Гаудемус, 2007. — 310 с.

References

1. Abulhanova-Slavskaya K. A. Strategiya zhizni [The life strategy]. — Moscow: Mysl, 1991. 158 p.
2. Antsyiferova L. I. Psihologiya povsednevnosti: zhiznennyiy mir lichnosti i «tehnik» ee byitiya [The psychology daily life: the life-world of personality and «technique» of her existence]. N. V. Grishina (Eds.), *Psihologiya sotsialnyih situatsiy — The psychology of social situations*. St. Petersburg: Piter, 2001, p. 285–309.
3. Vasilyuk F. E. Psihologiya perezhivaniy. Analiz preodoleniya kriticheskikh perezhivaniy [The psychology of feelings. The analysis of overcoming the critical feelings]. Moscow: Izd-vo MGU, 1984. 240 p.
4. Ivanova V. V. Obschie voprosy samosoznaniya lichnosti [The general questions of consciousness of the person]. (n.d.) *psylib.org.ua*. — Retrieved from <http://psylib.org.ua/books/ivanv01/index.htm>
5. Karpov A. V. Psihologiya reflektivnykh mekhanizmov deyatelnosti [The psychology of reflexive mechanisms of activity]. Moscow: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2004. 424 p.
6. Leontev D. A., Averina A. Zh. Fenomen refleksii v kontekste problemy samoregulyatsii [The phenomenon of reflection in the context of self-regulation]. *Psihologicheskie issledovaniya — The psychological researches*. 2011; 2(16): Retrieved from <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html>
7. Pligin A. A. Refleksiya kak psihologicheskii fenomen i problemy ee razvitiya u shkolnikov [The Reflection as psychological phenomenon and problems of its development in schoolchildren]. *Aktualnyie problemy psihologicheskogo znaniya — Actual problems of psychological knowledge*. 2009; 4: 37–49.
8. Rudakov A. L. Sanogennaya refleksiya kak faktor stressoustoychivosti lichnosti [The sanogenic reflection as a factor of personality's stress tolerance]. *Candidate's thesis*. Moscow: MPGU, 2009.
9. Starovoytenko E. B. Kulturnaya psihologiya lichnosti [The cultural psychology of personality]. Moscow: Akademicheskii prospekt: Gaudemus, 2007. 310 p.

Савченко Е. В.

кандидат психологических наук, доцент, докторант,
Восточноевропейский национальный университет им. Леси Украинки,
г. Луцк

СТИЛЬ РАЗРЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМНО-КОНФЛИКТНЫХ СИТУАЦИЙ КАК АСПЕКТ АНАЛИЗА ЖИЗНЕННОГО ПУТИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В работе рассматривается стиль разрешения проблемно-конфликтной ситуации как один из возможных аспектов анализа жизненного пути, который интегрирует в себе количественные и качественные свойства личности. Автор выделяет деятельностьный, конструктивно-рефлексивный, деструктивно-рефлексивный и избегающий стили. Показано, что рефлексивный стиль решения проблемной ситуации может быть представлен в двух формах: конструктивной и деструктивной. Определено, что высокий уровень конструктивно-рефлексивного стиля обусловлен высокой степенью развития не только когнитивных стратегий решения проблем, но и метакогнитивных стратегий, отвечающих за регуляцию интеллектуальной активности субъекта.

Ключевые слова: стиль, проблемно-конфликтная ситуация, когнитивная стратегия, метакогнитивная стратегия, жизненный путь, рефлексия.

Savchenko E. V.

Ph.D., Assistant Professor (Psychology), doctoral student,
Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

THE STYLE OF THE PROBLEM-CONFLICT SITUATION'S RESOLVING AS AN ASPECT OF THE ANALYSIS OF THE PERSONALITY'S LIFE-WAY

Abstract

The author proposed to consider the style of resolving the problem as an aspect of the life-way which integrates both quantitative and qualitative properties of the personality. «Style» is defined as a dynamic system of methods and techniques of the identity, analysis and overcoming of life's difficulties, that gives the possibility to the subject to solve internal and external conflicts efficiently by means of personal resources. The author considered four styles of solving problems: active, constructive-reflective, destructive-reflective and avoiding. It was described that the reflective style of the problem situation's resolving can be presented in two forms: constructive and destructive. The relation between the degree of formedness of the style characteristics and the level of development of cognitive and metacognitive strategies to solve problems has been proven. It is found that subjects with high levels of expression of the constructive-reflective style have a high level of cognitive and metacognitive strategies of problems` solving. Thus, subjects with high levels of expression of the destructive-reflective style have a low level of development of metacognitive strategies, which are responsible for the regulation of the subjects` intellectual activity. Individuals with high destructive-reflective tendencies exhibit an inclination to focus on the demands and evaluations of strangers, but their highly critical assessment to their own possibilities downgrades the effectivity of the self-control and the lability of

the actions and experiences, obstructs the analysis of their emotional evaluations and feelings as benchmarks and clues in the searching of solutions.

Key words: style, problem-conflict situation, cognitive strategy, metacognitive strategy, life-way, reflection.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2015

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Канонические. — Минск: ПРИНТКОРП, 2006.
2. Бургиньон Э. В. Измененные состояния сознания/ Измененные состояния и культура. Хрестоматия / Автор-составитель О. В. Гордеева. — М., СПб. и др: Питер, 2009. — С. 29–61.
3. Бурлака Д. К. Метафизика культуры. — СПб.: РХГА, 2009.
4. Бурлака Д. К. Мышление и откровение. — СПб.: РХГА, 2011.
5. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. — М.: Наука, 1993.
6. История христианства. Учебное пособие. — Одесса: ХГЭУ, 2005.
7. Козлов В. В. Психотехнологии измененных состояний сознания. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Институт психотерапии, 2005.
8. Павлюк П. А. Оккультная интервенция в христианство // [URL]: www.liveinternet.ru/users/pavlyukua/post124179223/
9. Порублев Н. В. Феномен глоссолалии. — Мельбурн, 1995.
10. Россохин А. В. Рефлексия и внутренний диалог в измененных состояниях сознания: Интерсознание в психоанализе. — М.: Когито-Центр, 2010.
11. Тарт Ч. Измененные состояния сознания // [URL]: http://www.koob.ru/tart/altered_states_of_consciousness
12. Хоружий С. С. К феноменологии аскезы. — М., 1998.
13. Goodman F. D. Glossolalia // The Encyclopedia of Religion / ed. by M. Eliade, Vol. 5. New York: Macmillan Publishing House, 1987. S. 562–568.
14. Holm N. G. Ecstasy Research in the 20th Century — An Introduction // Religious Ecstasy. Script a Instituti Donneriani Aboens is XI. Stockholm, 1982. P. 24.

УДК 159.923.2:37.011.3–051

Ткаченко Олена Андріївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та вікової психології Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»
e-mail: tkachenkino@mail.ru
ORCID 0000–0001–6780–4044

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕКСТУ НАВЧАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ ЯК УМОВА АКТУАЛІЗАЦІЇ ДІАЛОГІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ УЧИТЕЛЯ

У статті презентована модель текстуального простору діалогічної навчальної ситуації, яка розроблена автором. Реалізація цієї моделі є підставою для розширення уявлень педагогів про діалогічний характер розуміння навчальної інформації, усвідомлення ними переваг діалогічних форм і методів навчання для вирішення завдань підвищення продуктивності знань учнів. Наведено результати емпіричного дослідження діалогічної спрямованості учителів у спілкуванні та її динаміки в процесі набуття діалогічного досвіду під час використання презентованої моделі.

Ключові слова: розуміння, діалог, текстуальний простір, діалогічна навчальна ситуація, діалогічний досвід.

Постановка проблеми. Гуманістично орієнтований педагогічний процес вимагає від учителя прагнення будувати діалогічні стосунки з учнем, що у свою чергу потребує наявності в нього відповідних переконань. Відомості, що були отримані нами в результаті численних бесід, дискусій, диспутів, дозволяють стверджувати, що вчителі погоджуються з необхідністю відновлення шкільної освітньої системи й важливістю звертання до внутрішнього світу дитини, але при цьому вони висловлюють сумніви із приводу власної готовності до здійснення індивідуально-особистісної, ціннісно-сміслової педагогічної діяльності. Стрімке збільшення інформації й, як наслідок, постійне ускладнення навчальних програм; перевага традиційного для вітчизняної педагогіки предметно-центрованого навчання, орієнтованого на об'єктивні способи пізнання; спостереження фактів, коли в умовах монологічного навчання учні запам'ятовують більше інформації за менш короткий проміжок часу та здатні успішно виконувати велику кількість навчальних дій без розуміння їхнього дійсного смислу — передумови для переваги монологічних форм навчання над діалогічними. Водночас вчителі визнають, що будь-яка пізнавальна діяльність людини спрямована на формування чітких і ясних уявлень про навколишню дійсність. Щоб засвоювані знання сприяли успіху у відповідній діяльності, тобто щоб мала місце продуктивність знань, вони повинні бути, насамперед, зрозумілі для учня. На жаль, ослаблення значеного когнітивного дисонансу, що виникає в професійній свідомості

педагога, часто досягається за рахунок переваги монологічних методів і прийомів навчання.

Мета статті: пошук шляхів усвідомлення вчителями переваг діалогічного навчання для вирішення завдань підвищення продуктивності знань учнів та підвищення рівня діалогічної спрямованості педагогів.

Результати дослідження. У відповідності зі структурою акту засвоєння (сприйняття — розуміння — закріплення — застосування) розуміння є обов'язковим етапом виникнення нового знання. Саме тому закономірності процесу розуміння повинні враховуватися при побудові структури пояснення, підготовці дидактичних матеріалів, використанні засобів наочності.

Психологічний аналіз проблеми розуміння з погляду різних методологічних підходів (когнітивного, психолінгвістичного, семантичного, соціально-психологічного, психогерменевтичного) приводить до визнання діалогічної природи розуміння. Психологи (Б. Г. Ананьєв, Г. О. Бал, М. М. Бахтін, В. С. Біблер, Л. С. Виготський, О. М. Крутій, Г. М. Кучинський, Ж. Пиаже, Н. В. Чепелева) розглядають діалог у якості одного з основних механізмів розуміння.

Завдання сучасної освіти — навчити учня не чужому досвіду, а прагненню до усвідомлення й утворення свого, що народжується через запитання до дійсності, через діалогічність суб'єкта з нею. Надійним методологічним підґрунтям для вирішення цієї задачі є психологічна герменевтика — напрям досліджень особистого досвіду людини, зафіксованого в різного роду текстах. Текст — одне з основних понять психологічної герменевтики тлумачиться в різних сенсах — як письмове або усне повідомлення і як текст, який творить людина у внутрішньому діалозі, намагаючись осмислити, зрозуміти свій досвід. Текст розглядають як модель реальної міжособистісної взаємодії учасників комунікативного процесу, діалогу двох суб'єктів стосовно тих чи інших проблем. Повідомлення при цьому виступає не просто як автономна система знакових елементів, а як підсистема більш складної системи мовної комунікації. Тобто в тексті закладені, з одного боку, мета та комунікативний намір автору повідомлення, з іншого — програма роботи реципієнта з ним. Розуміння тексту — процес засвоєння та породження смислів, основними характеристиками якого є відтворення смислу (концепту) вихідного повідомлення та синтез нового смислу, що здійснюється в результаті взаємодії, зіткнення смислу, що був закладений в текст його автором, і смислового поля суб'єкта, що сприймає дане повідомлення. В тексті прийнято виділяти два рівні, зовнішній (когнітивний) і внутрішній (смысловий). Перший являє собою реальні тексти, окремі фрази та висловлювання, різні типи дискурсу. Розуміння того, що представлено на когнітивному рівні тексту, відтворення смислу, закладеного у текст його автором, відносять до зовнішнього когнітивного (значенневого) рівня розуміння. Другий рівень — смысловий — неструктурована смыслова множина, яка не має ані центру, ані периферії, знаходить свою структурну упорядкованість тільки на рівні мовного вираження і може бути представлена для іншої особистості тільки в зовнішньому тексті. Розуміння на смысловому

рівні може здійснюватись на двох підрівнях — осмисленні, або інтерпретації, яку можна розглядати як «накидання смислу на текст», тобто привнесення реципієнтом власного смислу у текст, та переосмисленні, тобто трансформації змісту вихідного тексту в іншу знаково-смыслову систему. Розуміння смислу на смысловому рівні веде до синтезу, породження нових смислів, яке відбувається завдяки діалогічній взаємодії смыслових систем автора і реципієнта [5].

У дидактиці прийнято виділяти кілька рівнів засвоєння навчального матеріалу (наприклад, репродуктивний і творчий). Очевидно, що ці рівні засвоєння головним чином визначаються рівнями розуміння. На репродуктивному рівні можливе засвоєння без розуміння (просто запам'ятати з можливістю репродуктивно, тобто дослівно або близько до тексту відтворити). Рівень творчого засвоєння, який іноді називають рівнем трансформації, тобто можливості використовувати знання в нових нестандартних ситуаціях, передбачає максимально глибоке, смыслове розуміння засвоєного навчального матеріалу. Для досягнення такого рівня у суб'єкта розуміння повинен бути сформований певний діалогічний досвід.

Формування діалогічного досвіду можливе в умовах систематичної діалогічної, смыслопошукової взаємодії з об'єктами й суб'єктами пізнання, яка передбачає сприйняття, інтерпретацію, створення і пред'явлення тексту, відображає логіку пізнання особистістю відносин між текстами-питаннями й текстами-відповідями. Механізмом формування діалогічного досвіду є діалогічна ситуація як момент актуалізації проблеми діалогічного відношення особистості в утворенні й засвоєнні нею діалогічного способу пізнання тексту в умовах «со-бытийной общности» (С. В. Белова). Реалізація даного механізму можлива за умови організації відповідного навчального середовища.

Учитель сприймає навчальну ситуацію як елемент дійсності в його просторово-часових характеристиках. Це служить причиною того, що вибір прийому роботи з інформацією часто прив'язується до особливостей того чи іншого етапу уроку, тобто робиться акцент на часовій характеристиці. Однак часові межі виникнення, розвитку і переходу етапів навчального діалогу досить розмиті, крім того, ті чи інші особливості текстів учителя і учня можуть актуалізуватися на різних етапах уроку. Тому ми пропонуємо зміщати акцент на просторову, структурну характеристику навчального тексту, але, безумовно, з огляду на його мінливість у часі. Передбачається, що такий підхід спростить виділення предметної основи розуміння-дії зі складного, багаторівневого, мінливого тексту ситуації діалогічного спілкування.

Зазначені вище теоретичні положення дозволяють нам представити діалогічну навчальну ситуацію у вигляді моделі текстуального простору (рис. 1). Текст учителя можна визначити як форму спілкування, у якій відбита комунікативно-пізнавальна діяльність педагога, реалізований задум, структура думок, які він хотів донести до учня, а також закладена програма їх інтерпретації учнем, що регулює процес взаємодії з текстом учителя, сприяє адекватному його розумінню учнем.

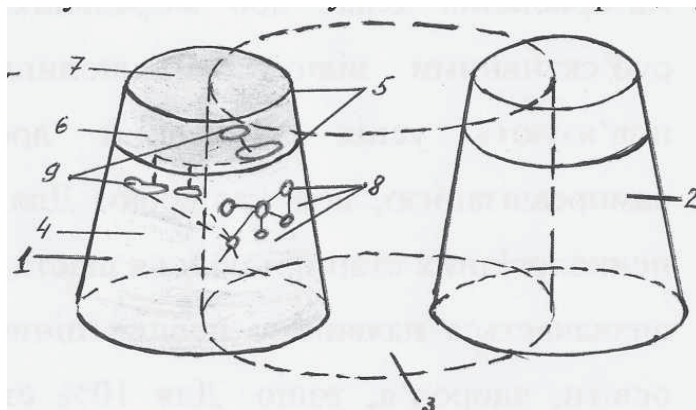

Рис. 1. Модель текстуального простору діалогічної навчальної ситуації:

1 — текстуальний простір комунікатора (учителя); 2 — текстуальний простір реципієнта (учня); 3 — спільний текстуальний простір комунікатора і реципієнта; 4 — смисловий рівень тексту; 5 — когнітивний рівень тексту; 6 — текст комунікатора, представлений засобами внутрішньої мови; 7 — текст комунікатора (вербальні та невербальні засоби); 8 — задум, структура думок комунікатора; 9 — елементи текстуального простору, що задіяні в актах смислопородження, смислопобудови і складають концепти, конструкти, ідеологеми, інтерпретаційні рамки, ядра смислу, зокрема, емоційно-оцінне відношення до інформації, яку потрібно донести до реципієнта, програма її інтерпретації реципієнтом, що регулює процес взаємодії з текстом комунікатора, сприяє адекватному його розумінню реципієнтом

В умовах використання монологічних форм навчання перед учителем стоїть завдання побудови тексту, який в суто лінгвістичному розумінні складається з послідовності мовних одиниць і замикається в межах повідомлення, не виходячи за ці межі. Для сучасного гуманітарного знання характерним є зміщення акценту на реципієнта, в нашому випадку учня, виключна увага до його ролі у процесі сприйняття, розуміння, інтерпретації. Сприймаючи повідомлення, учень будує свій «текст назустріч», використовуючи для цього раніше побудовані схеми, аналогії тощо, безумовно, базуючись на «смисловій основі» вихідного повідомлення, однак доповнюючи його своїми інтерпретаціями, своїм баченням ситуації, аналогіями, асоціаціями і т. ін. Для розуміння нової інформації важливо, щоб було актуалізовано саме ті аналогії та асоціації, які мають з нею суттєвий зв'язок. Але проблема розуміння часто полягає в тому, що в досвіді учня або взагалі відсутні потрібні елементи, або вони не актуалізуються у потрібний момент, або актуалізовані елементи не мають логічного зв'язку з новою інформацією чи є помилковими, що утруднює розуміння останньої.

Г. М. Кучинський [1; 2; 3] стверджує, що вплив зовнішнього діалогу на розумові процеси індивідуум опосередкований їхніми внутрішніми діалогами, так само як і зворотний вплив ходу розумового процесу індивіда на ті або інші аспекти його взаємодії з партнером опосередкований

більш-менш розгорнутим внутрішнім діалогом. Внутрішній діалог утримує в собі структуру зовнішніх діалогів, які існували раніше і аналогічні за структурою зовнішньому діалогу. Відмінність же полягає в тому, що внутрішній діалог існує в згорнутому вигляді і його функціонування як діалогу зазвичай не усвідомлюється [4, с. 103-104]. Між тим саме невідрефлексовані неузгодженості, суперечності, що виникають у внутрішньому діалозі, можуть слугувати підґрунтям для неправильного розуміння нової інформації. «Зовнішній діалог одночасно запускає внутрішній, але без внутрішнього діалогу не може бути зовнішнього, і сам внутрішній діалог виходить у зовнішній, проектується в нього. Тому важливо орієнтуватися на внутрішній діалог іншої людини. Ще краще адресувати висловлення внутрішньому діалогу» [там же].

На рис. 2 наведено модель діалогічного текстуального простору учня.

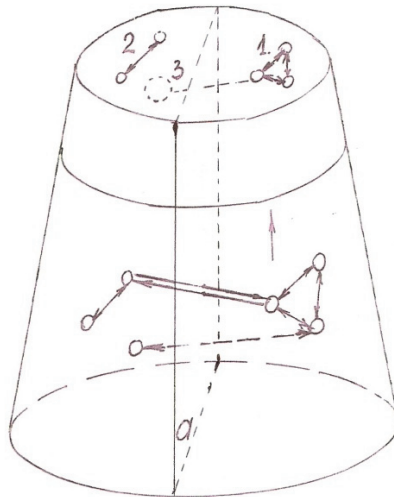

Рис. 2. Модель діалогічного текстуального простору учня:

1 — відрефлексовані зв'язки між елементами тексту; 2 — невідрефлексовані зв'язки між елементами тексту; 3 — суперечності, неузгодженості між елементами тексту ПСК

Ознаками діалогічного тексту можна вважати наявність порушень зв'язків між текстовими елементами відносно до гіпотетично існуючої площини a (рис. 2), що виявляються на різних рівнях тексту учня та існують у формі їхньої невідрефлексованості, неузгодженості, суперечності або склеяності, злиття, конгломерованості. Якщо таких порушень немає, узгоджені на смисловому рівні елементи (елемент 1 на рис. 2) легко актуалізуються на когнітивному рівні. Наявність таких порушень призводить до того, що на когнітивному рівні відповідні елементи виступають для учня не тільки як суперечливі, але і як непов'язані між собою (елемент 1 та 2 на рис. 2), і як взагалі відсутні (елемент 3 на рис. 2). Отже, перед учителем постає задача розпізнавання в тексті учня ознак внутрішнього

діалогу як критичних пунктів зародження діалогу зовнішнього і підтримки діалогічної інтенції учня. Для вирішення цієї задачі вчителю необхідно актуалізувати необхідні (у рамках певної теми уроку) компоненти особистого досвіду учня, представлені відповідними елементами на смисловому рівні його текстуального простору, й перевести їх на когнітивний рівень уже в мовній формі. Таким чином, буде сформований необхідний контекст для нової інформації, причому бажано, щоб контекст носив проблемний характер. Щоб нова інформація сприймалася учнем як необхідна, її поява повинна виступати умовою вирішення цієї проблеми.

Розуміння в теорії пізнання являє собою осмислення відображеного в знанні об'єкта пізнання, формування смислу знання в процесі дії з ним. Тому нами були запропоновані дії розуміння певних дидактичних об'єктів (явищ, процесів, законів, величин, правил, доказів, понять), що дало змогу конкретизувати елементи текстуального простору діалогічної навчальної ситуації, які необхідно актуалізувати для їх розуміння.

Методика моделювання текстуального простору діалогічної навчальної ситуації за всіма розглянутими принципами була впроваджена нами на курсах підвищення кваліфікації вчителів музики, хімії, біології, фізики, математики (загальна кількість досліджуваних 76 осіб). З метою перевірки ефективності впровадження зазначеного способу моделювання навчальної ситуації в якості умови актуалізації діалогічної спрямованості учителя педагогам було запропоновано до і після занять виконати завдання методики С. Л. Братченка «Спрямованість особистості в спілкуванні» (СОС) та написати письмові звіти.

Таблиця

Особливості спрямованості особистості учителів у спілкуванні

Етап дослідження	Спрямованість особистості в спілкуванні (% в загальній структурі спрямованості в спілкуванні)					
	Діалогічна СОС	Авторитарна СОС	Маніпулятивна СОС	Альтруїстична СОС	Конформна СОС	Індиферентна СОС
До впровадження методики моделювання	7,9	7,9	16,8	31,6	7,9	26,3
Після впровадження методики моделювання	22,5	15,8	14,5	18,4	18,4	10,5

Методика СОС відноситься до проєктивних, в її основу покладено метод незакінчених речень. Теоретичною основою методики є концепція діалогу (М. М. Бахтін, Н. М. Бубер, А. У. Хараш та інші), на базі якої автором в спеціальному дослідженні були виділені шість основних видів СОС. Результати, отримані за цією методикою (табл) дають підстави стверджувати, що надбання учителями досвіду моделювання текстуального простору

діалогічних ситуацій навчання приводить до певного збільшення відсотка діалогічної спрямованості в загальній структурі спрямованості особистості в спілкуванні.

Аналіз проведених наприкінці занять письмових відгуків дає змогу стверджувати, що використання зазначеної методики покращує розуміння педагогами принципів діалогічного, проблемного навчання (*«Я краще тепер розумію, що таке діалогічне навчання», «я уявляю, що проблема — це діалогічні відношення в досвіді учня. Мені стало легше це уявляти»*), покращує, структурує процес підготовки до занять (*«...такі малюнки допомогли мені зрозуміти, як планувати подачу нового матеріалу», «Я по-іншому почала розуміти необхідність актуалізації опорних знань. Перелік таких «опор» повинен допомогти в роботі»*), сприяє сприйманню учителем учня в якості суб'єкта, а не об'єкта навчання (*«Я думаю, що прописування ходу уроку, уявляючи таку модель, сприятиме бажанню витратити час на мотивування учня», «цікаво про взаємодію внутрішнього та зовнішнього діалогів. Зрозуміло, чому діти мовчать на уроці»*). Такі свідчення дають можливість стверджувати, що моделювання текстуального простору діалогічної навчальної ситуації сприяє усвідомленню вчителями переваг діалогічного навчання для вирішення завдань підвищення продуктивності знань учнів, і, як наслідок, мотивації до більш широкого використання відповідних форм і методів навчання у своїй педагогічній практиці.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Визнання текстуальної природи діалогічної навчальної ситуації і уявлення її як визначеного текстуального простору дозволяє моделювати різні варіанти цієї ситуації. Таке моделювання збагачує уявлення учителів про діалогічну природу розуміння навчальної інформації, сприяє збагаченню їхнього діалогічного досвіду, усвідомленню переваг діалогічного навчання для вирішення завдань підвищення продуктивності знань учнів, мотивує до діалогічної взаємодії в навчальному процесі. Перспективи подальших пошуків із зазначеної теми ми бачимо у збагаченні емпіричного матеріалу стосовно результатів використання методики моделювання текстуального простору діалогічної навчальної ситуації і вдосконаленні процедури перевірки наслідків впровадження цієї методики як умови розвитку діалогічної складової у свідомості вчителя, його вміння будувати діалогічні стосунки з учнем для вирішення навчальних задач.

Список використаних джерел і літератури

1. Кучинский Г. М. Диалог в процессе совместного решения мыслительных задач / Г. М. Кучинский // Проблема общения в психологии. — М., 1981. — С. 92–121.
2. Кучинский Г. М. Диалог и мышление / Геннадий Михайлович Кучинский. — Минск: Вышэйша школа, 1983. — 190 с.
3. Кучинский Г. М. Психология внутреннего диалога / Геннадий Михайлович Кучинский. — Минск, 1988. — 234 с.
4. Олешкевич В. И. Рождение новой психотехнической культуры / Валерий Иванович Олешкевич. — М., 1997. — 180 с.
5. Проблеми психологічної герменевтики: монографія / за ред. Н. В. Чепелевої. — К.: Міленіум, 2004. — 276 с.

References

1. Kuchinskii G. M. Dialog v protsesse sovmestnogo resheniya myslitelnykh zadach / G. M. Kuchinskii // Problema obscheniya v psihologii. — M., 1981. — S. 92–121.
2. Kuchinskii G. M. Dialog i myshleniye/ Gennadiy Mikhailovich Kuchinskii. — Minsk: Vysheina shkola, 1983. — 190 s.
3. Kuchinskii G. M. Psihologiya vnutrennego dialoga / Gennadiy Mikhailovich Kuchinskii. — Minsk, 1988. — 234 s.
4. Oleshkevich V. I. Rozhdeniye novoy psihotekhnicheskoy kultury / Valeriy Ivanovich Oleshkevich. — M., 1997. — 180 s.
5. Problemy psihologichnoi germeneytyky. Monografiya / Za red. N. V. Chepelyevoyi. — K.: Milyenium, 2004. — 276 s.

Ткаченко Елена Андреевна

кандидат психологических наук, доцент кафедры общей и возрастной психологии Криворожского педагогического института
ГВУЗ «Криворожский национальный университет»

ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ТЕКСТА УЧЕБНОЙ СИТУАЦИИ КАК УСЛОВИЕ АКТУАЛИЗАЦИИ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ УЧИТЕЛЯ

Резюме

В статье представлена модель текстуального пространства диалогической учебной ситуации, которая разработана автором. Реализация этой модели является основанием для расширения представлений педагогов о диалогическом характере понимания учебной информации, осознание ими преимуществ диалогических форм и методов обучения для решения задач повышения продуктивности знаний учеников. Представлены результаты эмпирического исследования диалогической направленности учителей в общении и ее динамики в процессе обретения диалогического опыта во время использования презентовой модели.

Ключевые слова: понимание, диалог, текстуальное пространство, диалогическая учебная ситуация, диалогический опыт.

Tkachenko O. A.

Candidate of Psychological Sciences, dotzent of Department of General and Age-Related Psychology, Kryvyi Rih Pedagogical Institute
SHEI «Kryvyi Rih National University»

SPACE-TEMPORAL ORGANIZATION OF THE TEXT OF AN ACADEMIC SITUATION AS A CONDITION OF THE ACTUALIZATION OF A TEACHER'S DIALOGIC ORIENTATION

Abstract

In the article the model of textual space of the dialogic academic situation is represented. The above-mentioned model is worked out by the author as the result of theoretical-methodological analysis and applied achievements of Psychological Hermeneutics. The realization of this model enlarges and completes teachers' understanding of dialogic character of academic information, serves as the basis for improvement

of organization of dialogic interaction with a learner. Special attention is paid to the illustration of the mechanism of reciprocal transition of outer and inner dialogues which determine the success of a learner's understanding of academic information. The article is also focused on peculiarities of improvement of understanding different didactical objects. The results of the empirical research of representation of the dialogic component in the structure of teachers' communicative orientation and its dynamics based on acquisition of the experience of modeling various dialogic academic situations are described. The expediency of the usage of the model of textual space as an important component of the educational environment which provides teachers' realization of the advantages of dialogic teaching for increasing productivity of learners' knowledge is substantiated.

Key words: understanding, dialogue, textual space, dialogic academic situation, dialogic experience.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2015

УДК 159.923.2:378.147

Туркова Д. М.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Криворізького педагогічного інституту
ДВНЗ «Криворізький національний університет»
e-mail: tdm.05@mail.ru
ORCID 0000–0002–3788–1185

РЕФЛЕКСІЯ МОДАЛЬНИХ НАРАТИВІВ МАЙБУТНІМИ ПРАКТИЧНИМИ ПСИХОЛОГАМИ

У статті розглядається специфіка використання наративної парадигми в психологічних дослідженнях. Визначається сутність поняття «наратив». Розкривається специфіка наративного підходу в консультативному процесі. Розглядається алгоритм аналізу наративних текстів. Подаються результати емпіричного дослідження з особливостей рефлексії автонаративів майбутніми практичними психологами.

Ключові слова: наративна парадигма в психології, наратив, автонаратив, модальна наратологія, майбутні практичні психологи.

Постановка проблеми. Використання наративної парадигми в психології пов'язано з визнанням того факту, що оповідна форма складає психологічну, лінгвістичну, культурологічну і філософську основу організації змісту свідомості [4, с. 720].

Вивчення та впровадження наративної парадигми у психологію можемо знайти у працях Н. Є. Афанасьєвої, Р. Барта, К. Бремона, І. Брокмейера, Дж. Брунера, С. Г. Гуцола, П. В. Жебелевої, К. С. Жорняк, В. Ф. Журавлева, О. С. Калмикової, Р. А. Мороза, В. П. Руднева, М. Л. Смульсона, Ч. Тейлора, М. Уайта, Р. Харре, Н. В. Чепелевої, О. М. Шиловської та ін.

Людина усвідомлює себе через наратив (оповідання) або безперервну інтерпретацію, завдяки якій вона виділяє серед власних життєвих подій певні моменти, що мають для неї смисл і значення [4, с. 721]. Практичному психологові в силу своїх професійних обов'язків доводиться працювати зі смислами клієнтів, тому доречним буде дослідити здатність тлумачити наративні продукти власної особистості.

Мета статті: дослідити особливості рефлексії автонаративів майбутніми практичними психологами засобами модальної наратології за В. П. Рудневим.

Результати дослідження. Термін «наратив» (англ. та фр. narrative — розповідь, повідомлення) був запозичений з історіографії, в рамках якої історична подія, яка мала місце, виникла не в результаті закономірних історичних процесів, а в контексті розповіді про ці процеси і нерозривно пов'язана з інтерпретацією цієї події [4, с. 720].

Поняття «наратив» Н. В. Чепелевою розглядається у контексті психологічної герменевтики — галузі, що досліджує особливості розуміння та

інтерпретації особистого досвіду за допомогою текстових структур і оперування такими поняттями, як: «розуміння», «інтерпретація», «текст» та «досвід» [7, с. 10]. При цьому текст розглядається як засіб організації, осмислення та упорядкування особистого досвіду, змістом якого є не лише концепти, що відображають розуміння та інтерпретацію людиною дійсності та самої себе, але й світ внутрішніх переживань, світ її індивідуально-авторського ставлення до дійсності [7, с. 13]. Таким чином, наративні моделі структурування життєвого досвіду стають життєвими моделями, згідно з якими структуруються не лише оповіді, а й вчинки людей, а наративна структура відіграє роль наративних рамок, котрі людина накладає на дійсність, що осмислюється [7].

Види наративів різноманітні: бесіди, історії з фольклору, байки, міфи, казки, притчи, об'яви, меморіальні речі тощо. Важливою ознакою наративу є той факт, що подія про минуле (початок подій) розгортається в теперішній час і всі події описуються з точки зору сучасної людини. Загальною характеристикою таких розповідей є зміна стану персонажа, що відповідає часовій послідовності подій, а також тлумачення цих подій та їх оцінка [4, с. 723–724].

У фокусі уваги наративного підходу — взаємозв'язок уявлень людини про себе, про здатність впливати на своє життя, авторську позицію по відношенню до власної історії, з одного боку, і соціальних (культурних, економічних, політичних) чинників — з іншого [6, с. 8–9].

Серед принципів наративного підходу П. В. Жебелевою [2, с. 133] виділяються: екстерналізація проблем (відокремлення проблем від людей, які вони сприймають як складову власної ідентичності); робота в зоні найближчого розвитку (допомагає людям здолати простір, який є знайомим і звичним, вона пов'язана з проблемно-насиченою історією, можливим знанням про своє життя, в якому отримують звучання інші, нові історії); настанова на реальність; необмежений за часом вплив (настанова про соціальне конструювання реальності як твердження про те, що усі складові психологічної тканини «реальності» (переконавання, вірування, закони, соціальні звичаї, звички, пов'язані з одягом і харчуванням) з часом виникають із соціальної взаємодії).

На підставі аналізу літературних даних П. В. Жебелевою [2, с. 135] виокремлено підходи щодо визначення сутності феномена наративу, за яких наративна терапія є однією з форм психологічної практики, що розглядається як текст, послідовність подій, об'єднаних певним сюжетом, засіб конструювання ідентичності, творення життєвого досвіду та власного майбутнього людини, метод психодіагностики і прогнозування одужання при деяких соматичних хворобах (наприклад, алкоголізм), метод надання психологічної допомоги та як складова наративної медицини.

Консультант, що працює в наративному підході, не займає позицію «експерта зі змісту життя» клієнта, не виносить суджень про «правильність» або «неправильність» його вчинків. Він бере на себе відповідальність за процес терапії або консультування, займаючи тим самим впливову позицію, але в центрі, у фокусі уваги опиняються не знання і уміння терапевта,

а знання і уміння людини, з якою ведеться робота. Наративний консультант лише ставить питання, які сприяють побудові бажаного, чому надає перевагу людина, на пряму життя. Це відбувається за рахунок усе більш повного, насиченого, багатогранного опису історії людини, чому саме надається перевага. У ній є місце індивідуальності людини, вона включає складності і протиріччя, сподівання і надії, усе те, що людина любить, у що вірить і що готова відстоювати [6, с. 9].

Як зазначає Н. Є. Афанасьєва [1, с. 30], інтерес до індивідуальних самоописів життєвого шляху народжує і способи їх психологічного дослідження, різноманітні моделі інтерпретації. Однією з сучасних тенденцій в аналізі досвіду, що швидко розвиваються, є використання наративного підходу, при якому життєвий шлях кожної особистості сприймається як осмислене ціле, що існує для інших у формі завершеної історії про себе, індивідуальної «міфології».

В основі наративного підходу лежить уявлення про те, що реальність не існує об'єктивно, а безперервно конструюється у взаємодії людей один з одним. У результаті цієї взаємодії окремими співтовариствами людей створюються переконання, цінності, закони, уявлення, які знаходять вираження в мові. Крізь призму цих уявлень члени співтовариств інтерпретують світ, наділяють сенсом ті або інші явища, події, процеси їх життя. На рівні окремого суб'єкта життя як єдиний, цілісний та унікальний феномен конструюється як автобіографічний наратив, в якому події життя, що вже сталися, зв'язуються у впорядковану послідовність за допомогою сюжетів [1].

Стратегія проведення біографічного наративного інтерв'ю обіймає 3 етапи: початок інтерв'ю і основна розповідь; фаза наративних розпитувань; завершальна частина [1, с. 31].

Аналіз текстів наративних інтерв'ю відбувається за етапами: формальний аналіз тексту; змістовний структурний опис самостійних, які не пересікаються в часі, етапів життєвого шляху; «аналітична абстракція»; «аналіз знань»; порівняльний аналіз з використанням стратегій «мінімального контрасту»; побудова теоретичної моделі [1, с. 32–33].

Одиницею побудови біографічного наратива прийнято вважати подію, під якою розуміється відрефлексована дія або випадок, що збереглися в пам'яті і наділені «насиченим описом», які здійснювалися, відбувалися або спостерігалися як простори, що відбуваються на певному відрізку часу життя суб'єкта, особливо, якщо з ним було пов'язане щось важливе для нього [1, с. 33].

Як зазначає О. М. Шиловська [8], процес породження наративу має певну специфіку, що відрізняє його від процесу створення інших видів текстів, а саме: 1) в процесі породження наративів визначаються і будуються так звані інтервали самоідентичності особистості як умови рефлексії людиною важливих моментів у власному розвитку, які приводять до якісних змін особистості; 2) усвідомлюється «Я-концепції» особистості, що здійснюється шляхом аналізу викладених в автонаративі життєвих подій, на підставі яких людина робить висновок про притаманні їй риси характеру та якості особистості; 3) усвідомлюються життєві стратегії (самовиз-

начення), що відбувається на підставі особливої форми рефлексії досвіду свого життя; 4) інтенсифікується самопізнання, яке здійснюється шляхом дослідження внутрішніх основ самої особистості (ресурсів, перешкод, суперечностей, що знаходять вияв у конкретних подіях життя).

Також, О. М. Шиловською [8] виділено чинники, що зумовлюють процес породження автонаративу: здатність особистості до саморозкриття; певний рівень усвідомлення власних проблем та якостей; емоційне (позитивне, негативне, невизначене) ставлення до подій власного життя; схильність до переживання депресивних станів, наявність певних страхів, рівень тривожності; емоційне ставлення до власної особистості; ступінь самоприйняття особистості; певна «концепція життя»; рівень функціонування досвіду (мікро- чи макроструктурний); використання емоційної, смислової чи когнітивної схеми інтерпретації власного досвіду.

Модальна наратологія є застосуванням ідей модальної логіки до теорії оповідання (нарації) [5]. До типології модальностей В. П. Руднев [5] включає 6 типів: алетичну А1 (необхідно; неможливо; можливо); деонтичну D (повинно; заборонено; дозволено); аксіологічну Ах (добре; погано; байдуже); темпоральну Т (теперішнє; майбутнє; минуле); просторову S (тут; ніде; там); епістемічну Ер (знання; вважати; невідання).

Якщо модальність — це тип відношення висловлювання до реальності, то характер — це сукупність психологічних реакцій свідомості на реальність, і при цьому в одному певному характері переважає ядерна, домінантна реакція на реальність. Серед характерів В. П. Рудневим [5] подаються такі: циклоїди, епілептоїди, істерики, психастеніки, ананкасти та шизоїди. Кожен з представлених типів характерів розглядається у відповідності до таких якостей: синтонність, аутистичність, рефлексивність, авторитарність, демонстративність та педантичність. При цьому кожен характер, як тип психологічної реакції на реальність, співвідноситься з певною модальністю, як мовними реакціями на реальність. Також має місце поєднання характеру з механізмами психологічного захисту, серед яких В. П. Руднев зосереджує увагу на витісненні, ізоляції, запереченні, проєкції, інтроєкції та ідентифікації.

Задля реалізації мети нашого дослідження ми обрали групу студентів-психологів, яким було задане індивідуальне навчально-дослідне завдання: написати нарис на тему «Мій звичайний день» та проаналізувати його за методом, запропонованим В. П. Рудневим у книзі «Характери та розлади особистості» [3]. Подані студентські роботи аналізувалися за наявністю визначених ними модальностей, типів та якостей характеру й механізмів психологічного захисту в автонаративах.

У результаті аналізу поданих робіт було виявлено розподіл модальностей таким чином: 19 % студентів ідентифікували у себе наявність аксіологічної модальності; по 5 % прийшлося на темпоральну, алетичну та деонтичну модальності; 29 % студентів зазначили наявність змішаних типів і 37 % — не змогли визначити, яка модальність їм властива.

Серед визначення характерів результати були такими: ананкастний характер визначили у себе 33 % студентів; циклоїдний — 23 %; істероїдний

та психастенічний — по 5 %; змішаний — 15 % та не змогли встановити тип характеру 19 % студентів.

Розпізнавання якостей характеру за аналізом автонаративу показало такі результати: педантизм виявили за змістом власного тексту 14 % студентів; синтонність — 10 % і не визначили власні якості характеру — 76 %.

Механізми психологічного захисту, що були виявлені в студентських роботах, розподілилися таким чином: по 14 % припало на ідентифікацію й ізоляцію; по 5 % — на витіснення й інтроєкцію; 62 % студентів не змогли встановити механізми психологічного захисту в автонаративі.

При аналізі діагностичного матеріалу нами було також звернено увагу на стиль викладу тексту студентських автонаративів. Так, 48 % робіт були написані експресивно, деталізовано, розгорнуто й описово; 38 % — експресивно, проте стисло й лаконічно, з підкресленням конкретних фактів (навіть погодинно); 14 % робіт були дуже стислі і короткі за змістом.

Цікавими для аналізу виявилися 19 % робіт від загальної кількості, в яких було подано автонаративи дуже детальні, розгорнуті, виконані у художньому стилі, які нагадували твір-роздум, проте без жодної інтерпретації за категоріями завдання, яке перед студентами ставилося. У цих же роботах подавалася студентами інформація на зразок тезисного конспекту роботи В. П. Руднева при повному ігноруванні самоаналізу. Серед зазначених робіт зустрілася й непроаналізована робота, але за всіма категоріями студент не зміг визначити «чистого» виду, тому вважав, що йому властиві всі модальності й типи характерів (за винятком однієї з кожного типу), тому ми й віднесли її до непроаналізованих. Окремо була подана робота, в якій замість автонаративу подавався уривок з художнього твору з детальним та вірним аналізом, за В. П. Рудневим, не власної персони, а літературного героя.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, результатом нашої роботи можемо вважати висновки про таке: по-перше, рефлексія автонаративів майбутніми практичними психологами засобами модальної наратології за В. П. Рудневим є складним процесом для більшості студентів за категоріями визначення в тексті якостей характеру (76 %) та механізмів психологічного захисту (62 %); по-друге, для 56 % досліджуваних майбутніх практичних психологів становила складність ідентифікація у власному тексті модальностей та характеру; по-третє, підготувати детальний автонаратив, проте не впоратися з аналізом за жодною категорією виявилось властивим 19 % студентам-психологам; по-четверте, у подальшій науково-дослідній роботі плануємо визначити та порівняти якість аналізу майбутніми практичними психологами автонаративів з нарративами інших особистостей, за рахунок експертної оцінки визначити неупередженість інтерпретацій автонаративів, а також визначити місце та природу механізму опору при рефлексії автонаративу.

Список використаних джерел і літератури

1. Афанасьєва Н. Є. Наративізація життєвого досвіду в процесі психологічного консультування / Н. Є. Афанасьєва // Проблеми експериментальної та кризової психології. Збірник наукових праць. — Вип.14. — Частина III. — Х.: НУЦЗУ, 2013. — С. 28–34.
2. Жебелева П. В. Аналіз сучасних психологічних підходів до розуміння феномена «наратив» / П. В. Жебелева // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки». — 2014. — Вип. 121. — С. 132–136.
3. Методичні рекомендації щодо вивчення навчальної дисципліни «Загальна психологія» (для студентів I–II курсу спеціальності «Практична психологія» денної форми навчання) / упор. М. С. Великодна, С. Л. Гергель. — Кривий Ріг: КП ДВНЗ «КНУ», 2014. — 39 с.
4. Мороз Р. А. Наративи в психологічній теорії і практиці / Р. А. Мороз // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. — Вип. 8. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. — С. 719–727.
5. Руднев В. П. Характеры и расстройства личности. Патография и метапсихология / В. П. Руднев. — М.: «Класс», 2002. — 272 с.
6. Уайт М. Карты нарративной практики: введение в нарративную терапию / М. Уайт. — М.: Генезис, 2010. — 326 с.
7. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація особистісного досвіду в контексті психологічної герменевтики / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми сучасної української психології: наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. — К.: Нора-Друк, 2003. — Вип.23. — С. 15–24.
8. Шиловська О. М. Психологічні особливості породження наративу як засобу саморозвитку особистості: автореф. дис. на здобуття канд. психологічних наук: спец.19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. М. Шиловська. — К., 2003. — 22 с.

References

1. Afanas'jeva N. Je. Naratyvizacija zhyttjevogo dosvidu v procesi psihologichnogo konsul'tuvannja / N. Je. Afanas'jeva // Problemy eksperymental'noi' ta kryzovoi' psihologii'. Zbirnyk naukovykh prac'. — Vyp.14. — Chastyina III. — H.: NUCZU, 2013. — S. 28–34.
2. Zhebheljeva P. V. Analiz suchasnykh psihologichnykh pidhodiv do rozuminnja fenomenу «narytyv» / P. V. Zhebheljeva // Visnyk Chernigiv's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu. Serija «Psihologichni nauky». — 2014. — Vyp. 121. — S. 132–136.
3. Metodychni rekomendacii' shhodo vyvchennja navchal'noi' dyscypliny «Zagal'na psihologija» (dlja studentiv I–II kursu special'nosti «Praktychna psihologija» dennoi' formy navchannja) / upor. M. S. Velykodna, Je. L. Gergel'. — Kryvyj Rig: KPI DVNZ «KNU», 2014. — 39 s.
4. Moroz R. A. Naratyvy v psihologichnij teorii' i praktyci / R. A. Moroz // Problemy suchasnoi' psihologii': Zbirnyk naukovykh prac' Kam'janec' Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psihologii' im. G. S. Kostjuka APN Ukrai'ny / Za red. S. D. Maksymenka, L. A. Onufrijevoi'. — Vyp. 8. — Kam'janec'-Podil's'kyj: Aksioma, 2010. — S. 719–727.
5. Rudnev V. P. Haraktery i rasstrojstva lichnosti. Patografija i metapsihologija / V. P. Rudnev. — M.: «Klass», 2002. — 272 s.
6. Uajt M. Karty narrativnoj praktiki: Vvedenie v narrativnuju terapiju / M. Uajt. — M.: Genезis, 2010. — 326 s.
7. Chepeljeva N. V. Rozuminnja ta interpretacija osobystisnogo dosvidu v konteksti psihologichnoi' germenevtyky / N. V. Chepeljeva // Aktual'ni problemy suchasnoi' ukrai'ns'koi' psihologii': nauk. zapysky In-tu psihologii' im. G. S. Kostjuka APN Ukrai'ny / za red. S. D. Maksymenka. — K.: Nora-Druk, 2003. — Vyp. 23. — S. 15–24.
8. Shylovs'ka O. M. Psihologichni osoblyvosti porodzhennja naratyvu jak zasobu samorozvytku osobystosti: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihologichnykh nauk: spec.19.00.01 «Zagal'na psihologija, istorija psihologii'» / O. M. Shylovs'ka. — K., 2003. — 22 s.

Туркова Д. М.

кандидат психологических наук, доцент кафедры практической психологии
Криворожского педагогического института
ГВУЗ «Криворожский национальный университет»

РЕФЛЕКСИЯ МОДАЛЬНЫХ НАРРАТИВОВ БУДУЩИМИ ПРАКТИЧЕСКИМИ ПСИХОЛОГАМИ

Резюме

В статье рассматривается специфика использования нарративной парадигмы в психологических исследованиях. Определяется сущность понятия «нарратив». Раскрывается специфика нарративного подхода в консультативном процессе. Рассматривается алгоритм анализа нарративных текстов. Предоставляются результаты эмпирического исследования особенностей рефлексии аутонарративов будущими практическими психологами.

Ключевые слова: нарративная парадигма в психологии, нарратив, аутонарратив, модальная нарратология, будущие практические психологи.

Turkova D. M.

Ph.D in Psychology, Associated Professor of practical psychology department
of Kryvyi Rih pedagogical institute SHEI «Kryvyi Rih national university»

REFLECTION OF MODAL NARRATIVE BY FUTURE PRACTICAL PSYCHOLOGISTS

Abstract

In the article the specific of the use of narrative paradigm is examined in psychological researches. The sources of narrative approach take beginning in a psychological hermeneutics, that interpretation of the personal experience is the basis of by means of text.

Essence of concept of «narrative» is determined, that is understood as the realized structured model of subjective reality of personality, provided with sense and emotional attitude toward her. The constructed of narrative models give an opportunity to interpret the senses stopped up in her basis, here ignoring temporal scopes, because the events of the past get possibility to be analyses in a situation «here and now».

As one of successful and effective variants of work with narrative texts, the model of modal narratologie is examined by V. P. Rudnev. In our research we came from considering of expediency of capture skill of interpretation of narrative texts by future practical psychologists. For the study of quality features of ability to interpret a narrative text of client, we realized research that was devoted to the study of ability of students–psychologists to the reflection of narrative own authorship, id est autonarrative. In the article give the results of empiric research of features of reflection of autonarrative are given by future practical psychologists through modal narratologie by V. P. Rudnev.

Key words: narrative paradigm in psychology, narrative, autonarrative, modal narratologie, future practical psychologists

Стаття надійшла до редакції 06.03.2015

УДК 618.2+618.4]:61:159.9

Ушакова Владислава Романівна

кандидат психологічних наук, медичний психолог перинатальної жіночої консультації Сімферопольського клінічного пологового будинку № 2

Vladislava-R@i.ua

ORCID ID 0000–0001–8317–2518

**СТАН МАТЕРИНСЬКОЇ СФЕРИ В ПЕРІОД ОЧІКУВАННЯ
ТА НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ У ЖІНОК**

У статті розглянуті питання стану материнської сфери у період вагітності та після пологів. На розвиток дитини впливає готовність жінки до материнства, бажаність дитини, гармонійна сімейна взаємодія та емоційний стан жінки. В період вагітності здійснювали клініко-психологічне дослідження ставлення жінки до дитини в аспекті різного перебігу вагітності. Через 7 днів та 3 місяці після народження дитини відбувся клініко-динамічний аналіз стану материнсько-дитячої взаємодії у жінок в аспекті різного перебігу вагітності та типів пологів. Результати дослідження були основою для розробки заходів медико-психологічної підтримки родини на етапі вагітності та після пологів.

Ключові слова: материнська сфера, ускладнена вагітність, післяпологовий період, партнерські пологи, система «мати — дитина».

Постановка проблеми. На теперішній час величезна кількість сучасних психологічних досліджень присвячені проблемі материнства. Основними напрямками теоретичних та практичних досліджень у психології материнства можна зазначити: зміни материнської сфери [1], взаємодія матері й дитини на різних етапах онтогенезу [2], емоційний стан жінки під час вагітності та після пологів [3], особистісні зміни жінки у пренатальному та постнатальному періодах [4], фактори та умови девіацій материнства [5], особливості трансформації сімейної взаємодії в період вагітності та після пологів [6]. Порівняно новим є напрямок розробки моделей психологічного супроводу жінки під час вагітності та перших років життя дитини.

Індивідуальний онтогенез материнства проходить кілька етапів, у процесі яких відбувається природна адаптація жінки до ролі матері. Саме період вагітності вважається одним з найважливіших етапів. У цей період відбуваються зміни у самосвідомості жінки, спрямовані на прийняття нової соціальної ролі і формування почуття прихильності до дитини [7].

Питання психологічної готовності жінки до материнства розглядається багатьма авторами як утворення, що формується протягом всього життя, та визначається як перехід до нового етапу розвитку жінки, до нової стадії особистісної і статево-вікової ідентифікації. Виділяють багато показників готовності до материнства: досвід материнсько-дитячих відношень, бажання стати матір'ю, цінність дитини у житті, направленість на повноцінну родину, наявність позитивного ставлення до немовляти, настанови на стра-

тегію виховання та догляд за дитиною. Позитивний стан зазначених показників говорить про готовність жінки до материнства [7, 8, 9].

Вагітність є найважливішим етапом розвитку материнської сфери жінки, яка готує її до подальшого виконання материнських функцій в постнатальному періоді, тобто це етап психологічної підготовки до материнства. Її основними складовими, що впливають на подальшу материнську поведінку, є бажаність / не бажаність дитини, наявність або відсутність уявного спілкування з нею, цінність дитини, особливості протікання вагітності і суб'єктивне переживання жінкою вагітності. Досягнення материнської ідентичності супроводжується формуванням системи «мати — дитина» [10].

У кожної жінки формується «домінанта материнства», що включає в себе домінанти зачаття, вагітності (або гестаційна домінанта), пологів і вигодовування, які послідовно змінюють одна одну. І. В. Добряков стверджує, що особливості психологічного компонента гестаційної домінанти проявляються в пов'язаних з вагітністю змінами системи відносин жінки та дитини [10]. Особливістю гестаційної домінанти є те, що вона відноситься не просто до організму жінки, а до системи «мати — дитя», а також те, що вона спрямована на збереження життєздатності дитини при її внутрішньоутробному розвитку аж до народження [11].

Наступний етап розвитку материнства містить у собі період пологів, післяпологовий період та період новонародженості. Знайомство із дитиною забезпечує функціонування жінки в системі «мати — дитина». У ранньому післяпологовому періоді з'являються умови, що сприяють налагодженню емоційного зв'язку між матір'ю і дитиною та прикладання до грудей [4]. У цей період відбувається адаптація та оптимізація взаємодії в системі «мати — дитина», що супроводжується природньою «ізоляцією» матері та дитини від зовнішнього світу, під час якої все життя матері концентрується на дитині та своїх переживаннях [12].

Мета статті — визначити особливості ставлення до дитини у період вагітності та після пологів у жінок в аспекті різного перебігу вагітності.

Результати дослідження. У дослідження було включено 250 вагітних у віці від 20 до 37 років на II триместрі вагітності (15–16 тижнів). Клініко-психологічне й психодіагностичне дослідження жінок здійснювали у термін 19–23 тижні вагітності. Основну групу (ОГ) склали 150 жінок з ускладненим перебігом вагітності, групу порівняння (ГП) — 100 жінок з фізіологічним її перебігом. Після народження дитини у дослідженні 125 жінок склали ОГ та 90 жінок — ГП, що пов'язано з виключенням матерів, які народжували шляхом кесаревого розтину (16,7 % ОГ — 25 жінок та 10 % ГП — 10 жінок).

При проведенні дослідження використовували такий психодіагностичний інструментарій: *діагностика ставлення до вагітності* — методика «Тест ставлення вагітної» (ТСВ) (І. В. Добряков, 1996); *стан материнсько-дитячої взаємодії* вивчали за допомогою методики Parental Attitude Research Instrument (PARI) (Е. С. Шефер і Р. К. Белла, 1958, адаптованої Т. В. Нещерет).

За допомогою методики ТСВ ми визначили превалюючий тип ставлення жінки до майбутньої дитини в аспекті перебігу вагітності (табл. 1).

Таблиця 1

Ставлення жінок до вагітності та майбутньої дитини в аспекті перебігу вагітності

Типи ставлення жінок до вагітності	Основна група (n=150)		Група порівняння (n=100)	
	Абс. к.	%	Абс. к.	%
Оптимальний тип	30	20	52	52
Ейфорійний / гіпнозогнозтичний типи	47	31,3	30	30
Тривожний тип	73	48,7	18	18

Згідно з відсотковим розподілом встановлені такі розбіжності, у жінок основної групи у 48,7 % переважає тривожний тип ставлення та у 31,3 % — ейфоричне / гіпнозогнозтичне ставлення до вагітності; серед жінок групи порівняння у 52 % встановлений оптимальний тип, а тривожний тип ставлення до вагітності зустрічався у 18 % ($p < 0,01$).

Отже, більшість жінок основної групи з моменту усвідомлення своєї вагітності знаходились у владі поганих передчуттів, в постійному нервовому напруженні. Їм часто здавалося, що чоловік став до них гірше ставитися, виникають побоювання залишитися одній з дитиною. Жінки боялися ускладнень вагітності, постійно турбуються про дитину. При цьому, з одного боку, жінка відчувала радість від того, що з народженням дитини вона стане не такою самотньою, а з іншого — побоювалася, що не впорається з материнськими обов'язками.

На відміну жінки групи порівняння відповідально, але без зайвої тривоги ставилися до вагітності, адекватно реагували на виниклі проблеми, конструктивно з ними справлялися. Вагітні були готові до змін у способі життя, прийняли цей момент як належне, тому що вагітність і народження дитини входили в їх плани, але в дечому без особливих зусиль і засмучення себе обмежували. Також відносини з чоловіком стали трепетні і більш теплі. Вагітні були впевнені у своїй материнській компетенції та з передчуттям очікують годування дитини груддю.

Через 7 днів після пологів здійснювали аналіз адаптації системи «мати — дитина» з урахуванням різного перебігу вагітності. При цьому порівняльний аналіз здійснювався між жінками, що народжували у присутності чоловіка (ПП), та тими, хто народжували без партнера (БП).

Отже, у ранньому післяпологовому періоді для більш поглибленої оцінки специфіки материнсько-дитячих відносин нами було здійснено дослідження за допомогою методики PARI, результати якого наведені в табл. 2.

У дослідженні за допомогою методики PARI ми спиралися на дві шкали (шкала 14 — партнерські стосунки, шкала 16 — уникнення від контакту з дитиною), які, на наш погляд, глибоко характеризують ставлення жінки до дитини.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика материнсько-дитячих відносин жінок у ранньому післяпологовому періоді, (Сер.бал \pm m)

Ознаки відносин	Ускладнена вагітність (ОГ, n=125)		Фізіологічна вагітність (ГП, n=90)	
	ПП, n = 85	БП, n = 40	ПП, n = 52	БП, n = 38
Партнерські стосунки (Шкала 14)	9,4 \pm 1,6	11,3 \pm 1,9	8,2 \pm 1,1	10,5 \pm 1,2
Уникнення від контакту з дитиною (шкала 16)	15,8 \pm 1,1	12,2 \pm 0,9	15,3 \pm 1,1	13,9 \pm 0,8

Отже, з наведених у табл. 2 даних видно, що за показниками методики щодо визначення характеристик материнсько-дитячих стосунків прослідковувалися значимі розбіжності ($p < 0,05$).

Встановлено, що у ранньому післяпологовому періоді у більшості випадків основної групи спостерігалися прагнення до уникнення від контакту з новонародженим (сер. бали ПП — 15,8 \pm 1,1; у БП — 12,2 \pm 0,9) та надмірною емоційною дистанцією (сер. бали ПП — 9,4 \pm 1,6; у БП — 11,3 \pm 1,9) у матерів ПП, порівняно з БП.

Схожа тенденція спостерігалась і серед матерів групи порівняння, більш виражене ухилення від контакту з новонародженим (сер. бали ПП — 15,3 \pm 1,1; у БП — 13,9 \pm 0,8) та від партнерських відносин (сер. бали ПП — 8,2 \pm 1,1; у БП — 10,5 \pm 1,2) спостерігалось у жінок ПП, порівняно з БП.

Отже, у більшості матерів у ранньому післяпологовому періоді діагностувалися дисгармонійні материнсько-дитячі стосунки ($p < 0,05$). Проте прояви зазначених критеріїв у незначній мірі вище у жінок групи порівняння, на відміну від основної групи ($p < 0,05$) та зазначені характеристики більш притаманні для жінок ПП, ніж БП.

Наступним етапом здійснювався клініко-динамічний аналіз стану материнсько-дитячої взаємодії у жінок в аспекті різного перебігу вагітності та типів пологів через 3 місяці після народження дитини. Для виявлення специфіки материнсько-дитячої взаємодії проаналізовано ставлення жінок до дитини в залежності від перебігу вагітності та типів пологів. Аналіз ставлення матері до дитини допоміг краще зрозуміти успішність адаптації жінки в системі «мати — дитина».

Отже, з наведених у табл. 3 даних видно, що за показниками методики щодо визначення характеристик материнсько-дитячих відносин прослідковувалися значимі розбіжності ($p < 0,05$).

Через 3 місяця після пологів у більшості жінок основної групи діагностувалось подолання прагнення уникнення від контакту з малюком (сер. бали, ПП — 6,4 \pm 0,9; БП — 5,8 \pm 0,9) та встановлення партнерських відносин з ним (сер. бали, ПП — 18,2 \pm 1,4; БП — 20,0 \pm 1,3). Зазначені позитивні характеристики материнсько-дитячої взаємодії більше виражені у жінок БП, на відміну від ПП.

Стосовно більшості матерів групи порівняння ПП, через 3 місяця після народження дитини діагностувався високий прояв ознак уникнення

Таблиця 3

Особливості материнсько-дитячих відносин у жінок через 3 місяці після пологів, сер.бал \pm m

Ознаки відносин	Ускладнена вагітність (ОГ, n=125)		Фізіологічна вагітність (ГП, n=90)	
	ПП, n = 85	БП, n = 40	ПП, n = 85	БП, n = 40
Партнерські стосунки (Шкала 14)	18,2 \pm 1,4	20,0 \pm 1,3	8,0 \pm 1,3	16,4 \pm 1,3
Уникнення від контакту з дитиною (шкала 16)	6,4 \pm 0,9	5,8 \pm 0,9	14,9 \pm 1,3	9,2 \pm 0,9

від контакту з малюком (сер. бал 14,9 \pm 1,3; БП — 9,2 \pm 0,9) та емоційної дистанції з ним (сер. бал 8,0 \pm 1,3; БП — 16,4 \pm 1,3). Ознаки викривлення материнсько-дитячої взаємодії були менше виражені у жінок БП, ніж у ПП. Отже, мати починала ухилятися від контакту з малюком, що призводило до надмірної емоційної дистанції та послаблення партнерських відносин.

Розглянемо зміни ставлення жінки до дитини в динаміці післяпологового періоду, тобто 7 днів та 3 місяці, в аспекті різного перебігу вагітності та типів пологів.

Встановлено, в родинях основної групи в динаміці спостерігалось подолавання прагнення уникнення від контакту з малюком та намагання побудувати партнерські стосунки з ним. Через 3 місяці після пологів у питомій ваги жінок групи порівняння ПП в динаміці материнсько-дитяча взаємодія залишалася деформованою, що супроводжувалось уникненням від контакту з малюком та ухиленням від партнерських відносин з ним. На відміну від більшості матерів БП, у яких у порівнянні діагностовано незначне зменшення емоційної дистанції з дитиною та ухилення від взаємодії (сер. бали, 16,4 \pm 1,3; 9,2 \pm 0,9). Отже, вираженість зазначених негативних факторів була менше у жінок БП, ніж у ПП.

В цілому, в динаміці післяпологового періоду у групі порівняння, на відміну від основної групи, встановлена більша вираженість ускладнення стосунків у системі «мати — дитина», причому вираженість більшості досліджуваних параметрів була вищою у жінок ПП, ніж у матерів БП.

Отримані результати нашого дослідження можуть бути обумовлені впровадженням заходів медико-психологічної підтримки сім'ї в період очікування та народження дитини, спрямованих на гармонізацію сімейної взаємодії на подружньому та материнсько-дитячому рівнях, покращення психоемоційного стану та самопочуття жінки в період вагітності та у ранньому післяпологовому періоді, формування оптимального ставлення до вагітності та майбутньої дитини.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. В ході дослідження специфіки материнсько-дитячої взаємодії, а саме ставлення жінки до дитини в період очікування дитини в аспекті різного перебігу вагітності встановлено, що у 80 % основної групи мало місце дезадаптивне ставлення до вагітності ($p < 0,01$), що супроводжується тривожним та ейфоричним /

гіпнозогнозичним ставленням до вагітності. На відміну від них, у групі порівняння визначений оптимальний тип ставлення до вагітності.

В ході дослідження післяпологового періоду нами встановлено, що в динаміці у жінок після народження дитини відбувались зміни у діадній взаємодії системи «мати — дитина». Встановлено, що у ранньому післяпологовому періоді у більшості осіб основної групи діагностувалася деформація материнсько-дитячої взаємодії, в динаміці відбулася оптимізація діадної взаємодії. В більшому ступені у осіб БП стан материнсько-дитячих взаємовідносин краще, ніж у осіб ПП.

У більшості матерів групи порівняння через 7 днів після пологів визначалась ускладнена материнсько-дитяча взаємодія. Середні показники в незначній мірі вище у матерів ПП, ніж БП. В динаміці залишилися ускладнені стосунки в системі «мати — дитина». У жінок ПП за більшістю досліджуваних параметрів середній бал їх вираженості був більшим, ніж у матерів БП.

Таким чином, аналіз результатів роботи свідчить про те, що важливим фактором у супроводженні вагітності є медико-психологічна підтримка сім'ї в період очікування дитини не тільки з урахуванням перебігу вагітності, а незалежно від нього — з акцентом на бажаному типі пологів. Тобто партнерські пологи, без достатньої підготовки родини до їх наслідків, можуть несприятливо вплинути на материнсько-дитячу взаємодію. В таких випадках необхідна спільна праця психолога разом з акушером-гінекологом в період очікування дитини, починаючи з 1 триместру вагітності до пологів, та обов'язкова медико-психологічна підтримка у післяпологовому періоді.

Отримані результати дослідження стану материнсько-дитячої взаємодії в період очікування та народження дитини в залежності від перебігу вагітності дають підставу для визначення причин і механізмів розвитку порушень у системі «мати — дитина», характеру взаємовпливів та кола її взаємозв'язків з психоемоційними, особистісними та міжособистісними чинниками у жінок та специфікою сімейних відношень.

Список використаних джерел і літератури

1. Божук О. А. Материнство як особливий прояв нужди та потребнісно-мотиваційної сфери особистості жінки / О. А. Божук // *Арх. психіатрії.* — 2013. — Том 19, № 1. — С. 120–123.
2. Исенина Е. И. О некоторых понятиях онтогенеза базовых качеств матери / Е. И. Исенина // *Журн. практ. психол.* — 2003. — № 4–5 — С. 49–63.
3. Чумакова Г. Н. Влияние тревожности за ребенка во время беременности на особенности материнского поведения и отдельные состояния ребенка в период младенчества / Г. Н. Чумакова, Е. Г. Шукина, А. А. Макарова // *Перинатальная психология и психология родительства.* — 2006. — № 1. — С. 85–98.
4. Брутман В. И. Динамика психического состояния женщины во время беременности и после родов / В. И. Брутман, Г. Г. Филиппова, И. Ю. Хамитова // *Вопросы психологии.* — 2002. — № 1. — С. 59–69.
5. Кожина А. М. Состояние психического здоровья детей, проживающих в условиях материнской депривации / А. М. Кожина // *Медицина сегодня и завтра.* — 2009. — № 2. — С. 92–96
6. Рошчевская Е. В. Психологический климат семьи как фактор сохранения психологического здоровья ребенка / Е. В. Рошчевская // *Социально-психологические проблемы*

- и исследования детства: ребенок в семье, институтах образования и группах сверстников: материалы международной научно-практической конференции, 20–21 января 2012 года. — Пенза–Витебск–Москва: Социосфера, 2012. — С. 14–17.
7. Филиппова Г. Г. Психология материнства: учебное пособие / Г. Г. Филиппова. — М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. — 240 с.
 8. Скоромная Ю. Е. Субъективная готовность к материнству как психологический феномен: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Ю. Е. Скоромная. — М., 2006. — 26 с.
 9. Прокопенко А. В. Психологічна готовність до материнства як психогігієнічна умова усвідомленої вагітності / А. В. Прокопенко // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». — Острозька академія», 2013. — Вип. 22. — С. 156–160.
 10. Добряков И. В. Перинатальная психология / И. В. Добряков. — СПб.: Питер, 2011. — 272 с.
 11. Лобойко Л. І. Стан психоемоційної сфери матері та психомоторного розвитку дитини першого року життя в світлі взаємодії в системі «мати — дитина» / Л. І. Лобойко // Медична психологія. — 2013. — № 1. — С. 60–66.
 12. Братусь И. В. Отношение беременной к шевелению ребенка: прогностические возможности / И. В. Братусь // Тезисы к докл. на III Всерос. конференции по психотерапии, 1–3 дек. 2010 г. — М., 2010. — С. 64–69.

References

1. Bozhuk O. A. Materinstvo jak osoblivij projav nuzhdi ta potrebnisno-motivacijnoj sferi osobnosti zhinki / O. A. Bozhuk // Arh. psihiatrii. — 2013. — Tom19, N1. — S. 120–123.
2. Isenina E. I. O nekotoryh ponjatijah ontogeneza bazovyh kachestv materi / E. I. Isenina // Zhurn. prakt. psihol. — 2003. — № 4–5 — S. 49–63.
3. Chumakova G. N. Vlijanie trevozhnosti za rebenka vo vremja beremennosti na osobnosti materinskogo povedenija i otdel'nye sostojanija rebenka v period mladenchestva / G. N. Chumakova, E. G. Shhukina, A. A. Makarova // Perinatal'naja psihologija i psihologija roditel'stva. — 2006. — № 1. — S. 85–98.
4. Brutman V. I. Dinamika psihicheskogo sostojanija zhenshhiny vo vremja beremennosti i posle rodov / V. I. Brutman, G. G. Filippova, I. Ju. Hamitova // Voprosy psihologii. — 2002. — № 1. — S. 59–69.
5. Kozhina A. M. Sostojanie psihicheskogo zdorov'ja detej, prozhivajushhij v uslovijah materinskoj deprivacii / A. M. Kozhina // Medicina segodnja i zavtra. — 2009. — № 2. — S. 92–96.
6. Roshhevskaja E. V. Psihologicheskij klimat sem'i kak faktor sohraneniya psihologicheskogo zdorov'ja rebenka / E. V. Roshhevskaja // Social'no-psihologicheskije problemy i issledovanija detstva: rebenok v sem'e, institutah obrazovanija i gruppah sverstnikov: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii, 20–21 janvarja 2012 goda. — Penza-Vitebsk–Moskva: Sociosfera, 2012. — S. 14–17.
7. Filippova G. G. Psihologija materinstva: uchebnoe posobie / G. G. Filippova. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. — 240 с.
8. Skoromnaja Ju.E. Sub#ektivnaja gotovnost' k materinstvu kak psihologicheskij fenomen: avtoref. dis. na soiskanie nauk. stepeni kand. psihol. nauk: 19.00.13 «Psihologija razvitija, akmeologija» / Ju.E. Skoromnaja. — М., 2006. — 26 с.
9. Prokopenko A. V. Psihologichna gotovnist' do materinstva jak psihigigienichna umova usvidomlenoi vagitnosti / A. V. Prokopenko // Naukovi zapiski. Serija «Psihologija i pedagogika». — Ostrog: «Ostroz'ka akademija», — 2013, Vip. 22. — S. 156–160.
10. Dobrjakov I. V. Perinatal'naja psihologija / I. V. Dobrjakov. — SPb.: Piter, 2011. — 272 s.
11. Lobjko L. I. Stan psihoemocijnoj sferi materi ta psihomotorного rozvitku ditini pershogo roku zhittja v svitli vzaemodii v sistemі «matі — ditina» / L. I. Lobjko // Medichna psihologija. — 2013. — № 1. — S. 60–66.
12. Bratus' I. V. Otnoshenie beremennoj k sheveleniju rebenka: prognosticheskie vozmozhnosti / I. V. Bratus' // Tezisy k dokl. na III Vseros. konferencii po psihoterapii, 1–3 dek. 2010 g. — М., 2010. — S. 64–69.

Ушакова В. Р.

медичинський психолог перинатальної жіночої консультації
Симферопольського клінічного родильного дому № 2

СОСТОЯНИЕ МАТЕРИНСКОЙ СФЕРЫ В ПЕРИОД ОЖИДАНИЯ И РОЖДЕНИЯ РЕБЕНКА У ЖЕНЩИН

Резюме

В статье рассмотрены вопросы состояния материнской сферы в период беременности и после родов. На развитие ребенка влияет готовность женщины к материнству, желанность ребенка, гармоничное семейное взаимодействие и эмоциональное состояние женщины. В период беременности осуществляли клинико-психологическое исследование отношения женщины к ребенку в аспекте различного течения беременности. Через 7 дней и 3 месяца после рождения ребенка проводили клинико-динамический анализ материнско-детского взаимодействия в аспекте различного течения беременности и типов родов. Результаты исследования были основой для разработки мер медико-психологической поддержки семьи на этапе беременности и после родов.

Ключевые слова: материнская сфера, осложненная беременность, послеродовой период, партнерские роды, система «мать — ребенок».

Ushakova V. R.

Medical psychologist Perinatal women's consultation
Simferopol clinical maternity hospital number 2

STATE OF THE PARENT SCOPE DURING THE EXPECTATIONS AND CHILD BIRTH IN WOMEN

Abstract

The article investigates the state of the parent scope of women in the waiting period and the birth of the child. At the first stage of the work was carried out during pregnancy clinical and psychological study the relationship of women to the child in the different aspects of pregnancy. Comparative analysis of the data was conducted among a core group of women (pregnancy complications) and the comparison group (physiological pregnancy). In the second phase of work after 7 days and 3 months after birth were performed clinical and dynamic analysis of mother-child interaction in a different course of pregnancy and taking into account the type of delivery. Determine the success of women in the adaptation of «mother — child». Input specificity studies maternal-child interaction during pregnancy 80 % of women of the main group maladaptive treat a child, most women the comparison group — optimally. In the early postpartum period is observed in both groups deformation mother-child relationship, to a greater extent in women after partnerships birth. In the dynamics of the majority of women there was a core group of optimization of interaction in the system «mother — child», to a greater extent in women after giving birth without a birthing partner. In the comparison group remained complicated relations in a dyad «mother — child», severity indexes greater in women after partnerships birth. Therefore, it is important medico-psychological support families both during pregnancy and

after childbirth, aimed at stabilizing the emotional state, the harmonization of family and parent-child relationship.

Key words: parent scope, complications of pregnancy, post-partum, partner childbirth, the «mother-child».

Стаття надійшла до редакції 27.02.2015

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал «Вісник Одеського національного університету. Психологія» є фаховим виданням України і має мету інформувати читачів про нові наукові дослідження у сфері психологічної науки.

У журналі друкуються статті та короткі повідомлення, в яких наведені оригінальні результати теоретичних досліджень і огляди з актуальних проблем за тематикою видання.

Статті публікуються українською, російською або англійською мовами.

1. Матеріали для публікації повинні бути оформлені таким чином:

- у першому рядку ліворуч вказують індекс УДК (жирний прямий); у кожному наступному рядку;

- (у називному відмінку виділити жирним прямим) **Прізвище Ім'я По батькові**, науковий ступінь, наукове звання, посада, місце роботи автора, поштова адреса та електронна пошта (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками;

- персональний ідентифікаційний номер ORCID;

- (по центру прописними літерами, виділити жирним) **НАЗВА СТАТТІ**;

- (по центру виділити жирним) **Анотація**;

- (з абзацу) текст анотації українською мовою;

- (з абзацу) **Ключові слова**: (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним);

- **ТЕКСТ СТАТТІ**

У структурі статті повинні бути відображені обов'язкові елементи згідно з вимогами ВАК України до наукових статей, а саме:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;

виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

формулювання цілей статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з даного дослідження;

перспективи подальших досліджень у даному напрямі.

- (по центру виділити жирним) **Список використаних джерел і літератури**:

Список використаних джерел оформлюється відповідно до стандартів ДСТУ 7.1:2006, ДСТУ 3582–97, ГОСТ 7.12–93;

- анотація **РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ** у такому порядку й вигляді: **Прізвища та ініціали авторів** (науковий ступінь, наукове звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про

кожного подаються окремими рядками); **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **Анотація** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Ключевые слова:** (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

• Реферат статті **АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ** (обсяг до 1000 знаків) у такому порядку й вигляді: **Прізвища та ініціали авторів** (науковий ступінь, наукове звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками); **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **Abstract** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Key words:** (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

Реферат статті англійською мовою має відповідати таким вимогам інформативність (без загальних слів); **оригінальність** (не копіювати скорочену анотацію, подану національною мовою); **змістовність** (відображати основний зміст статті та результати досліджень); **структурованість** (можливо, навіть рубрикація, як у статті: предмет, тема, мета, метод або методологія, результати, область застосування результатів, висновки); **«англомовність»** (якісна англійська мова); **компактність** (обсяг 100–250 слів).

• **список літератури (транслітерований) (REFERENCES)**, який необхідно наводити повністю окремим блоком, повторюючи список літератури, наданий національною мовою, незалежно від того, є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються у списку, наведеному латиницею. Оформляти за нормами APA — American Psychological Association

<http://www.apastyle.org/>,

<http://www.library.cornell.edu/research/citmanage/apa>,

<http://www.nbuv.gov.ua/node/931>

2. **Текст статті** має бути набраний шрифтом Times New Roman, 14 кеглем через 1,5 інтервала; верхнє і нижнє поле — 2 см, лівє — 2,5 см, правє — 1,5 см; абзац — 1,25 см. Назви розділів в тексті статті — по центру, назви підрозділів — з абзацу, таблиці — по центру. Не допускається форматування за допомогою пустих рядків.

3. **Рисунки та графіки** у статтю вставляють в одному з форматів (jpeg, bmp, tif, gif) з роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi (подавати якісні оригінали). Написи на рисунках виконують шрифтом основного тексту та розміру. Рисунки підписують і нумерують (якщо їх більше ніж один) під рисунком по центру тексту — шрифтом розміру 12 накреслення *Курсив (Italic)*. Всі об'єкти в простих рисунках, які зроблені у Word, мають бути обов'язково згруповані. Текст статті не повинен містити рисунків і/або текста в рамках, рисунків, розташованих поверх/за текстом й т. ін., тобто текст повинен форматуватися таким чином, щоб для всіх об'єктів було встановлено розміщення «у тексті». Складні, багатооб'єктні рисунки з нашаруваннями готувати за допомогою графічних редакторів (CorelDraw, PhotoShop та ін.).

4. **Таблиці** подають як окремі об'єкти у форматі *Word* з розмірами, приведеними до сторінки складання. Основний кегль таблиці 11, заголовок 12. Заголовки таблиць розміщують по центру сторінки, накреслення п/ж, пряме, а нумерація таблиць (якщо їх більше ніж одна) — по правому краю сторінки.

5. **Формули** подають у форматі *Microsoft Equation 3.0 (4.0)*, вирівнюють по центру посередині тексту і нумерують в круглих дужках з правого краю. Шрифт за визначенням *Word*: *звичайний* — 13 пт, *великий індекс* — 9 пт, *маленький індекс* — 6 пт, *великий символ* — 14 пт, *маленький символ* — 10 пт.

6. Окремий файл — відомості про автора:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- наукове звання, посада, місце роботи автора (установа, підрозділ);
- адреса; електронна пошта; телефон.

7. Стаття повинна мати рецензію і бути рекомендована до друку та подаватися з рецензією керівника, консультанта або фахівця з проблеми, що досліджується, а також з рекомендацією відділення, оформленою як витяг із протоколу засідання відділення або вченої ради установи.

8. Публікація в журналі платна (у разі неможливості особистого отримання матеріалів друкований журнал надсилається Новою поштою за кошти автора).

9. Редколегія, за погодженням з автором, може редагувати матеріал. Відповідальність за зміст статті несе автор. В одному номері може бути опублікована тільки одна стаття автора.

http://onu.edu.ua/uk/science/sp/announcer_onu/announser_onu_psiho/

Редакційна колегія журналу

«Вісник Одеського національного університету. Психологія»

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2,

м. Одеса, 65082

vestnik_psy.onu.edu.ua

Електронну версію статті

можна надіслати електронною поштою за адресою

vestnik_psy@onu.edu.ua

Відповідальний редактор

Кононенко Оксана Іванівна — к. психол. наук, доцент

oksana.kroshka@gmail.com

тел. 067–796–40–10

Українською, російською і англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з психологічних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 7 від 30.03.2015 р.

Відповідальний за випуск *О. І. Кононенко*

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Ум. друк. арк. 15,93. Тираж 100 прим. Зам. № 324 (59).

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

